

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КІДІНА НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 343.91-053.6:343.22

**ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ
НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ**

12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Н. В. Кідіна**

Науковий керівник **Кулакова Наталія Володимирівна**

кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Кідіна Н.В. Кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація є одним із перших комплексних монографічних досліджень, в якому з використанням сучасних методів пізнання, розроблено систему кримінологічних засобів індивідуалізації покарання неповнолітніх, в результаті чого сформульовано низку інноваційних положень, висновків і пропозицій, які можуть слугувати подальшому розвитку державної політики у сфері попередження злочинності неповнолітніх, удосконаленню у цій сфері законодавчої бази і правозастосовної практики.

Охарактеризовано стан наукового дослідження призначення покарання неповнолітнім, зокрема його індивідуалізації. Проведене дослідження дало можливість з'ясувати, що у вітчизняній кримінально-правовій доктрині індивідуалізація покарання традиційно розглядається не лише як принцип кримінального права, а й як принцип призначення покарання. Це дало можливість уточнити визначення принципу індивідуалізації призначення покарання як основоположних кримінально-правових ідей (вимог), що дозволяють призначити міру покарання, необхідну і достатню саме для даного засудженого з урахуванням його особистості і всіх обставин скоєного ним кримінального правопорушення, а також забезпечує досягнення цілей покарання. На основі аналізу кримінального законодавства країн Європи виявлено, що відмінною рисою кримінального законодавства ряду країн Західної Європи є наявність окремих нормативних правових актів, які регламентують питання кримінально-правової відповідальності неповнолітніх, що обумовлено історичними особливостями розвитку кримінального законодавства зазначених країн відповідно до національних традицій.

Проведене дослідження стану і тенденцій злочинності неповнолітніх в Україні на основі даних офіційної статистики та результатів вибірових досліджень, дало підстави виявити певні особливості. Зокрема, не зважаючи на зменшення чисельності зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми (2010 р.—17342, 2011 р.—17846, 2012 р. —14238, 2013 р. — 8781, 2014 р. — 7467, 2015 р.—7171, 2016 р.— 5230, 2017 р.— 5608, 2018 р. — 4750, 2019 р. —4088), викликає занепокоєння зміни в структурі злочинності неповнолітніх, мотиви вчинення такими особами злочинів. Крім того, значна частина неповнолітніх звільняється судом від відбування реального покарання. Наприклад, в 2016 р. звільнено від відбування покарання з випробуванням — 1312 осіб (30% від засуджених), 2017 р. — 1639 (30%), 2018 р. — 1471 (50%), 2019 р. — 1266 (50%), 2020 р. 1062 (50%).

В результаті встановлено, що факторами, що впливають на індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім в сучасних умовах, є: 1) соціально-політичний; 2) правовий (включаючи систему міжнародно-правових актів в сфері захисту прав людини, боротьби зі злочинністю та ставлення до правопорушника); 3) стан, структура та динаміка злочинності неповнолітніх; ;) стан та розвиток судової практики. При цьому встановлено вплив перших двох факторів на характер законодавчих вимог до індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, а останніх двох — на діяльність правозастосовувача при реалізації відповідних приписів закону.

Розкрито питання індивідуалізації вибору правових санкцій, а також застосування виховних та запобіжних заходів покарання. З урахуванням критеріїв прогностичної оцінки змін тенденцій злочинності неповнолітніх та практики застосування кримінальних покарань, розроблено шляхи вдосконалення засобів індивідуалізації покарання зазначеної категорії осіб. Зокрема, важливим напрямком вдосконалення правових засобів індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім визначено застосування на практиці розробленого алгоритму врахування пом'якшуючих та обтяжуючих покарання

обставин при призначення покарання неповнолітньому за вчинення одиначного кримінального правопорушення.

Сутність запропонованого алгоритму полягає в наступному: за наявності встановлених у справі пом'якшуючих та (або) обтяжуючих обставин призначення неповнолітньому покарання здійснюється виходячи з середнього строку (розміру) покарання. Середній строк (розмір) покарання встановлюється шляхом складання максимального та мінімального строків (розмірів) покарання, що передбачені відповідною статтею Особливої частини КК України, та ділення отриманого результату навпіл. При обчисленні середнього строку (розміру) покарання неповнолітньому обов'язково беруться до уваги положення статті 102 КК України.

При встановленні у справі пріоритету обставин, що пом'якшують покарання, остаточне покарання неповнолітньому призначається в межах від нижчої межі санкції до середнього строку (розміру) покарання. За наявності пріоритету обтяжуючих покарання обставин, остаточне покарання неповнолітньому призначається в межах від середнього строку (розміру) покарання до вищої межі санкції.

З метою вдосконалення індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім запропоновано застосовувати сукупність системних показників, яка передбачає використання окремих бальних категорій при призначенні покарання неповнолітнім за вчинення тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких настає з 14-річного віку.

Ключові слова: діти, неповнолітні, злочинність неповнолітніх, кримінальна відповідальність, кримінологія, покарання, індивідуалізація призначення покарання, критерії оцінки, кримінологічна експертиза.

SUMMARY

Kidina N.V. Criminological fundamentals of individual approach to the punishment of juvenile offenders in Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Legal Sciences, specialty 12.00.08 – «Criminal law and criminology; criminal enforcement law». – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The dissertation is one of the first comprehensive monographic studies, in which using modern methods of cognition, the author developed a system of criminological fundamentals of individual approach to the punishment of juvenile offenders, resulting in a number of innovative provisions, conclusions, and proposals that can serve further development of public policy in juvenile delinquency, improving the legal framework and law enforcement practices in this field.

The state of scientific research on the sentencing of juveniles, in particular the individual approach, is described. The study revealed that in the domestic criminal law doctrine, the individual approach to punishment is traditionally considered not only as a fundamental of criminal law but also as a fundamental of sentencing. As a result, it becomes possible to clarify the definition of the individual approach fundamental to sentencing as basic criminal law ideas (requirements) that allow appointing a measure of punishment necessary and sufficient for a given convict, considering his personality and all the circumstances of his crime, ensuring the achievement of punishment. Based on the analysis of criminal law in Europe, the author found that a distinctive feature of criminal law in some Western European countries is the existence of certain regulations governing the criminal liability of juveniles, due to historical features of criminal law considering national traditions.

The study of the state and trends of juvenile delinquency in Ukraine based on official statistics and the results of sample surveys gave grounds to identify certain features. In particular, despite the decrease in the number of registered criminal offenses committed by juveniles (in 2010 – 17342, 2011 – 17846, 2012 – 14238, 2013

– 8781, 2014 – 7467, 2015 – 7171, 2016 – 5230, 2017 – 5608, 2018 – 4750, 2019 – 4088), the changes in the structure of juvenile delinquency, the motives for such crimes is the matter of concern. Moreover, a significant number of juveniles are released by the court from serving a real sentence. For example, in 2016, 1,312 people were released from probation (30% of convicts), 2017 – 1,639 (30%), 2018 – 1,471 (50%), 2019 – 1,266 (50%), 2020 – 1062 (50%).

As a result, the study revealed that the factors influencing the individual approach to the punishment of juvenile offenders in modern conditions are: 1) socio-political; 2) legal (including the system of international legal acts in the field of protection of human rights, fight against crime and treatment of the offender); 3) the state, structure, and dynamics of juvenile delinquency; 4) the state and development of judicial practice. At the same time, it has been established the influence of the first two factors on the nature of the legislative requirements for the individual approach to the sentencing of juveniles, and the last two – on the activities of the law enforcement officer in the implementation of the relevant provisions of the law.

The issue of the individual approach to the choice of legal sanctions, as well as the application of educational and preventive measures, is revealed. Considering the criteria of prognostic assessment of changes in juvenile delinquency trends and the practice of criminal penalties, ways to improve the means of the individual approach to the punishment of this category of persons have been developed. In particular, an important area of improvement of legal means of the individual approach to sentencing by juveniles is the application in practice of the developed algorithm that considers mitigating and aggravating circumstances when sentencing a juvenile for a single criminal offense.

The essence of the proposed algorithm is as follows: in the presence of mitigating and (or) aggravating circumstances established in the case, the imposition of punishment on a juvenile is based on the average term (type) of punishment. The average term (type) of punishment is established by drawing up the maximum and minimum terms (types) of punishment provided by the corresponding article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, and division of the received result in

half. When calculating the average term (type) of punishment for a juvenile, the provisions of Article 102 of the Criminal Code of Ukraine must be considered.

When mitigating circumstances are established in the case, the final punishment is imposed on the juvenile in the range from the lower limit of the sanction to the average term (type) of punishment. If there is a priority of aggravating circumstances, the final punishment for a juvenile is assigned in the range from the average term (type) of punishment to the upper limit of the sanction.

To improve the individual approach to juvenile punishment, the author proposes to use a set of systemic indicators, which includes the use of separate score categories in sentencing juveniles for serious and especially serious criminal offenses, the responsibility for which begins at 14 years of age.

Keywords: children, juveniles, juvenile delinquency, criminal liability, criminology, punishment, individualization of sentencing, evaluation criteria, criminological examination.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Кідіна Н. В. Законодавство країн Європи про кримінальну відповідальність неповнолітніх. *Право України*. 2000. № 2. С. 97–100.
2. Кідіна Н. В. Загальні питання кримінальної відповідальності неповнолітніх за новим Кримінальним кодексом України. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 2. С. 110–113.
3. Кідіна Н. В. Про деякі особливості звільнення неповнолітніх від подальшого відбування покарання. *Держава і право*. 2005. Вип. 26. С. 176–180.
4. Кидина Н. В. Критерии индивидуализации наказания несовершеннолетних при его назначении. *Legea si Viata*. Moldova, 2015. № 9/3 (285). С. 25–29.
5. Кідіна Н. В. Особливості виховного впливу на засуджених до позбавлення волі неповнолітніх в сучасних умовах розвитку пенітенціарної системи. *Recht der Osteuropäischen Staaten (Право країн Східної Європи)*. München, 2018. № 4. С. 108–111.
6. Кідіна Н. В. Деякі питання застосування засобів виховного впливу до неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення: історія та сучасність пенітенціарної системи. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2019. № 4. С. 6–10.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Кідіна Н. В. Значення Церкви в процесі правової соціалізації неповнолітніх. *Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 берез. 2001 р.). Київ : НАУ, 2001. С. 205–206.
8. Кідіна Н. В. Розвиток концептуальних положень, що визначають кримінальну відповідальність і покарання неповнолітніх. *Актуальні проблеми державотворення в Україні* : матеріали IV міжвуз. наук.-практ. конф. (Рівне, 25 квіт. 2001 р.). Рівне, 2001. С. 134–139.

9. Кідіна Н. В. Формування в майбутніх педагогічних працівниках навичок корекційно-виховної роботи з психічно хворими неповнолітніми, що знаходяться в місцях соціальної ізоляції. *Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукр. з'їзду працівників освіти* (Київ, 8 жовт. 2001 р.). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 100–102.

10. Кідіна Н. В. Призначення неповнолітнім примусових заходів виховного характеру. *Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах* : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 17 квіт. 2002 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2002. С. 64–65.

11. Кідіна Н. В. Поновлююче правосуддя як альтернатива кримінального покарання неповнолітніх. *Юридичні читання молодих вчених* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 квіт. 2004 р.). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. С. 189–191.

12. Кідіна Н. В. Диференціація кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25–26 лют. 2006 р.). Київ, 2006. С. 230–235.

13. Кідіна Н. В. Індивідуалізація призначення кримінального покарання неповнолітнім. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 7–8 жовт. 2012 р.). Дніпропетровськ : Свідлер А. Л., 2012. С. 213–215.

14. Кідіна Н. В. Деякі аспекти віктимологічної профілактики злочинності неповнолітніх. *Теорія і практика віктимології* : матеріали Всеукр. конф. (Харків, 12 листоп. 2015 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 132–133.

15. Кідіна Н. В. Про деякі аспекти кримінально-правових засобів індивідуалізації покарання неповнолітніх. *Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 лют. 2016 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 110–113.

16. Кідіна Н. В. Врахування ознак особи неповнолітнього, що вчинив злочин (порівняльно-правовий аспект). *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2016 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 225–229.

17. Кідіна Н. В. Про деякі фактори, що стримують інтеграцію у суспільство неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті із законом. *Актуальні проблеми соціального права* : зб. матеріалів учасників всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій». Київ : ПВГОІ «ІР СТ Україна», 2016. С. 131–134.

18. Кідіна Н. В. Дискусійні питання призначення покарання неповнолітнім. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 25 листоп. 2017 р.). Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 142–144.

19. Кідіна Н. В. Організаційно-правові основи ресоціалізації неповнолітніх засуджених: зарубіжний досвід. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 188–192.

20. Кідіна Н. В. Питання застосування заходів пробації в зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали X Всеукр. наук.-теорет. конф., присвячено пам'яті професора П. П. Михайленка (Київ, 22 листоп. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 228–232.

21. Кідіна Н. В. Аспекти методології прогнозування злочинності неповнолітніх. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 279–282.

22. Кідіна Н. В. Значення кримінологічної експертизи для прогнозування злочинності неповнолітніх. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 28 трав. 2020 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 173–177.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

23. Кідіна Н. В. Формування в майбутніх педагогічних працівниках навичок корекційної роботи з підлітками-інфантилами. *Наукові записки (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)*. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2000. № 2. С. 45–47.

24. Кідіна Н. В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх в Європейських країнах у XVIII–XIX ст. *Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук і освіти* : зб. наук. статей. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 157–163.

25. Кідіна Н. В. Система кримінальних покарань неповнолітніх за КК України і проблеми її реалізації. *Міжнародне право і національне законодавство* : зб. наук. праць. Київ : КиМУ, 2003. Вип. 3. С. 91–97.

26. Кідіна Н. В. Застосування до неповнолітніх звільнення від відбування покарання з випробуванням. *Міжнародне право і національне законодавство* : зб. наук. праць. Київ : КиМУ, 2005. Вип. 4. С. 177–190.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСОБІВ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ В ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	25
1.1. Сучасний стан дослідження проблеми індивідуалізації покарання неповнолітніх в контексті реалізації кримінологічної політики України.....	25
1.2. Концептуальне визначення кримінологічного інструментарію в правовому механізмі індивідуалізації покарання неповнолітніх	39
1.3. Генеза використання кримінологічних засобів в судовій та кримінально- виконавчій практиці індивідуалізації покарання неповнолітніх: вітчизняний та міжнародний досвід	44
Висновки до розділу 1	76
РОЗДІЛ 2 КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ	79
2.1. Кримінологічні критерії оцінки особистісних якостей неповнолітніх значущих для індивідуалізації покарання	79
2.2. Індивідуалізація вибору правових санкцій на стадіях досудової пробації та призначення покарання неповнолітнім, які вчинили кримінальні правопорушення	105
2.3. Індивідуалізація застосування виховних та запобіжних заходів покарання на стадіях пенітенціарного та постпенітенціарного впливу щодо неповнолітніх	127
Висновки до розділу 2	156

РОЗДІЛ 3 УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ЗАСАД	
ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ.....	158
3.1. Оптимізація діяльності органів і установ кримінальної юстиції щодо співмірності застосування кримінальних санкцій на основі кримінологічних критеріїв оцінки особи неповнолітнього	158
3.2. Напрями удосконалення використання кримінологічних засобів індивідуалізації покарання на стадіях призначення і виконання покарання неповнолітніх.....	174
3.3. Застосування кримінологічної експертизи у запобіганні завідомо неправомірних і помилкових рішень суду та у сфері виконання покарань щодо неповнолітніх.....	199
Висновки до розділу 3	205
ВИСНОВКИ.....	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	211
ДОДАТКИ.....	242

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

Ін. - інші

КК України – Кримінальний кодекс України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НП України – Національна поліція України

р. – рік

р.р. – роки

ст. – стаття

ст.ст. – статті

ч. – частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Злочинність дітей залишається однією з суттєвих проблем сучасної України. Протягом 2016–2020 рр. на території України спостерігається поступове зменшення кількості кримінальних правопорушень, що вчиняються дітьми, зокрема у 2016 р. за їх участю було вчинено – 5230 кримінально-караних діянь, 2017 р. – 5608, 2018 р. – 4750, 2019 р. – 4088, 2020 р. – 4019. Частка злочинів, що вчиняються дітьми, у структурі всієї злочинності в середньому становить до 8 %. Протистояти такій злочинності, реагувати на структурно-якісні зміни, що відбуваються в ній, одночасно з іншими організаційними та правовими заходами, покликана сучасна, науково обґрунтована державна політика та її послідовна, індивідуалізована реалізація.

Розвиток державної політики у сфері запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються дітьми тісно пов'язаний із закріпленням в законі приписів щодо індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім. Ухвалення Верховною Радою України законів «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» (2008), «Про пробацію» (2015) встановило низку нових положень, спрямованих на гуманізацію кримінальної репресії стосовно осіб, які не досягли повноліття, що в цілому можна оцінити позитивно. Водночас частина кримінально-правових норм, що стосуються індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, потребує вдосконалення, конкретизації та більш чіткої регламентації.

Сучасні теоретичні дослідження інституту індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім здебільшого характеризуються як коментування загальних правил призначення покарання та виявленню специфіки їх застосування до неповнолітніх, що не дозволяє повною мірою сформулювати цілісну концепцію призначення покарання даній категорії осіб та на її підставі розвивати кримінальне законодавство та правозастосовну практику.

На даний час індивідуалізація призначення покарання неповнолітнім певною мірою ускладнена через чинні загальні підстави та оціночні поняття. При цьому закон не конкретизує зміст різноманітних обставин, що індивідуалізують призначення покарання неповнолітнім, зазначаючи лише загальні принципи, якими повинен керуватися суд. У зв'язку з цим суди не мають відповідної нормативної бази для реального виконання приписів закону про врахування рівня розвитку особистості неповнолітнього та інших особливостей, ступеню впливу на вид та розмір покарання окремих пом'якшуючих та обтяжуючих обставин. Таким чином, має місце протиріччя між необхідністю всебічної індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім та відсутністю достатньої теоретичної бази для вдосконалення в цьому напрямку законодавства та правозастосовної практики.

В юридичній літературі різним аспектам, які стосуються проблем індивідуалізації покарання неповнолітніх, приділялась увага у роботах відомих вітчизняних та зарубіжних вчених в галузі кримінології та кримінального права, зокрема В. І. Арькова, Ю. В. Баулін, Н. Л. Березовська, А. А. Березовський, А. Б. Блага, І. Г. Богатирьов, Р. І. Брящей, В. П. Герасименко, В. В. Голіна, О. П. Горох, О. О. Горшенін, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, О. О. Дудоров, Ю. І. Ємець, А. П. Закалюк, Д. В. Казначєєва, І. І. Карпець, О. О. Книженко, О. М. Костенко, Г. А. Кригер, В. В. Кузнєцов, Н. Ю. Максимова, В. О. Меркулова, А. А. Музика, О. Г. Колб, В. В. Кузнєцов, Н. В. Кулакова, Н. В. Лісова, О. М. Литвинов, В. А. Ломако, І. Г. Лубенець, В. І. Осадчий, Є. О. Письменський, М. С. Пузирьов, Д. В. Ривман, М. В. Романов, А. В. Савченко, С. В. Сахнюк, В. В. Скибицький, А. Х. Степанюк, В. Я. Тацій, Ю. М. Ткачевський, В. М. Трубников, В. І. Тютюгін, Є. В. Фесенко, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. В. Черней, В. І. Шакур, С. Д. Шапченко, І. С. Яковець, О. О. Ямкова, С. С. Яценко та ін. Суттєвий внесок у розв'язання проблем призначення покарання неповнолітнім зробили у своїх дисертаціях на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук такі науковці, як: О. В. Дашченко «Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання неповнолітніх» (2009); А. О. Клевцов «Звільнення від відбування покарання з випробуванням

неповнолітніх за кримінальним законодавством України» (2009); О. О. Северин «Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі» (2009); Н. Л. Березовська «Покарання, пов'язані з виправно-трудоим впливом, що застосовуються до неповнолітніх (2010); Ю. І. Ємець «Вчинення злочину неповнолітніми як обставина, що пом'якшує покарання: психолого-юридична сутність» (2010); Н. Я. Ковтун «Поняття, система та види додаткових покарань для неповнолітніх за Кримінальним кодексом України» (2010); О. С. Яцун «Особливості кримінального покарання неповнолітніх» (2010); Є. М. Вечерова «Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади)» (2011); А. Ю. Коновалова «Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України» (2012); М. А. Білоконь «Запобігання злочинності неповнолітніх: досвід країн Європейського Союзу» (2013); Ю. В. Єгорова «Умовні види звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України» (2015); Є. С. Назимко «Теоретико-прикладні засади становлення і розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України» (2016); Т. І. Дмитришина «Призначення покарання неповнолітнім у сучасних умовах» (2018); А. О. Сілкова «Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування» (2019) та ін.

Однак, віддаючи належне результатам наукових розробок цих та інших вчених, ураховуючи теоретичну і практичну значущість їх досліджень, спеціального вивчення потребують питання імплементації зарубіжного досвіду індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім; встановлення особливостей негативних тенденцій, причин і умов, елементів кримінологічної характеристики неповнолітніх осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення та завдана ними шкода; удосконалення взаємодії між суб'єктами запобігання кримінальним правопорушенням; удосконалення кримінально-правової регламентації призначення покарання неповнолітнім, а також розробка заходів запобігання злочинності неповнолітніх.

Складність і комплексність даного феномена, в умовах сьогодення, обумовили актуальність його подальшого наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року (постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453), Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. (Указ Президента України № 276/2015), Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від № 501/2015, 119/2021), Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від № 287/2015, 392/2020), Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 р. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р) та Плану заходів її реалізації на період до 2023 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 р. № 1335-р), Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр. (постанова загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 р. № 454); Пріоритетних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр. (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 р., протокол № 28).

Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол від 29 жовтня 2015 р. № 3) та схвалена Координаційним бюро НАПрН України (№ 769, 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є теоретичне узагальнення та розв'язання комплексної науково-прикладної задачі індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім за допомогою кримінологічних засобів, що полягає у розробленні пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення законодавства та відповідної правозастосовної практики.

Для досягнення поставленої мети були окреслені такі *завдання*:

– з'ясувати проблеми індивідуалізації покарання неповнолітніх у контексті реалізації кримінологічної політики;

- окреслити кримінологічний інструментарій в правовому механізмі індивідуалізації покарання неповнолітніх;

- здійснити класифікацію правових та кримінологічних критеріїв оцінки особистісних якостей за ознаками рівня криміногенності й ступеня суспільної небезпечності, значущих для індивідуалізації покарання неповнолітніх;

- обґрунтувати вибір правових санкцій на стадіях досудової пробації та призначення покарання неповнолітнім, які вчинили кримінальні правопорушення;

- визначити заходи покарання на стадіях пенітенціарного та постпенітенціарного впливу щодо неповнолітніх у відповідності з критеріями їх соціальної занедбаності;

- проаналізувати співмірність застосування кримінальних санкцій на основі кримінологічних та правових критеріїв оцінки особи неповнолітнього;

- розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення правових засобів індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім в законодавстві та судовій практиці;

- запропонувати заходи превенції на основі використання кримінологічних засобів індивідуалізації покарання на стадіях призначення і виконання покарання неповнолітнім;

- оцінити ступінь використання кримінологічної експертизи при запобіганні завідомо неправомірних та помилкових рішень суду та у сфері виконання покарань щодо неповнолітніх.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі призначення покарання неповнолітнім.

Предметом дослідження є кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні.

Методи дослідження Для досягнення поставленої мети та вирішення обумовлених нею задач використовувались загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема *історико-правовий* – у процесі вивчення вітчизняного досвіду індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім (підрозділи 1.1, 1.2); *формально-логічний* – з метою надання кримінально-правової та кримінологічної

характеристики злочинності неповнолітніх, що обумовлює індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім (підрозділ 1.2, розділ 2); *порівняльно-правовий* – для виявлення особливостей кримінально-правового регулювання призначення покарання неповнолітнім в Україні та зарубіжних країнах, а також оцінки можливостей упровадження іноземного досвіду у вітчизняну правозастосовну практику (підрозділи 1.3, розділ 2); *документальний* – під час опрацювання матеріалів кримінальних проваджень за окремими кількісними та якісними параметрами з подальшою інтерпретацією одержаних результатів у дисертаційній роботі (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2); *аналізу* – при формулюванні висновків до розділів і загальних оцінок, а також пропозицій щодо удосконалення індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім (розділи 1–3); *логіко-нормативний* – для аналізу законодавчих та відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів з питань запобігання кримінальним правопорушенням, вчиненим неповнолітніми (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2); *психологічні* методи (опитування, соціометрії) надали змогу виявити особливості особи неповнолітнього правопорушника (підрозділ 2.1); *статистичний* метод – для здійснення аналізу зібраних емпіричних даних, а також офіційної статистичної звітності (розділи 2–3).

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні та аналітичні матеріали Офісу Генерального прокурора України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної служби статистики України, Державної судової адміністрації України, Уповноваженого Президента України з прав дитини за період 2015–2020 рр.; результати вивчення 427 кримінальних проваджень (2015–2019 рр.) та 152 судових рішень щодо кримінальних правопорушень неповнолітніх та за їх участю у Львівській, Чернігівській, Дніпропетровській, Одеській областях та м. Києві; аналітичні узагальнення МВС України, Національної поліції України, Офісу Генерального прокурора, Верховного Суду, Державної судової адміністрації України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших в Україні комплексним монографічним дослідженням кримінологічних засад індивідуалізації покарання неповнолітніх з урахуванням

сучасного стану кримінального, кримінального процесуального законодавства та правоохоронної діяльності. У роботі обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, зокрема:

вперше:

– сформульовано наукове визначення «правовий режим призначення покарання» як закріплені в законі обов’язкові для суду правила, що являють собою сукупність регулятивних, охоронних, процесуально-процедурних засобів, що дозволяють забезпечити на основі індивідуалізації призначення законного і справедливого покарання у кожному кримінальному провадженні та «правові засоби індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім» як діяльність владних органів, що полягає в реалізації правових приписів відповідно конкретних життєвих ситуацій та індивідуально визначених суб’єктів, включає в себе і вище зазначену діяльність, і відповідні правові норми, закріплені в законі;

– розкрито зміст правових засобів індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім як системи заходів спрямованих на виправлення неповнолітнього та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень на основі вивчення ретельного вивчення особистості неповнолітнього (соціально-демографічних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних якостей);

– визначено проблема індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім через систему оцінки ризиків і потреб, яка базується на вивченні та врахуванні умов життєдіяльності, зв’язків та відносин неповнолітнього в їх динаміці при прогнозуванні ефективності застосування заходів кримінально-правового характеру й дозволяє призначити неповнолітньому максимально індивідуалізоване покарання);

– запропоновано бальну систему врахування пом’якшуючих та обтяжуючих обставин при призначенні покарання неповнолітнім за вчинення одиничних злочинів, яка передбачає використання окремих бальних категорій при призначенні покарання неповнолітнім за вчинення тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких настає

з 14-річного віку, при цьому кожній закріпленій в законі пом'якшуючій та обтяжуючій обставині призначається певна кількість балів (від двох до восьми);

удосконалено:

– поняття «принцип індивідуалізації призначення покарання» – відправні, основоположні кримінально-правові ідеї (вимоги), які визначають сутність, зміст і побудову цього інституту з урахуванням біосоціальних та психофізіологічних особливостей неповнолітніх, дозволяють призначити міру покарання, необхідну і достатню саме для даного засудженого з урахуванням його особистості і всіх обставин вчиненого ним злочину, що сприяє досягненню цілей покарання та «індивідуалізація призначення покарання неповнолітнім» – принцип і головна складова відповідного правового режиму обрання неповнолітньому необхідної і достатньої міри покарання, що забезпечує досягнення його цілей, в повній відповідності з характером і ступенем суспільної небезпеки скоєного злочину, особливостями особистості винного, умовами його життя і виховання, обставинами пом'якшуючими та обтяжуючими покарання, характером впливу на неповнолітнього старших за віком осіб;

– систему науково обґрунтованих та орієнтованих на практичне застосування факторів, що впливають на індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім;

– правові та організаційні засади взаємодії органів та установ кримінальної юстиції щодо співмірності застосування кримінальних санкцій стосовно неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення;

дістало подальший розвиток:

– історичні періоди становлення індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім з визначенням особливостей періодизації розвитку правової охорони неповнолітніх, що відбувалася з розвитком суспільних відносин та вітчизняного кримінального законодавства;

– наукове бачення шляхів імплементації зарубіжного досвіду щодо індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, що ґрунтується на внесенні змін та доповнень до кримінального законодавства;

– теоретичне обґрунтування необхідності удосконалення положень законодавства в частині конкретизації правових засобів індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім;

– рекомендації щодо запровадження новітніх методів управління ризиками, оцінки потреб неповнолітнього, що вчиняє кримінальне правопорушення, з метою мінімізації можливих негативних наслідків.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та мають перспективи подальшого використання у:

науково-дослідній роботі – для подальшої розробки загальнотеоретичних та практичних напрямів запобігання вчиненню кримінальних правопорушень неповнолітніми (акт Національної академії внутрішніх справ від 23 травня 2019 р.);

законотворчій діяльності – при вдосконаленні законодавства про кримінальну відповідальність та кримінальне покарання неповнолітніх (лист Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 15 січня 2017 р. № 07/5-5 ВР);

правозастосовній діяльності – при розробленні й удосконаленні відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, підготовці методичних рекомендацій з питань організації діяльності судових і правоохоронних органів у сфері призначення й виконання покарання та інших заходів кримінально-правового впливу неповнолітнім (акт Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 26 січня 2021 р. № 329/0/158);

освітньому процесі – під час підготовки лекцій, навчальних і практичних посібників, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з кримінології, кримінального права, кримінально-виконавчого права, кримінального процесуального права, оперативно-розшукової діяльності, а також при проведенні різних видів занять із відповідних дисциплін у процесі підготовці бакалаврів, магістрів за спеціальністю 081 «Право» та в системі підвищення кваліфікації працівників Національної поліції України (акт Національної академії внутрішніх справ від 21 травня 2019 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені автором у виступах на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях, круглих столах, зокрема: «Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти)» (м. Київ, 15–16 березня 2001 р.); «Актуальні проблеми державотворення в Україні» (м. Рівне, 25 квітня 2001 р.); «Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукр. з'їзду працівників освіти» (м. Київ, 8 жовтня 2001 р.); «Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах» (м. Київ, 17 квітня 2002 р.); «Юридичні читання молодих вчених» (м. Київ, 23–24 квітня 2004 р.); «Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи (м. Київ, 25–26 лютого 2006 р.); «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.); «Теорія і практика віктимології» (м. Харків, 12 листопада 2015 р.); «Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи» (м. Київ, 20 лютого 2016 р.); «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення (м. Київ, 25 березня 2016 р.; 21 квітня 2018 р.; 22 березня 2019 р.; 28 травня 2020 р.); «Актуальні проблеми соціального права» (м. Київ, 2016 р.); «Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)» (м. Харків, 25 листопада 2017 р.); «Актуальні проблеми кримінального права» (м. Київ, 22 листопада 2019 р.)

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (321 найменування на 31 сторінці) та чотирьох додатків на 17 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 258 сторінок, із них основний текст дисертації – 197 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСОБІВ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ В ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Сучасний стан дослідження проблеми індивідуалізації покарання неповнолітніх в контексті реалізації кримінологічної політики України

Інститут кримінального покарання є одним з дієвих механізмів протидії злочинності. Призначення кримінального покарання неповнолітнім, що вчинили кримінальні правопорушення, зокрема його індивідуалізація, обумовлено сутністю кримінологічної політики держави щодо протидії злочинності неповнолітніх. Оскільки при вивченні злочинності, зокрема злочинності неповнолітніх, оцінка кримінальних проявів у сфері життєдіяльності неповнолітніх часто замінюється аналізом статистичних даних про неї, які, своєю чергою, не можуть бути відображені в якісних характеристиках змін та бути співвіднесеними з потребами протидії їй. Статистичний аналіз є необхідним для оцінки досліджуваного виду злочинності тільки у взаємозв'язку з виявленими характеристиками соціальних явищ та процесів, що притаманні суспільним зв'язкам, відносинам, життєдіяльності неповнолітніх. При цьому зміст таких процесів та явищ необхідно вивчати через призму не просто кримінологічно значущої інформації, а тієї її частини, яка може й повинна бути здобута та досліджена спеціалістом в галузі протидії злочинності.

За останні роки у вітчизняній і зарубіжній кримінології проблемі кримінологічної політики приділяється значна увага. Низка праць М. М. Бабаєва, О. М. Бандурки, А. Б. Благої, С. С. Босхолова, В. В. Василевича, В. В. Голіни, А. Ф. Зелінського, М. П. Клеймьонова, В. М. Соміна, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, П. Л. Фріса та ін., розкриває сутність, завдання, принципи,

доктринальні приписи, інші теоретичні питання і прикладні аспекти впровадження положень кримінологічної політики у сфері запобігання злочинності. Але стверджувати про її остаточну сформованість як складової державної політики та розуміння її як основи протидії злочинності, зокрема злочинності неповнолітніх, не можна.

На думку А. Ф. Зелінського кримінологічна політика – це науково обґрунтована стратегія і тактика запобігання злочинності за допомогою системи заходів спеціально-кримінологічного характеру, а також шляхом відвернення конкретних злочинів і припинення їх. Кримінологічна політика реалізується на основі кримінологічного прогнозування і планування з урахуванням соціальної і економічної ситуації, що постійно змінюється [34, с. 54]. В. І. Борисов визначає кримінологічну політику як складний комплекс нормативно-правових, загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинності й усунення її причин [33, с. 57]. Кримінологічну політику як засновану на ідеї гуманізму та принципі верховенства права стратегічну складову внутрішньої та зовнішньої антикримінальної політики держави, владна дефініція якої полягає у формуванні ключових доктринальних засад у сфері боротьби зі злочинністю та її практичної реалізації в системі органів і установ антикримінальної юстиції відповідно до положень кримінально-правової, кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики і законодавства України. визначає В. В. Василевич [20, с. 118].

Спираючись на аналіз висновків цих та інших вчених щодо поняття та змісту кримінологічної політики, а також зважаючи на об'єкт нашого дослідження, можна визначити наступні її ознаки стосовно неповнолітніх. По-перше, вона формулює головні напрями запобіжного впливу; по-друге, визначає основні напрями, цілі, засоби діяльності державних органів і громадськості, спеціально спрямованої на запобігання злочинів неповнолітніх шляхом усунення причин й умов, що їх породжують, впливу на осіб, схильних до злочинних посягань. По-третє, кримінологічна політика розуміється як єдність загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів цілеспрямованої і науково обґрунтованої

діяльності державних органів і громадських організацій щодо виявлення чинників і механізмів злочинної поведінки неповнолітніх, усунення причин й умов такої злочинності, виправлення і перевиховання злочинців. По-четверте, кримінологічна політика протидії злочинності неповнолітніх відображає соціальне явище, що має своїм змістом визначення загальних принципів, цілей і завдань (загальних) напрямів, (загальних) методів діяльності державних і недержавних органів, організацій щодо усунення (нейтралізації, послабленню дії) причин й умов злочинності, конкретних злочинів неповнолітніх [34].

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що кримінологічна політика протидії злочинності неповнолітніх – це діяльність органів державної влади, громадських організацій, науковців щодо забезпечення та вирішення засобами політичного, правового, соціального, економічного характеру завдань протидії злочинності неповнолітніх, що реалізуються з урахуванням оцінки злочинності неповнолітніх у всіх її проявах, причин та умов та схильності до впливу.

Одним з засобів правового характеру реалізації кримінологічної політики протидії злочинності неповнолітніх є призначення покарання неповнолітнім, що вчинили кримінальні правопорушення, зокрема його індивідуалізація.

В кримінально-правовій доктрині індивідуалізація покарання традиційно розглядається як принцип кримінального права. Обґрунтування необхідності індивідуального підходу до вибору міри покарання для конкретного злочинця було проведено ще в роботах відомих правознавців XIX століття.

За образним висловом С.В. Познишева, у визначенні міри кримінально-правового впливу щодо винних осіб беруть участь дві влади: законодавець і суддя. Перший визначає загальний контур (абрис) караності, вводячи суддівський розсуд в суворо окреслені рамки, а другий - суд - у відведених йому межах конкретизує покарання, спираючись на сформульовані в законі критерії, і викладає свій висновок про міру кримінально-правового впливу у вироку суду [218, с. 137].

Означеній проблемі приділяв увагу ще Н.С. Таганцев, який вказував, що «умови, що визначають виникнення злочинного діяння, суспільне та індивідуальне значення наслідків, їм викликаних, ступінь небезпеки, яку представляє виконавець діяння в майбутньому, настільки різноманітні, що жоден законодавець не в змозі вловити їх в свої, в разі потреби, твердо обмежені формули, а повинен надати оцінку всіх цих умов і визначення впливу їх на міру відповідальності, тих, хто застосовує закон кримінальний до окремих діянь, і перш за все суду Кримінальний закон долучається до злочинного діяння за посередництвом судді. Для виконання свого призначення суддя повинен урівняти покарання як багатозначно караного діяння, так і із звинуваченнями того, хто вчинив злочин. Але ці два елементи, які впливають на застосування покарання у сенсі його посилення або зменшення, можуть і повинні бути оцінені двояко: абстрактно - законодавцем ... конкретно - суддею ...» [268, с. 357].

Крім того, М.С. Таганцев зазначав, що моральні якості злочинця, стан його фізичних сил, його вік, стать – всі ці елементи не можуть не бути прийняті до уваги при визначенні відповідальності, а тому каральні заходи, які виявляться безумовно непридатними до такої індивідуалізації, повинні бути виключені із системи покарань [268, с. 241].

В подальшому дослідження проблеми індивідуалізації покарання отримало свого розвитку в роботах радянських вчених. При цьому сформувалося два основні підходи до її розв'язання. Зокрема одні вчені (М.О. Беляєв, Я.М. Брайнін, Г.А. Крігер, О.Д. Соловйов і ін.) принцип індивідуалізації покарання розглядали в широкому контексті, визнаючи його головним при призначенні покарання, а до його змісту включали й законність, й гуманізм, й справедливість покарання. Так, Г.А. Крігер писав: «принцип індивідуалізації покарання можна коротко сформулювати як призначення судом на основі закону і соціалістичної правосвідомості особи, яка вчинила злочин, міри покарання, що відповідає ступеню суспільної небезпеки скоєного в даних конкретних умовах діяння і особистості злочинця» [137, с. 26].

Інша група дослідників, до яких належать Н.Ф. Кузнецова і Б.О. Курінов, визначали індивідуалізацію покарання тільки як один з принципів, що входять до системи принципів призначення покарання. При цьому його зміст полягає у врахуванні суспільної небезпеки злочину і особистісних характеристик винної особи. Вони визначили цей принцип наступним чином: «індивідуалізацією покарання називається визначення судом конкретної міри покарання особи, винної у скоєнні того чи іншого злочину, що здійснюється на основі закону і соціалістичної правосвідомості суддів, виходячи зі ступеня суспільної небезпеки діяння і особи, яка його вчинила» [161, с. 92].

Більш точно розглянутий принцип був сформульований І.І. Карпецем, зокрема індивідуалізація покарання у радянському кримінальному праві - це принцип, який полягає у врахуванні характеру і ступеню суспільної небезпеки скоєного злочину, особи винного, обтяжуючих і пом'якшуючих обставин, який дозволяє за допомогою покарання досягти в кінцевому результаті виправлення і перевиховання злочинця, а також попередити вчинення нових злочинів як самим засудженим, так і іншими особами [93, с. 10]. Дане визначення стало базовим в кримінально-правовій науці радянського періоду і з деякими застереженнями використовується й в українській кримінально-правовій доктрині.

Дослідженню питань призначення покарання на засадах індивідуалізації в різні періоди розвитку кримінально-правової науки займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, В.В. Антипов, А.А. Арямов, М.І. Бажанов, О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, І.Г. Богатирьов, Є.В. Благоев, К.А. Бузанов, В.Н. Бурлаков, В.М. Бурдін, К.А. Вакаріна, С.А. Велієв, П.А. Воробей, Г.С. Гаверов, А.П. Гуськов, В.К. Грищук, Т.А. Денисова, С.Ф. Денисов, О.О. Дудоров, О.О. Житний, О.В. Євдокимов, Т.І. Іванюк, І.І. Карпець, О.О. Книженко, Л.Л. Кругліков, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, Г.К. Курашвилі, О.М. Литвинов, В.В. Мальцев, М.І. Мельник, О.Ф. Мицкевич, О.С. Міхлін, І.С. Ной, В.І. Осадчий, М.С. Пузирьов, О.Л. Ременсон, А.В. Савченко, З.М. Сайфутдінов, Т.В. Сахарук, С.В. Сахнюк, О.Є. Скакун, В.М. Трубников, А.І. Чучаєв, П.Л. Фріс, М. І. Хавронюк,

В.Б. Харченко, М.Д. Шаргородський, Ю. В. Шинкарьов, Н.М. Ярмиш та ін. Однак до теперішнього часу в теорії не припиняється суперечка про місце індивідуалізації покарання в системі принципів кримінального права.

Більшість авторів, зокрема О.О.Дудуров, О.О.Кваша, В.О.Навроцький, М.І.Хавронюк, визначають індивідуалізацію покарання як принцип інституту призначення покарання. Однак існують і інші точки зору [70; 95; 308].

Так, наприклад, К.Є. Чередниченко зазначає, що принцип індивідуалізації покарання та інших заходів кримінально-правового характеру в даний час якраз і є основною складовою принципу справедливості [309, с. 29]. Така точка зору навряд чи може бути визнана обґрунтованою, тому що в кримінально-правовій доктрині загально визнано, що зазначені принципи, хоча тісно й взаємопов'язані між собою, але є самостійними. Тим більше, що сам автор вказує на приналежність індивідуалізації покарання до принципів інституту призначення покарання.

Водночас С.А. Велієв пропонує розглядати індивідуалізацію покарання в широкому сенсі як принцип кримінального права, а в вузькому - як принцип призначення покарання [27, с. 125]. На наш погляд, таке розуміння надмірно ускладнює визначення місця принципу індивідуалізації покарання. Оскільки, по-перше, всі принципи інституту призначення покарання як «вихідні, найбільш важливі положення, закріплені в нормах кримінального законодавства, які визначають всю діяльність суддів щодо застосуванню покарання до осіб, винних у скоєнні злочину», безумовно, входять до системи принципів кримінального права як принцип відповідного рівня. Принцип індивідуалізації реалізується в поєднанні з такими принципами кримінального права, як законність, гуманізм, рівність громадян перед законом і справедливість. Дані принципи завжди проявляються в єдності, збагачуючи і поглиблюючи один одного. Їх повне і постійне дотримання — необхідна передумова правильного здійснення індивідуалізації покарання.

По-друге, в кримінально-правовій теорії даний принцип виступає в якості основного, але не єдиного принципу призначення покарання. За підрахунками

Л.Л. Круглікова, в юридичній літературі в цілому виділено понад півтора десятка «принципів призначення покарання», в тому числі невідворотність, караність, обґрунтованість, визначеність покарання, обов'язок суду мотивувати обране покарання, призначення його окремо за кожний злочин і потім за сукупністю тощо [153, с. 195]. Тому навряд чи доцільно говорити лише про вузьке розуміння індивідуалізації покарання, тому що й інші зазначені принципи мають властиве тільки їм внутрішнє наповнення, що дозволяє віднести їх до основоположних ідей призначення покарання.

У юридичній літературі висловлена також точка зору про належність індивідуалізації покарання до міжгалузевих принципів права. Такі принципи, на думку О.Л. Захарова, є загальними для двох і більше галузей права, ідеєю, яка відображатиме закономірності і зв'язки розвитку суспільних відносин, нормативно закріплену в позитивному праві, котра спрямовує правове регулювання і визначає сутність і соціальне призначення права [217, с. 170].

Стосовно предмету нашого дослідження це означає, що принцип індивідуалізації покарання повинен пронизувати не тільки норми кримінального, а й норми суміжних галузей права. Дійсно, проблема індивідуалізації покарання виходить за рамки лише призначення покарання судом при винесенні обвинувального вироку. До винесення вироку кримінальне правопорушення розслідується органами дізнання та слідства, в процесі чого встановлюється роль кожного учасника, вивчаються особистість злочинця, цілі й мотиви кримінального правопорушення, з'ясовуються обтяжуючі і пом'якшуючі обставини та ін. В результаті цього індивідуалізується відповідальність осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, що є передумовою індивідуалізації покарання, яке призначається судом, надає суду дані, які в сукупності з матеріалами досудового розслідування дозволяють призначити покарання, яке відповідатиме тяжкості кримінального правопорушення та індивідуальній провині злочинця. Після винесення вироку настає стадія виконання покарання, тому необхідно забезпечити відповідно до особливостей особистості злочинця та тяжкістю вчиненого ним кримінального правопорушення індивідуалізацію

покарання, що має надзвичайно важливе значення для виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Як одна з найважливіших кримінально-правових ідей індивідуалізація ґрунтується на цілях покарання. Сутність індивідуалізації покарання, і навіть саме її існування, залежить від соціально-політичного змісту покарання і його цілей. Принцип індивідуалізації покарання є свого роду гарантією застосування покарання відповідно до його призначенням. Він впливає з соціальних функцій покарання і цілей, які на нього покладені. Слушними нам здаються міркування О.В. Бриліантова, згідно яких без індивідуалізації неможливе призначення покарання, яке відповідало б і злочину, обставинам його вчинення і особі злочинця [217, с. 34]. Тобто без індивідуалізації покарання мета покарання стає недосяжною. Крім того, на певному етапі індивідуалізація покарання перетворюється в індивідуальне покарання, якому притаманні всі цілі покарання.

Саме за допомогою індивідуалізації покарання можливе досягнення його цілей: відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого, запобігання вчиненню нових злочинів. Однак не можна досягти цих цілей тільки на етапі призначення покарання. Не випадково цілі кримінально-виконавчого законодавства, закріплені в статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК), багато в чому відтворюють цілі покарання, а стаття 5 КВК відносить до принципів даного законодавства диференціацію і індивідуалізацію виконання покарання. Таким чином, можна з упевненістю сказати, що принцип індивідуалізації покарання носить міжгалузевий характер і поширюється як на призначення, так і на виконання покарання. Як зазначав М.О. Стручков, в процесі призначення покарання індивідуалізація виражається в діяльності суду, що визначає вид і розмір покарання, а індивідуалізація в процесі виконання покарання означає, по-перше, зміну обсягу кари залежно від поведінки засудженого, по-друге, зміну інтенсивності виправного впливу[269].

На нашу думку, вірно зазначив й А.І. Рарога, що індивідуалізація призначення покарання – це визначення міри покарання, необхідної і достатньої саме для даного засудженого з урахуванням його особистості і обставин

вчиненого ним злочину [217, с. 153]. На думку автора, вона забезпечується дотриманням вимоги про врахування наступних чотирьох факторів, зазначених у ч.ч. 1 та 2 ст. 65 Кримінального кодексу України: 1) характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину; 2) особи винного, тобто сукупності всіх його соціальних характеристик; 3) всіх конкретних обставин, як пом'якшуючих, так і обтяжуючих покарання, що відносяться як до скоєного діяння, так і до особистості підсудного; 4) впливу призначеного покарання на виправлення засудженого.

В цілому підтримуючи позицію А.І. Рарога, на наш погляд, для повної реалізації принципу індивідуалізації призначення покарання необхідний також облік інших обставин вчинення злочину, зазначених у Загальній частині КК України. Наприклад, чи є скоєний злочин закінченим або незакінченим, скоєний він одноосібно або у співучасті, яка роль винного у скоєнні злочину та ін.

Тому доцільно уточнити визначення даного поняття. Принцип індивідуалізації призначення покарання – о це основоположні кримінально-правові ідеї (вимоги), які дозволяють призначити міру покарання, необхідну і достатню саме для даного засудженого з урахуванням його особистості і всіх обставин скоєного ним злочину, а також забезпечує досягнення цілей покарання.

Незважаючи на те, що принцип індивідуалізації призначення покарання проходить червоною ниткою практично через кожну норму КК України, найбільш чітко і повно він виражений в статті 65 КК України, присвяченій загальним засадам призначення покарання.

У літературі висловлювалася думка про тотожність понять «принцип призначення покарання» і «загальні засади призначення покарання». Однак за справедливою думкою С.Г. Келіної, В.М. Кудрявцева, М.І. Хавронюка принципи і загальні засади призначення покарання хоча і взаємопов'язані між собою, але є самостійними категоріями кримінального права, що знаходяться в певному співвідношенні між собою і вимагають окремого розгляду та вивчення [135; 137; 310]. Ще М.І. Бажанов відзначав, що було б помилково стверджувати, що принципи інституту призначення покарання втілені в загальних засадах і тільки

в них: вони знаходять своє конкретне втілення в багатьох нормах Загальної частини КК [11, с. 37]. Такої саме позиції дотримується й В.І. Зубкова, на думку якої зміст принципів є значно ширший, ніж їх роль при призначенні покарання [217, с. 27].

Аналіз точок зору М.І. Бажанова, В.В. Полтавця, А.С. Макаренка, Т.В. Сахарука, Є.О. Полянського, що визначають загальні засади призначення покарання, дозволяє умовно виокремити три основні позиції, які відображають сутність даної кримінально-правової категорії. Під загальними началами розуміють: по-перше, критерії призначення покарання; по-друге, правила призначення покарання; по-третє, вимоги, якими повинен керуватися суд при призначенні покарання [178]. Незважаючи на деякі відмінності, у всіх наведених визначеннях відображено головне – суд не стільки може, скільки повинен враховувати загальні засади при призначенні покарання в кожній кримінальній справі. Тому загальні засади призначення покарання не тільки закріплюють певні принципові положення, а й зобов'язують суд їх брати до уваги при визначенні виду та розміру покарання.

Варто зазначити, що призначення покарання є, з одного боку, процесом, а з іншого – результатом [13, с. 103]. Як процес призначення покарання характеризується, по-перше, виявленням фактичних ознак злочинної поведінки, що оцінюються при призначенні покарання, по-друге, виявлення умов, що впливають на призначення покарання, передбачених кримінальним законом і визначають вид покарання з системи заходів кримінально-правового впливу, по-третє, розумовими операціями суб'єкту призначення покарання в порівнянні з першим і другим. Даний процес можна розподілити на зазначені складові частини лише теоретично. Насправді ж у свідомості суб'єкта призначення покарання всі ці частини переплітаються один з одним, вони органічно взаємопов'язані між собою, а весь процес відбувається як єдиний. Тобто покарання має призначатися в певному процесуальному порядку. У свою чергу, призначення покарання, що розуміється в сенсі результату, це висновок про те, що фактичні ознаки, які вказують на суспільну небезпечність злочинної

поведінки, яка оцінюється при призначенні покарання, відповідають певному виду та обсягу покарання або покарань. Така відповідність встановлюється за допомогою виявлення всіх умов, що впливають на призначення покарання.

Вище викладені обставини, на наш погляд, дозволяють уявити загальні засади призначення покарання і весь інститут призначення покарання в якості певного кримінально-правового режиму.

Етимологія терміну «режим» передбачає кілька значень. В інтересах нашого дослідження найбільш істотним є його розуміння як сукупності правил, заходів, норм для досягнення будь-якої мети.

Отже, розглянуті положення дозволили нам виділити два аспекти індивідуалізації призначення покарання. З одного боку, вона виступає як принцип – основна, вихідна ідея призначення покарання, з іншого боку – як головна складова правового режиму призначення покарання – реального здійснення цієї ідеї в правотворчості і правозастосуванні. При цьому індивідуалізація призначення покарання як режим є похідним від однойменного принципу.

Найбільш важливим в соціально-правовому контексті є індивідуалізація покарання при його призначенні неповнолітнім. Звісно, з одного боку, індивідуалізація покарання як по відношенню до дорослих, так і щодо неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення, має єдину юридичну природу, проте, з іншого боку, при призначенні покарання неповнолітнім індивідуалізація повинна бути неухильною і досягати свого максимального значення.

У КК України вперше у вітчизняному законодавстві було виокремлено спеціальний розділ XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». В даному розділі крім іншого містяться й норми, що виключають і доповнюють загальні приписи щодо особливостей кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. Їх виділення в окрему главу, на наш погляд, видається більш вдалим як у формально-логічному, так і в змістовному аспекте.

Необхідно відзначити, що доцільність такого виділення обумовлена: 1) тим значенням, яке суспільство надає цій проблемі; 2) специфікою злочинності неповнолітніх; 3) соціально-психологічними особливостями осіб у віці від 14 до 18 років; 4) специфікою кримінально-правових заходів, що застосовуються до неповнолітніх; 5) необхідністю точно встановити правову регламентацію виключень із загальних правил кримінальної відповідальності.

Норми, які регламентують призначення покарання особам, які не досягли повноліття, конструюються і застосовуються відповідно до загальних принципів кримінального права, які отримали законодавче закріплення в ст. ст. 2–7 КК України. Загальна частина кримінального закону, встановлюючи підставу і межі кримінальної відповідальності, не в змозі реалізувати вимоги принципу гуманізму, не визначивши спеціальних правил про відповідальність і покарання неповнолітніх, і в той же час неможливо ефективно вести боротьбу зі злочинністю неповнолітніх без урахування положень розділу XI «Призначення покарання» КК України. У свою чергу, спеціальні правила розділу XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» КК України також не в змозі самостійно гарантувати всі без винятку права і законні інтереси неповнолітніх без урахування положень інших глав КК України.

Маючи співвідношення з кримінальним законом як «частина – ціле», розділ XV КК України містить низку кримінально-правових норм, які є спеціальними щодо інших приписів і співвідносяться з ними за принципом «загальне – особливе». Це, зокрема, норми про види і розміри покарання для неповнолітніх (ст. ст. 98 – 102 КК України), про загальні правила призначення покарання неповнолітнім (ст. 103 КК України), про терміни давності і строки погашення судимості (ст. 106 КК України). Дане положення вельми важливо, оскільки є свідченням не лише структурного, але й функціонального взаємозв'язку норм розділу XV КК України із іншими приписами КК України.

Індивідуалізація покарання у справах неповнолітніх має низку відмінних рис.

Індивідуалізація покарання неповнолітніх регламентована в кримінальному законі за допомогою встановлення трьох груп правил, а саме: вказівок, закріплених нормами розділу XI Загальної частини КК (ст.ст. 65 – 67 КК України тощо); правил, встановлених спеціальними нормами Загальної частини КК (ст. 97– 98 КК України); положень санкцій статей Особливої частини КК України. Основними тут є приписи статті 103 «Призначення покарання» КК України.

Завдання суду бачиться в тому, щоб з урахуванням усіх обставин справи та особи винного, обрати йому певну міру покарання; індивідуалізувати покарання таким чином, щоб воно було внутрішньо прийнято неповнолітнім як справедливе, і було оцінено оточуючими як відповідне вчиненому та особі винного. Шлях індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім йде від абстрактного до конкретного, від загальних вказівок кримінального законодавства, від індивідуалізації за складом злочину до особи винного, яка вчинила злочинне діяння, враховуючи їх специфічні і особистісні особливості.

Відправною точкою для індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, її головною передумовою, є нормативне визначення самого поняття «неповнолітній» - їм визнається особа, якій на час вчинення злочину не виповнилося вісімнадцяти років.

Встановлення в даний час загального 16-річного віку кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 22 КК України), а за окремі злочини - 14-річного віку (ч. 2 ст. 22 КК України) обумовлено перш за все соціально-психологічними особливостями неповнолітніх. При встановленні віку кримінальної відповідальності в статті 22 КК України в першу чергу до уваги приймаються етапи формування та соціалізації особистості, етапи розширення кола суспільно значущих зав'язків і відносин неповнолітнього і набуття ним соціального досвіду [106].

При визначенні покарання неповнолітнім в силу специфіки суб'єкта злочину (об'єкта впливу покарання) пріоритет повинен віддаватися оцінці особливостей особи винного з метою призначення оптимального за своїм

впливом на свідомість неповнолітнього покарання, що означає відсутність прямої залежності між тяжкістю скоєного і посиленням покарання.

Закріплюючи положення про особливості індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, законодавець виходить, в першу чергу, з сучасних наукових уявлень про психофізіологічні особливості осіб, які не досягли повноліття, про особливості їх соціалізації. Фізична перебудова організму в перехідний період, емоційна нестійкість, неврівноваженість процесів збудження і гальмування і цілий ряд інших факторів, які безпосередньо впливають на соціальну поведінку підлітка, про які ми більш детально розповімо в наступних розділах нашої роботи, не дозволяють в оцінці поведінки неповнолітніх за допомогою кримінально-правових норм використовувати рівні з дорослими стандарти.

Загальновідомо, що в механізмі злочинної поведінки неповнолітніх основна роль належить соціальному середовищі. Тому зрозуміло, що реакція законодавця на злочин неповнолітнього повинна бути виражена не стільки каральним впливом на нього, скільки усуненням наслідків його недостатньої соціалізації. Як правильно зауважив Ю.Є. Пудовочкін: «Покарання осіб молодого віку має бути максимально індивідуалізовано і містити в собі набагато більший виправний, виховний потенціал, закладений в них обсяг примусів і правообмежень повинен бути мінімальним. Держава, що не зуміла створити умов для того, щоб захистити дитину від криміналу, виключити саму можливість злочину з його боку, не має підстав для застосування до нього всієї сили кримінального законодавства» [253].

Таким чином, норми кримінального закону, що охороняють інтереси неповнолітніх при призначенні покарання, є, з одного боку, частиною КК України, а з іншого – мають свій власний об'єкт регулювання, спрямованість і призначення. Це дає можливість уявити систему аналізованих норм як дещо самостійну ланку в системі кримінального законодавства.

У зв'язку з цим, ми пропонуємо розглядати норми кримінального закону, які регламентують призначення покарань неповнолітнім, не як окремі

особливості застосування того чи іншого виду покарання, але як обумовлену єдиними факторами і засновану на єдиних принципах (перш за все, на принципі індивідуалізації призначення покарання) взаємопов'язану систему закріплених у кримінальному законі правових засобів, що встановлюють спеціальні умови і максимально допустимі межі можливого застосування покарань або обмежують застосування окремих їх видів до неповнолітніх.

Резюмуючи сказане, можна запропонувати наступне визначення індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім – це принцип та головна складова правового режиму призначення покарання шляхом обрання неповнолітньому необхідної та достатньої міри покарання, що забезпечує досягнення його мети, у повній відповідності до характеру та ступеню суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення, особливостями винної особи, включаючи стан її психічного розвитку, умов життя та виховання, характер впливу на неповнолітнього старших за віком осіб, а також пом'якшуючими та обтяжуючими обставинами.

1.2. Концептуальне визначення кримінологічного інструментарію в правовому механізмі індивідуалізації покарання неповнолітніх

Що ж лежить в основі індивідуалізації призначення покарання? Ті чи інші особливості злочину і особи винного, взяті у відриві від інших їх ознак, не можуть самі по собі скласти цю основу.

Злочинність неповнолітніх завжди була і залишається однією з найбільш актуальних соціально-правових проблем нашого суспільства. Дослідженню даної проблематики приділяли увагу як вітчизняні, так й зарубіжні науковці. Зокрема Л.М. Давиденко, О.Г. Кальман, В.М. Кудрявцев, О.М. Джужа, А.І. Долгова, І.І. Карпець, В.І. Голіна та багато інших. Це пов'язано, передусім, з тим, що саме неповнолітні у недалекому майбутньому будуть формувати і

представляти образ держави. Кримінальні ж навички, набуті особами у неповнолітньому віці, нерідко супроводжують їх протягом тривалого часу, якщо не всього життя.

Проте офіційні показники не відображають повною мірою сутність цієї дуже складної проблеми. Питома вага злочинності неповнолітніх в загальній структурі злочинності залишається значною, а зміни різних сфер життя суспільства, що відбулися в Україні за останні роки, мали істотний вплив на умови формування особистості сучасних дітей і підлітків, які стали більш вразливими перед несприятливими суспільними процесами. Злочинність неповнолітніх є різновидом більш загального соціального феномену злочинності в цілому, тому, закономірно, що їй притаманні всі змістовні ознаки останньої. Втім, злочинність неповнолітніх характеризується низкою особливостей, виокремлення та дослідження яких є запорукою здійснення ефективної протидії такій злочинності [112].

Загалом, в науці сутнісне поняття «злочинність» характеризується невизначеністю й багатозначністю. Передусім, при визначенні злочинності наголошують на соціальному в її природі. Злочинності не буває поза суспільством; вона соціальний феномен не тільки онтологічно, але й гносеологічно. Злочинність породжується умовами суспільного життя. Статистичні дані з усією очевидністю доводять, що різкі зміни соціальних умов породжують зміни кількісних та якісних характеристик злочинності.

Статистичні дані з усією очевидністю доводять, що різкі зміни соціальних умов породжують зміни кількісних та якісних характеристик злочинності. Вона розглядається як: один з факторів суспільного здоров'я, нормальний і необхідний феномен суспільства; закономірне явище, що відображає стан суспільного; властивість суспільства; побічний продукт цивілізації [88, с.6].

З правової точки зору, виокремлення злочинності неповнолітніх в окремий вид злочинності здійснюється на підставі такої специфічної кримінально-значущої інтегруючої ознаки, як вік особи злочинця, точніше суб'єкта кримінального правопорушення. Згідно положень ст. 22 КК України суб'єктом

злочину, за загальним правилом, може бути особа, що досягла 16 років, а в окремих випадках, передбачених ч.2 цієї статті – з 14 років. Отже, злочинність неповнолітніх охоплює випадки, коли злочини вчинено особами, суб'єктами злочину, у віці від 14 до 18 років, які знаходять своє відображення у даних статистики. З психологічної точки зору, коли говорять про злочинність неповнолітніх, то насамперед на увазі мають злочинну поведінку членів суспільства, які перебувають на стадії формування особистості, життєвої позиції, переходу від життя під опікою сім'ї і школи до самотійного життя, усвідомлення загальноприйнятих у суспільстві соціальних цінностей і, крім того, виконання своїх особистих функцій в ньому. Несформованість емоційальної сфери і морально-психологічних настанов на різноманітні життєві ситуації обумовлює особливу вразливість неповнолітніх щодо негативного впливу на їх поведінку і неадекватну реакцію на проблемні ситуації [73, с. 15]. Водночас, ці ж характеристики неповнолітніх забезпечують їх підвищену, порівняно з дорослими, чутливість до профілактичних заходів. Віковими особливостями зумовлюється й мотиваційна специфіка злочинної поведінки неповнолітніх. Часто ці кримінальні правопорушення вчиняються на ґрунті бешкетництва, помилково зрозумілої романтики, прагнення до самоствердження, наслідування авторитетів [15, с. 75]. Мотиви підліткових злочинів у багатьох випадках відрізняються інфантильністю, а вся структура їх кримінальної поведінки – нетранзитивністю (необґрунтованістю, необдуманістю). На передній план тут виступають: спонукання, пов'язані з хибним розумінням товариства, особистісної самореалізації, панування престижно-споживчих інтересів, прагнення до самоствердження в референтноасоціальній групі, підпорядкованість груповому тиску, демонстративний протест [12]. Втім, чим старше є неповнолітній, тим більше його кримінальна мотивація наближається до поведінки дорослих злочинців, тим більш істотні його злочинні дії. Грабежі, розбої, вбивства і зґвалтування відбуваються вже не в силу інфантильності, а в силу глибокої кримінальної зараженості неповнолітніх злочинців [26]. Важливу роль в цьому відіграє те, що однією з особливостей злочинності неповнолітніх є

її залежність від злочинності дорослих, в основі якої лежить психологічний механізм наслідування [12]. Порівняно з дорослою злочинністю, для злочинності неповнолітніх характерна підвищена латентність, оскільки багато злочинів, які вчиняються неповнолітніми, дорослими сприймаються як пустощі через недостатню соціальну зрілість (наприклад, крадіжки у сім'ї, сусідів, навчальних закладах, хуліганські бійки, відібрання грошей та речей у молодших). Через те, що цьому не надається належного значення або через небажання «виносити сміття з хати», про такі дії, як правило, дорослі не повідомляють органи внутрішніх справ [12]. Надаючи структурні характеристики злочинності неповнолітніх, також звернемо увагу на наступне. Злочинність неповнолітніх характеризується нерівномірністю динаміки по різних часовим показниками (часу доби, днів тижня, сезонах року), що пояснюється не тільки низкою об'єктивних факторів, але й віковими психологічними особливостями підлітків. Частіше всього неповнолітні вчинюють злочини у вільний від навчання час в навчальні дні (з 15.00 до 24.00). За даними дослідників «пік» злочинних проявів припадає на 20.00-21.00 годину.

Злочинність неповнолітніх має здебільшого груповий характер. Це пов'язано з їх психофізіо-логічними і соціально-груповими особливостями. Підліток, особливо соціально неблагополучний, завжди тягнеться до сили, а об'єднання в групи набагато її збільшує. Злочинні групи неповнолітніх відрізняються високою кримінальною активністю й мобільністю. Вони здатні в найкоротші терміни змінювати спрямованість і характер злочинної діяльності, час і місце злочинних посягань [19].

Вищезазначене є лише окремими особливостями злочинності неповнолітніх, на які вбачається необхідним передусім зважати практикам у діяльності щодо протидії даному виду злочинності.

З метою визначення місця злочинності неповнолітніх в механізмі індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, що вчинили кримінальні правопорушення, можна розглядати її як відносно масовий соціальний феномен, що виражається у статистичній сукупності фактів протиправної (кримінально-

забороненої) поведінки суб'єктів злочину у віці від 14 до 18 років на певній території за відповідний період часу.

Однією з характерніших ознак призначення покарання, зокрема неповнолітнім, є справедливість призначеного покарання, що безпосередньо пов'язана з індивідуалізацією покарання й передбачає найбільш повне та всебічне врахування всіх критеріїв призначення покарання для того, щоб останнє було співмірним скоєному. Справедливе покарання можна призначити тільки відповідно до вимоги його індивідуалізації, так само як індивідуалізації покарання не можна досягти, якщо призначене покарання несправедливе.

Водночас процес індивідуалізації покарання тісно пов'язаний з його диференціацією.

Завдання диференціації, взятої як діяльності, полягає в тому, щоб встановити межі призначення покарання або інших заходів кримінально-правового характеру і, відповідно, межі судового розсуду при вирішенні даних питань.

В літературі деякі автори зміщують акценти індивідуалізації в сторону тільки цілі виправлення засудженого. Так, Г.Л. Крігер пише, що необхідність суворої індивідуалізації покарання випливає з самої природи вітчизняного кримінального права, що виходить із завдань забезпечення справжньої справедливості у здійсненні правосуддя і досягнення на цій основі цілей виправлення і виховання громадян у дусі поваги правопорядку [139, с. 72].

Заслуговує на увагу й позиція Р.Р. Галіакбарова, який вважає, що призначене покарання має бути справедливим, відповідати нормам Загальної частини Кримінального кодексу, реалізувати проголошені кримінальним законом принципи. При цьому суд повинен враховувати характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи винного, в тому числі обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання, а також вплив призначеного покарання на виправлення засудженого і на умови життя його сім'ї. Всі ці критерії застосовуються в сукупності, вони в рівній мірі важливі для індивідуалізації покарання, для забезпечення його справедливості [106].

Таким чином, при індивідуалізації покарання неповнолітнім, що вчинили кримінальні правопорушення, необхідним є врахування всіх якісних та кількісних ознак злочинності неповнолітніх, психо-фізіологічних особливостей особи винного, а також ступінь його здатності до виправлення.

1.3. Генеза використання кримінологічних засобів в судовій та кримінально-виконавчій практиці індивідуалізації покарання неповнолітніх: вітчизняний та міжнародний досвід

Життя суспільства, його функціонування нерозривно пов'язані із застосуванням покарання. Це не означає, що існування соціуму тримається виключно на покарання, однак можна стверджувати, що у всіх суспільно-економічних формаціях суспільство не могло обійтися без покарання, як не може обійтися без нього і в даний період і, мабуть, не зможе відмовитися від нього в досяжному майбутньому. Про існування покарання, про його види і про те, яку роль в цілому воно відіграє в суспільстві, знає кожен дієздатний громадянин. Дослідженню покарання присвячено безліч наукових робіт, що свідчить про невичерпний інтерес до цієї проблеми.

Чи потрібно виділяти в кримінально-правовому регулюванні особливості покарання неповнолітніх і чому; в яких вікових межах і в якій мірі; чи необхідно виходити зі специфіки в межах загальної системи кримінально-правового регулювання або з необхідності особливої самостійної системи?

Історія кримінального законодавства свідчить, що ці питання - зрозуміло, з різним ступенем усвідомлення були мало не «вічними» для законодавців різних країн та історичних періодів і для забезпечуючих боротьбу зі злочинністю кримінально-політичних і кримінально-правових теорій.

Процес наукового пізнання не може обійтися без осмислення досвіду вітчизняного кримінального законодавства, оскільки, як справедливо зазначив

М.С. Таганцев, стійкість правових норм перевіряється переважно умовами їхнього історичного розвитку ... Закон, який не має коренів в історичних умовах народного життя, завжди загрожує стати ефемерним, зробитися мертвою буквою [274, с. 71]. Вивчення попереднього досвіду призначення покарання неповнолітнім злочинцям має не тільки пізнавальну, а й практичну цінність, важливе для вдосконалення сучасного законодавства.

Вимога індивідуалізації юридичної відповідальності в найдавніших нормативно-правових актах Київської Русі (Руська правда, різних судних і статутних грамотах) прямо не закріплювалося і чітко не визначалась [229; 230]. Тому справедливо вести мову насамперед про певні початки диференціації покарання, що дозволяє індивідуалізувати його в залежності від певних чинників. Санкції за конкретні правопорушення, як правило, викликали необхідність врахування майнового і соціального стану «кривдника» і потерпілого.

Разом з тим вже в найдавніших правових актах простежується елемент персоніфікації і навіть індивідуалізованого підходу при визначенні виду та міри конкретного покарання. Так, Руська Правда (Велика редакція) згадувала в статті 7, що розбійник (людина, яка скоїла вбивство в розбої) видавався на потік (вигнання) і розграбування (конфіскація, перетворення в холопи) разом з дружиною і дітьми [229]. Разом з тим в статті 121 Руської Правди покарання дітей при вчиненні батьком крадіжки, тобто менш небезпечного злочину, ставилося в залежність від їх участі в скоєнні злочину [229]. «Сім'я холопа, винного в крадіжці, не слідує його долі, якщо вона не допомагала злодієві. За участю дружини і дітей холопа в крадіжці або в приховуванні краденого пан повинен поступити з ними так само, як і з самим холопом» .

У пам'ятках давньоруського права не виділялася внутрішня (суб'єктивна) сторона правопорушення, як і не ставилася перед тим, хто застосовував норми права, завдання щодо з'ясування рис особи правопорушника: важливим був лише сам факт протизаконності, заподіяння матеріальної, фізичної або моральної шкоди.

З плином часу, в праві з'являються вказівки на необхідність з'ясування в суді особливостей, що характеризують особу винного: «Чи личить же судимого випробного, како є житіє його і характер засвідчуваних житіє його. А ще не винен і довго не тримає гнева, або преподобний, або страннолюбец, і нищелюбець, і здорового розуму, і світло про лиса, і крім всякія лукавія речі; моуж бо неіскусен і неуключим до бога» [229, с. 66]. Закріплення положення про необхідність врахування особистісних характеристик правопорушника в співвідношенні зі спробою оцінки ступеню винності останнього в конкретному правопорушенні представляється першою спробою нормативного закріплення принципу індивідуалізації призначення покарання.

Статут князя Ярослава Великої редакції встановлює відповідальність синів за посягання на тілесну недоторканність батьків. Церковний суд, до компетенції якого було віднесено розгляд цих злочинів, не визначає покарання винному, але наказує передати винного хлопця (юнака) під опіку церкви, не визначаючи конкретно, кого слід вважати «отроком» [173].

У правових пам'ятках періоду феодалізму (XII – XV в.в.) – Новгородської, Псковської Судних грамотах спеціальної вказівки про відповідальність неповнолітніх ми не знаходимо. Судебник 1497 р., а також Судебник 1550 р. [198] також не визначали окремо підстав і порядку настання відповідальності неповнолітніх при здійсненні протиправних діянь. Цілі покарання, переслідувані давньоруським законодавством, стали поступово витіснятися залякуванням, формула якого визначалася в Судебнику 1497 р.: «щоб дивлячись на те іншим неповадно було так робити».

В подальшому Руська Правда вплинула на розвиток феодального права Польського та Великого князівства Литовського, у складі яких була більшість українських земель. Під впливом соціально-економічного розвитку і впливом польсько-литовського законодавства змінився зміст поняття «злочин» – під злочином замість «кривди» стали розуміти «шкоду» або «злочинство», що завдані господарю або громаді. Суб'єктом злочину визнавали будь-яку вільну або феодально залежну особу, починаючи з 14-річного віку за Статутом 1566 р.

Великого князівства Литовського [173], і з 16-річного віку – за Статутом 1588 р. [173]

Також значні зміни в кримінальному праві відбулися за період Гетьманщини, тобто у період народно-визвольної війни (1648 – 1654 рр.): розширюється поняття і види злочинів, змінюється система покарань, їх розміри. Суб'єктами злочину вважалися особи, які досягли 16-річного віку. В той же час були передбачені і обставини, що звільняли або пом'якшували кримінальне покарання, зокрема це стосувалося наявності неповнолітнього віку (для хлопчиків – до 18 років, для дівчаток – до 13 років).

Таким чином, можна зробити висновок про те, що саме в цей час вже починають формуватися поняття «неповнолітня особа», диференціація кримінальної відповідальності залежно від віку особи.

Система кримінальних покарань була розширена. Особливістю системи кримінальних покарань за часів Гетьманщини є те, що вона була складною: покарання поділялися на основні та додаткові. Але і тут неповнолітні знаходяться у привільованому становищі: смертна кара не застосовувалася до дівчаток віком до 13 років, і до хлопчиків – до 16 років [98, с. 75].

Тому ми не можемо погодитися, що в Україні перші положення про особливості індивідуалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх та малолітніх з'являються лише після прийняття Уложення 1649 року.

Розвиток законодавства стосовно досліджуваної проблеми в XVIII – XIX ст.ст. знаменувався такою непослідовністю, яка не була притаманна жодній країні Західної Європи. Положення законодавства так часто змінювались (до того ж, то в бік пом'якшення, то в бік посилення кримінальної політики стосовно неповнолітніх злочинців), що це мало досить негативні наслідки як для практики, так і для розвитку науки кримінального права. О. Богдановський пояснював цю ситуацію тим, що ця справа абсолютно майже нова. Не було і нема ні приватних, ні офіційних публічних досвідів [255, с. 83]. Однак, швидше за все, цей феномен необхідно пояснювати, виходячи з особливостей існування царського режиму в

країні та особистої позиції царських самодержців, адже саме це і визначало розвиток чи деградацію будь-яких процесів у суспільному житті.

Отже, протягом всієї першої половини XVIII ст. в системі законодавства Російської імперії не було жодного визначення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх чи малолітніх. Подальший же розвиток законодавства у цьому напрямку настільки складний, що при його розгляді доречно зупинитись на вивченні найбільш цікавих і важливих за змістом і значенням законодавчих актах.

Соборне Уложення 1649 р., прийняте в період становлення централізованого Російської держави, в цілому характеризувалося посиленням каральної політики, основна увага приділялася відповідальності за державні злочини, детально описувалися умови і процедури покарання за їх вчинення [255]. Тяжкість правопорушення стає головним критерієм індивідуалізації при визначенні конкретної міри покарання. Разом з тим, щодо застосування кримінального закону до неповнолітніх в Соборному Уложенні діяв принцип - діти, які не знали про зраду винного, покаранню не підлягали, а знали каралися поряд зі зрадником: «А дружини буде і діти таких зрадників про ту їхню зраду відали, і за тим же казнити смертю» [255, с. 94].

Тобто законом був встановлений початок суб'єктивного зобов'язання. В моральному сенсі така вказівка незрівнянно вище жорстокості більш раннього і середньовічного європейського законодавства. Однак, на практиці було чинним правило колективної відповідальності. Воно зберіглося з часів опричнини Івана IV в ставленні до невинних членів сімей опальних бояр, їх холопам («... їхні діти і все, що вони мають, буде вбито ... якщо вони побіжуть абикуди») [173, с. 35].

Обставин, що пом'якшують провину правопорушника, середньовічне право не знало. До того ж в Судебниках і Уложенні 1649 р. покарання не були конкретно визначені. Санкції норм (до 1812 р., коли було наказано в кожному вироку визначати конкретну кількість ударів) передбачали «учинити жорстоке покарання», «бити нещадно» або «бити з пощади» [258, с.321]. Зазначені

особливості надзвичайно звужували можливості індивідуалізації призначення покарання у розглянутий період і приводили до неприкритого свавілля.

Наприкінці XVII - початку XVIII ст. централізація Російської держави (до складу якої входила Правобережна Україна) завершилася затвердженням абсолютистських начал. Законотворчість цього періоду можна охарактеризувати як підведення підсумків всіх попередніх етапів розвитку російського права і закладення основ для подальшого його розвитку.

Військовий Артикул 1715 р. хоча і не містив окремих узагальнюючих положень про індивідуалізацію покарання, проте аналіз різних складів злочинів говорить про те, що вперше покарання було поставлено в пряму залежність від ступеня вини, конкретних обставин справи і особистих якостей самого винного [259]. В цілому ж можна відзначити, що законоположення даного періоду не залишають місця для суддівського розсуду. Жорстка регламентація впливу того чи іншого критерію індивідуалізації покарання усувала можливість оцінки і врахування окремих обставин і характеристик діяння та його суб'єкта. В результаті суддівський розсуд перетворювався в свавілля, а необхідність індивідуалізації покарання - лише в конкретизацію виду покарання і (пізніше) визначення його заходів в суворо визначених законом рамках.

Військовий Артикул, посилюючи кримінальний вплив, пропонував при призначенні покарання враховувати малолітній та неповнолітній вік як пом'якшуючі обставини, або обставини, що виключають покарання: «Покарання крадіжки звичайно зменшується, або дуже відсторонюється, якщо ... злодій буде немовля, якого щоб заздальгідь від цього відучити, можуть від батьків своїх лозами покарані бути» (Артикул 195) [259]. Незважаючи на те, що дана норма нічого не говорила про вік дитини, вона була не тільки фактом прямого протекціонізму інтересів неповнолітніх в кримінальному праві, але і першим прикладом звільнення неповнолітніх від кримінального покарання у вітчизняному законодавстві.

Перший етап розвитку вітчизняного кримінального законодавства про індивідуалізацію покарання неповнолітніх тривав майже до середини XVIII

століття. Його основним підсумком стало формування кримінальної концепції, яка передбачає виключення зі сфери кримінально-правового впливу малолітніх дітей 6-7-річного віку, а також визнання малолітства особи, поряд з душевним захворюванням, підставою індивідуалізації покарання [173, с.101].

Другий етап розвитку кримінального законодавства про індивідуалізацію покарання неповнолітніх пов'язаний з поступовим формуванням і визнанням в доктрині і законодавстві поділу молодого віку на безвідповідальне дитинство, умовно відповідальне отроцтво, безумовно, але з пом'якшенням відповідальну юність [275, с. 169].

У зв'язку з цим в законодавстві післяпетровського періоду особливу увагу заслуговує указ Сенату від 23 серпня 1742 року, де містяться вже наскрізні положення про покарання неповнолітніх [260, с. 107]. А саме: 1) в кримінально-правовому сенсі такими (буквально «малолітніми») вважалися особи, які не досягли 17 років; 2) цих осіб не можна піддавати тортурам, биття батогами, страті; 3) натомість їм призначалася віддача в монастир на важкі роботи або покарання батогами, а за менш значні злочини неповнолітні могли бути звільнені від покарання; 4) при рецидиві злочинів до неповнолітніх застосовувалися «державні правила без будь-якої пощади», тобто зазначені особи каралися на загальних підставах.

Гуманістичні ідеї, що розповсюджувалися буржуазією в країнах Західної Європи, набирала силу, та не могли не позначитися на подальшому розвитку вітчизняного кримінального права. Відмова від ідеї залякування покаранням «у вищій мірі» і проголошений перехід до його «співрозмірності» сприяв більш детальній регламентації кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Чималий науковий і практичний інтерес являє собою Указ Катерини II від 26 червня 1765 р. «Про провадження справ кримінальних, вчинених неповнолітніми, і про різницю покарання за ступенем віку злочинців» [260, с. 118], яким було встановлено вік в кримінальних справах в 17 років і постановлено: «з особами, які вчинили злочин у віці понад 17 років поступати за встановленими законами, зберігаючи при тому до підданих материнське

милосердя ... вживати пошуки справедливості більшого милосердя, ніж жорстокості; до осіб молодше 17 років, що не заслуговують на смертну кару і таким, що підлягають тілесному покаранню, застосовувати покарання: від 15 до 17 років батогами, а від 10 до 15 років різками, а не батіжком, а тих, кому 10 років і менше віддавати для покарання батькам, матерям або поміщика» [260, с. 120]. Таким чином, у вітчизняному кримінальному праві була передбачена індивідуалізація покарання за різними віковими групами.

Довгий час особа була носієм небезпеки конкретного правопорушення, і держава боролася з правопорушниками, усуваючи злочинців. Звідси віра в справедливий (очисний) вплив покарання. А для «кращого засвоєння ліків», скоріш за все, необхідно було лише встановити точну відповідність між злочином і покаранням і знайти кращий спосіб виконання останнього. Однак до середини ХІХ століття вчені стали відзначати, що покарання багато в чому носить безособовий характер, а тому часто перетворюється не в боротьбу зі злочинністю, а в «винищення винних». Почався пошук соціальних коренів злочинності, а також створення системи пристосування злочинця до чесного нормального життя за існуючих соціальних умовах. При цьому процес застосування норм про покарання повинен був бути направлений на «індивідуалізацію винуватості окремого злочинця, що зазначено в законі, індивідуального злочинця, що вчинив індивідуальний злочин». А для цього суддя повинен вивчати всі обставини справи, беручи до уваги всі його обставини життя, причини та обставини, що спонукали до вчинення злочину. Особливо це було важливо зробити при розгляді справ щодо неповнолітніх.

Багато наукових поглядів було закріплено в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. [261, с. 208], яким завершилася систематизація кримінального законодавства при Миколі І. Зазначений законодавчий акт закріпив цілу низку охоронних норм щодо неповнолітніх. Регламентація кримінальної відповідальності неповнолітніх поступово набувала характеру розгорнутої багатоступеневої системи, розрізняла як вікові групи в межах неповноліття, так й міру відповідальності для кожної вікової групи.

З метою індивідуалізації Уложення розглядало малолітство і неповноліття як обставини, що зменшують вину і строгість покарання (стаття 142 Уложення), передбачало спеціальні правила призначення і заміни покарань для цієї категорії винних. Стаття 98 Уложення серед причин, за якими скоєне не повинно бути поставленим в провину, називало малолітство в такому віці, коли підсудний не міг ще мати поняття про властивості діяння [261, с. 212].

У статті 100 Уложення передбачалось: «діти, які не досягли семи років від роду і тому ще не мають достатнього про свої діяння поняття, не підлягають покаранням за злочини і проступки: вони віддаються батькам, опікунам або родичам, для надоумення і настанови їх згодом» [261, с. 212]. Закон поділяв неповнолітніх на такі вікові групи: від 7 до 10 років, від 10 до 14 років і від 14 років до 21 року.

Перша вікова група злочинців визнавалася апріорі такою, що діє без розуміння («не мають ще належного про свої обов'язки розуміння») і не піддавалася покаранню [261, 212], що дозволило зробити висновок про те, що фактично Уложення вводило вік кримінальної відповідальності з десяти років. Аналіз змісту статей 100, 143 Уложення показує, що фактично малолітні у віці від 7 до 10 років були кримінально некараними, і вони підлягали передачі для суворого нагляду, виправлення і перевиховання батькам або родичам. Це цілком обґрунтовано, якщо враховувати, що в ту епоху інститути кримінальної відповідальності і покарання не були відокремлені один від одного, розумілися як аналогічні поняття.

Питання про покарання вікової групи 10-14 років залежало від того, з «розумінням» чи без такого діяв винний. При цьому Уложення не фіксувало критерії для визнання такого підлітка, який діяв в стані «розуміння» або без нього [261, с. 213]. Треба вважати, що воно оцінювалося судом індивідуально по кожному конкретному випадку. Для зазначеної категорії неповнолітніх, які діяли з розумінням, покарання підлягало обов'язковому пом'якшенню і могли бути застосовано: замість каторжної роботи висилка на поселення з позбавленням всіх прав; замість направлення на поселення - направлення в монастир відповідного

віросповідання, а при відсутності монастиря в даній місцевості і для нехристиян - ув'язнення окремо від інших на строк від 3 років 4 місяців до 5 років 4 місяців; замість тяжких та виправних покарань, поєднаних з позбавленням всіх особливих прав, - направлення в монастир або в тюрму на тих же умовах на термін від 40 днів до 8 місяців; нарешті, замість інших виправних покарань - домашнє виправлення за розпорядженням батьків або опікунів (стаття 138 Уложення) [261, с. 215].

Неповнолітні від 14 років до 21 року піддавалися більш суворим покаранням, таким же, як і повнолітні з тією лише різницею, що тілесні покарання виконувалося не батогами, а різками, скорочувалися терміни покарань [261, с. 216]. Крім того, за вчинення менш тяжких злочинів особи від 14 років до 21 року могли бути віддані на військову службу, а за всі інші злочини і проступки засуджувалися до визначених у законі покарань одним або, на розсуд суду, двома ступенями нижче. За вчинення необережних злочинів ці неповнолітні піддавалися лише домашньому виправному покаранню, за розпорядженням батьків або опікунів. Стосовно цієї вікової групи Уложення не використовує поняття «діяв з розумінням», що говорить про встановлення законодавцем презумпції розуміння цієї групи неповнолітніх [261, с. 215].

Викладені позиції послужили відправними моментами для деталізованої (в частині опису характеру і меж вилучення із загального законодавства) регламентації покарання неповнолітніх в наступних законодавчих актах. У свою чергу, виданий в процесі реформи 1864 року і доповнений в 1883, 1885 і 1902 роках Статут про покарання, що накладаються мировими суддями, і Закон від 2 червня 1897 р. закріпили принцип переваги заміни покарання неповнолітнім виховними заходами.

Статтею 10 Статуту про покарання встановлювалося: «проступки не ставить в провину зовсім, коли вони вчинені в дитинстві до 10 років» [275, с. 54]. Статут передбачав для неповнолітніх від 10 до 17 років заміну ув'язнення в тюрмі поміщенням в виправні притулки не більше ніж до досягнення ними 18-

річного віку (адміністрація мала право визначити менший термін фактичного тримання в залежності від ступеня виправлення).

Неповнолітнім від 10 до 17 років покарання призначалися в половинному розмірі. Які не досягли 14 років мировий суддя міг, не піддаючи покаранню, відсилати до батьків, опікунів або родичам для домашнього виправлення. Зниження покарання неповнолітнім, таким чином, на відміну від Уложення про покарання кримінальних та виправних, не залежало від факту вчинення проступку з розумінням або без такого. Безумовно, прогресивним було вираження необхідності перевиховувати неповнолітніх, а не карати.

Щодо неповнолітніх старше 17 років Статут не містив жодних особливих постанов, так що вони піддавалися покаранню на загальних з дорослими підставах [266]. Мабуть, це було обумовлено відносно невеликою суспільною небезпекою проступків в порівнянні зі злочинами, в зв'язку з чим вік пом'якшення покарання за їх вчинення було встановлено в 17 років, а не в 21 рік, як за Уложенням про покарання кримінальних та виправних.

Наступним значним кроком на шляху до вдосконалення інституту покарання неповнолітніх став Закон від 2 червня 1897 року «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх». Даним законом був введений новий для світової юстиції порядок судочинства щодо неповнолітніх. У визначенні Урядового Сенату зазначалося, що цей закон покликаний до життя визнанням в якості найголовнішого засоби впливу на малолітніх і неповнолітніх, що вчинили злочини, заходів не каральних, а виховно-виправних. Тому, поряд з розширенням заходів виправного виховання до малолітніх до 14-річного віку, які діяли з розумінням, і неповнолітнім у віці від 14 до 17 років, які діяли «без розуміння», визнано за необхідне змінити в інтересах морального виправлення обвинувачених форм і порядку провадження кримінальних справ [275, с. 136].

Даний закон мав комплексний характер і вніс істотні зміни в усі діючі тоді закони, пов'язані як з розслідуванням злочинів неповнолітніх, так і регламентацією застосування кримінального покарання і його виконання.

Наприклад, він скасував всі найбільш тяжкі кримінальні покарання для неповнолітніх у віці до 17 років: смертну кару, каторгу, поселення, висилку. До неповнолітніх у віці від 10 до 14 років і від 14 до 17 років могли застосовуватися такі заходи як: передача під нагляд батькам і опікунам (раніше це застосовувалося тільки по відношенню до малолітніх до 14-річного віку); поміщення в притулки і колонії. При цьому остання міра оголошувалася пріоритетною. Крім того, встановлювалося обов'язкове роздільне утримання неповнолітніх від дорослих при тюремному ув'язненні, а функція виховання неповнолітніх правопорушників визнавалася головною [275, с. 137].

До кінця XVIII - початку XIX століття в кримінальній науці склався погляд на покарання неповнолітніх, що відображає його переважно виховний, а не каральний характер. Як зазначав М.С. Таганцев, здатність захоплюватися, діяти під впливом пристрасного пориву, далеко не повна самостійність, відносна слабкість сил фізичних і т.п. не можуть залишатися без уваги [275, с. 164].

В Кримінальну Уложенні 1903 року було включено все краще, що було на той момент не тільки у вітчизняному, але і в зарубіжному праві. Причому багато положень були безпосередньо пов'язані з диференціацією і індивідуалізацією покарання. У цьому фундаментальному законодавчому акті вказувалися, зокрема, обставини, що виключають «поставлення заподіяння шкоди», до яких поряд з виконанням наказу і крайньої обороною належало також і малолітство. Вельми примітною стала частина 1 статті 43, якою проголошувалося: «Незнання обставини, яким обумовлюється злочинність діяння або яке посилює відповідальність, усуває поставлення в провину самого діяння або посилює відповідальність обставини» [87, с. 59]. Це положення було фактором, що дозволяє більш повно враховувати всі нюанси справи і здійснювати послідовну індивідуалізацію покарання винного.

За Кримінального Уложенням 1903 р. нарешті, чітко було вирішено питання про вік притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх злочинців. Законодавець, передбачивши три вікові категорії неповнолітніх (10, 17 і 21 рік), регламентував особливості індивідуалізації покарання щодо них

(вікові та психофізичні), зокрема положення про «зменшену осудність» [173]. Він підкреслив обов'язковість наявності спеціальних «виховно-виправних закладів», а також неприпустимість спільного тримання неповнолітніх з дорослими засудженими.

У Кримінальному Уложенні (статті 40, 41) вказувалося, що особи, які не досягли 10-ти років, вважалися кримінально безвідповідальним, а також: «Не ставиться в провину злочинне діяння, вчинене неповнолітнім від 10 до 17 років, який не міг розуміти властивості і значення їм скоєного чи керувати своїми вчинками». Такі неповнолітні віддавалися під нагляд батьків, а при вчиненні тяжких злочинів направлялися до виховно-виправних установ. Допускалося при неможливості приміщення в виховно-виправні установи направлення неповнолітніх в спеціально призначені для неповнолітніх приміщення при в'язницях або арештних будинках, а осіб жіночої статі, крім того, в монастирі, де вони могли перебувати до досягнення 21 року.

Кримінальне Уложення містило докладні правила заміни покарань при їх застосуванні до неповнолітніх. Види покарань щодо неповнолітніх замінювалися в залежності від віку (10-14, 14-17 років) і тяжкості скоєного. Варто зазначити, що Уложення містило положення, подібне за своїм змістом з інститутом адміністративної преюдиції: «якщо ж суд знайде, що проступки звернені неповнолітнім в промисел або свідчать про звичку до злочинної діяльності, неповнолітній направляється до виховно-виправного закладу» [275, с. 170].

Таким чином, за неодноразове вчинення проступків (в сучасному розумінні – адміністративних правопорушень) неповнолітній міг бути ізольований до спеціальної установи. Застосування цих правил не було законодавчим імперативом, а застосовувалося залежало від розсуду суду.

В Уложенні (стаття 55) окремо були встановлені правила призначення покарання неповнолітнім, відповідно до яких суд визначає якому саме покаранню підлягав би винний за дане діяння, якщо б він був повнолітній; замінює це покарання передачею до притулку, якщо дозволяє закон; вказує у вирокі і те, і інше покарання на випадок, якщо в притулку не буде належного

приміщення. Основне призначення суду по відношенню до підлітка - не поміститися його до в'язниці, а утримати від неї, «вважалося важливим пробудити у нього почуття відповідальності, основними засобами, що використовувалися судами, вважалися передача під нагляд і поміщення до виховно-виправного закладу» [275, с. 171]. Разом з тим, невизначеність в умовах обрання тієї чи іншої міри покарання, широкі можливості заміни покарань, мали негативну тенденцію у правозастосовній діяльності.

У порядку закріплення обставин, що характеризують правопорушення і особу винного (що пом'якшують і обтяжують вину обставини), помітним було прагнення розширити суддівський розсуд і тим самим збільшити можливості для індивідуалізації призначення покарання. Так, по-перше, замість єдиного зразкового переліку (як це було раніше) в Уложенні дані обставини були введені також і в норми Особливої частини, а по-друге, вони не розглядалися в якості обов'язкових ознак того чи іншого складу злочину [275, с. 172].

Однак розширюючи сферу суддівського тлумачення, законодавець, проте, чітко регламентував порядок його здійснення (його межі), закріпивши в спеціальних розділах загальні початки пом'якшення і посилення покарання: заміна покарання більш м'яким, врахування часу попереднього ув'язнення, особливості призначення і заміни покарання неповнолітнім та старикам і тощо (статті 53-67).

Таким чином, короткий огляд дореволюційного права показує, що незважаючи на певні недоліки, вітчизняному законодавцю до початку XX століття вдалося сформувати досить розвинене кримінальне законодавство про відповідальність неповнолітніх і наблизитися до встановлення балансу між диференціацією кримінальної відповідальності і її індивідуалізацією, при збереженні широкого судового розсуду. Кримінальна відповідальність неповнолітніх містила істотні відмінності в характері і обсязі. Незважаючи на те, що диференціація відповідальності і покарання носила багаторівневий характер, оцінка рівня розвитку особи неповнолітніх з позицій «розуміння» ставилася до

прерогативи суду, що створювало можливість призначення неповнолітньому правопорушнику справедливої міри впливу в кожному конкретному випадку.

Резюмуючи і пояснюючи позицію дореволюційного законодавства і судової практики, класик кримінального права М. С. Таганцев вказував на її об'єктивну обґрунтованість «природними умовами розвитку людського організму», зокрема досить довго триваючим процесом розвитку здатності «робити усвідомлений вибір між різними мотивами, що звертаються в мотиви діяльності ..., усвідомлювати свої громадські обов'язки і невідповідно з цими обов'язками своїх вчинків в даному випадку» [275, с.173]. Звідси хиткість понять про добро і зло, забороненому і дозволене, легкість потрапляння під вплив середовища і власних ситуативних спонукань, як і тиску матеріальної обстановки і природного прагнення до підтримуванню потреб організму. «Ці особливості не можуть не відбитися, навіть коли малолітній буде визнаний володіючим осудністю і відповідальним за вчинене їм, на характері застосовуваних стягнень ... Здатність захоплюватися, далеко не повна самостійність, відносна слабкість сил фізичних і т.п. не можуть залишатися без впливу на караність» [275, с. 173].

Таким чином, категорична вимога індивідуалізації призначення покарання стала яскравим свідченням відкриття якісно нової сторінки в історії вітчизняного держави і права, показником того, що держава, перейшовши тисячолітній рубіж свого існування, перетворилася в сильну державу, яка могла дозволити собі не тільки міркування про права та інтереси людини, а й законодавче їх закріплення. Зокрема, право особи, яка порушила закон, на справедливе і гуманне покарання, а також право неповнолітнього на особливе ставлення до скоєного нею діяння з урахуванням особливостей його віку.

Серйозні зміни в кримінально-правовій політиці щодо неповнолітніх сталися після жовтня 1917 року. Законодавець зробив спробу перейти від пануючої в дореволюційному праві ідеї пом'якшення покарання неповнолітніх фактично до повної його заміни комплексом виховних заходів. Основоположним актом, що визначив концептуальний підхід до покарання неповнолітніх, став

Декрет РНК РРФСР «Про комісіях для неповнолітніх» від 9 січня 1918 р. [207], що проголосив скасування суду і тюремного ув'язнення для малолітніх і неповнолітніх.

Стаття 2 Декрету встановила підвідомчість суспільно небезпечних діянь неповнолітніх обох статей у віці до 17 років комісіям про неповнолітніх, які перебували у віданні Наркомату суспільного піклування і застосовували до неповнолітніх заходи медико-педагогічного характеру.

Переорієнтація кримінальної політики щодо неповнолітніх до пріоритету виховного впливу мала гуманістичну спрямованість. Однак крім позитивного ефекту обмеження каральних заходів вона привела до верховенства в цій сфері адміністративних органів, які, по суті, стали виконувати функції здійснення правосуддя. «Переважна участь не юристів у вирішенні долі неповнолітніх знижувало юридичний рівень діяльності комісій і захищеності неповнолітніх перед їх обличчям» [207]. Керівні начала з кримінального права РРФСР, видані постановою Наркомату юстиції РРФСР від 12 грудня 1919 р., узагальнили численні декрети і розпорядження в сфері кримінального права.

Проте вже згодом нова влада змушена була визнати, що вона нездатна подолати злочинність серед неповнолітніх тільки медико-педагогічними заходами поза судовим втручанням. Тому вже Керівні начала з кримінального права РРФСР від 12 грудня 1919 р., які без змін були введені на території України постановою колегії НКЮ 4 серпня 1920 р., в п.13 передбачали, що тільки особи віком до 14 років не підлягали суду та покаранню. До таких осіб могли застосовувати лише виховні заходи, але вже до неповнолітніх віком від 14 до 18 років такі заходи застосовували лише в тому разі, коли було встановлено, що вони діяли «без розуміння».

На зміну Декрету від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх» був прийнятий декрет РНК від 4 березня 1920 р. «Про справи неповнолітніх, які обвинувачуються в суспільно-небезпечних діяннях», відповідно до якого неповнолітніми вважались особи, які не досягли 18-річного віку [210]. Було встановлено, що коли комісія, яка розглядає справу про суспільно-небезпечне

діяння, вчинене неповнолітнім віком від 14 до 18 років, встановить неможливість застосування до нього заходів медико-педагогічного впливу, то така справа передавалась в суд. Відповідно до цього декрету були внесені зміни і в Керівні начала з кримінального права.

В принципі цим декретом не було внесено суттєві зміни щодо відповідальності неповнолітніх. Скоріше за все він мав інше, можна сказати політичне, спрямування. Законодавець намагався виключити з правничої термінології терміни, які використовувались в дореволюційному, буржуазному законодавстві. Мова йде про термін «розуміння». Проте ці зміни (заміна термінів), які були обумовлені, беззаперечно, ідеологічними причинами, призвели до втрати в законодавстві інституту вікової осудності, який був заснований на цьому.

Незважаючи на те, що кримінальне законодавство союзних республік дублювало законодавство РРФСР, яке дуже часто просто діяло на їх територіях, в УРСР стосовно кримінальної відповідальності неповнолітніх були встановлені своєрідні положення, які діяли лише в Україні.

Так, зокрема, Декретом РНК УРСР від 12 червня 1920 р. «Про відповідальність неповнолітніх» було встановлено, що справи про суспільно-небезпечні діяння осіб віком до 18 років, були підвідомчі комісіям про неповнолітніх. Проте, якщо щодо осіб віком від 14 до 18 років, що обвинувачувались в контрреволюційних злочинах, державній зраді, шпигунстві та злочинах, передбачених в статті 36 п.1 «Тимчасового положення про народні суди та революційні трибунали», комісією про неповнолітніх було визнано неможливим обмежитись заходами медико-педагогічного характеру, то лише в таких випадках справи направлялись для вирішення в суд [212].

21 червня 1921 р. були внесені зміни у вказаний Декрет «Про відповідальність неповнолітніх», якими було передбачено, що всі справи про відповідальність осіб у віці до 18 років, які обвинувачувались у вчиненні злочинів, були підвідомчі комісіям про неповнолітніх. А в суд передавались справи лише неповнолітніх віком від 17 до 18 років, які обвинувачувались у

бандитизмі, коли комісією про неповнолітніх було визнано стосовно них неможливим обмежитись заходами медико-педагогічного впливу.

КК УРСР 1922 р. посилював кримінальну відповідальність неповнолітніх, передбачаючи, що покарання не застосовувалось до малолітніх віком до 14 років, а також до неповнолітніх віком від 14 до 16 років, стосовно яких комісією про неповнолітніх було визнано можливим обмежитись заходами медико-педагогічного характеру [211; 213].

Постановою ВЦВК від 3 січня 1923 р. були внесені зміни до КК УРСР 1922 р., згідно якими вже не комісія, а суд повинен був вирішувати питання про можливість застосування медико-педагогічних заходів. Крім того, цими змінами КК було доповнено ст. ст.18-1, 18-2, які передбачали, що призначуване неповнолітньому віком від 14 до 16 років покарання підлягало обов'язковому зменшенню вдвічі, проти максимальної встановленої законом межі, а неповнолітнім віком від 16 до 18 років - на одну третину. Згодом Верховний Суд УРСР видав циркуляр, в якому роз'яснив, що ці положення за аналогією необхідно застосовувати до всіх без виключення випадків в справах неповнолітніх, а не тільки тоді, коли їм призначається максимальне покарання [213].

19 грудня 1923 р. знову були внесені зміни в КК УРСР, якими вирішення питання про можливість обмежитись щодо неповнолітніх медико-педагогічними заходами, знову передали комісіям про неповнолітніх [219].

«Основи кримінального законодавства СРСР та Союзних республік» 1924р. (далі - Основи) встановлювали лише загальні положення про кримінальну відповідальність неповнолітніх [219]. Згідно статті 8 заходи соціального захисту медико-педагогічного характеру обов'язково застосовувались до малолітніх. До неповнолітніх вони застосовувались тоді, коли відповідний орган визнавав неможливим застосування заходів соціального захисту судово-виправного характеру. Встановлення ж конкретного віку, з якого починалась кримінальна відповідальність, Основи відносили на розгляд союзних республік.

Відповідно до Основ був прийнятий та введений в дію КК УРСР 1927 р., що містив положення, згідно яких до малолітніх віком до 14 років, які вчинили суспільно-небезпечні діяння, обов'язково застосовувались заходи медико-педагогічного характеру [149]. До неповнолітніх віком від 14 до 16 років відповідно до статті 11 заходи судово-виправного характеру застосовувались в тих випадках, коли комісія про неповнолітніх визнавала неможливим застосування до них заходів медико-педагогічного характеру. Крім того, навіть, коли неповнолітнього передавали до суду, частина 2 статті 11 КК зобов'язувала суд знову розглянути це питання.

На відміну від КК УРСР 1922 р., було передбачено, що заходи медико-педагогічного характеру можуть застосовуватись і до неповнолітніх віком від 16 до 18 років, щоправда, тільки судом, коли він визнає це необхідним.

Крім того, в КК 1927 р. чітко було зазначено, що максимальні строки покарання, передбачені у відповідних статтях, скорочуються для неповнолітніх віком від 14 до 16 років вдвічі, а віком від 16 до 18 років - на одну третину, а вже конкретні строки покарання обираються в цих межах [149].

Треба визнати, що на відміну від КК УРСР 1922 р., КК УРСР 1927 р. більш диференційовано підходив до кримінальної відповідальності неповнолітніх. Положення останнього були більш ліберальними, адже передбачали основними заходами впливу на неповнолітніх заходи медико-педагогічного характеру, розширюючи при цьому і сферу їх застосування.

Починаючи з 1935 року, знову з'явилися окремі нормативно-правові акти, які стосувались кримінальної відповідальності неповнолітніх. З 1935 року можна говорити про посилення каральної політики щодо неповнолітніх. Про це свідчать наступні зміни законодавства.

Так, постановою ЦВК та РНК СРСР від 9 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» було встановлено, що «неповнолітні, починаючи з 12-річного віку, викриті у вчиненні крадіжок, у заподіянні насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, у вбивстві або спробах вбивства, притягаються до кримінальної відповідальності з застосуванням усіх

заходів кримінального покарання» [240]. Крім того, Президія Верховної Ради СРСР роз'яснила, що такі неповнолітні підлягають кримінальній відповідальності і у випадках вчинення ними злочину з необережності.

Вказаною постановою від 9 квітня 1935 р. була скасована стаття 8 Основних начал, тим самим вирішення питання про застосування заходів медико-педагогічного характеру до неповнолітніх віком від 14 до 16 років перестала бути для суду обов'язковою.

Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» формально були ліквідовані комісії про неповнолітніх, хоч реально вони втратили свої повноваження ще раніше, в зв'язку з прийняттям постанови від 9 квітня 1935 р. [241]

4 серпня 1935 р. були внесені зміни до КК УРСР, якими була, зокрема, виключена стаття 12 КК, яка встановлювала скорочені строки покарань щодо неповнолітніх.

Перелік злочинів, відповідальність за які починалась з 12-річного віку, був доповнений указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1940 р. «Про кримінальну відповідальність за дії, які можуть викликати аварію поїздів». Цим указом було передбачено, що неповнолітні з 12 років, які розкручують рейки, підкладають на рейки предмети і т.п., які можуть викликати аварію поїздів, повинні притягуватись до кримінальної відповідальності із застосуванням всіх заходів кримінального покарання.

Новим етапом в розвитку кримінального законодавства про відповідальність неповнолітніх стали Основи кримінального законодавства Союзу РСР та Союзних республік, прийняті Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 р. Відповідно до цих Основ, був прийнятий КК УРСР 1960 р.

Завершальним етапом розвитку союзного кримінального законодавства стало прийняття в 1991 році Основ кримінального законодавства Союзу та Союзних республік, які вперше містили окремий розділ «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх». Але з відомих причин вони так і

не вступили в силу. Це був досить прогресивний акт, який сміливо відходив від певних архаїчних положень.

На зміну КК 1960 р., 5 квітня 2001 р. був прийнятий новий КК України, в якому вперше в історії розвитку українського кримінального законодавства виділено окремий розділ, присвячений особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх [148] .

Отже, навіть короткий огляд історії розвитку законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх, вказує на зародження та подальшу спадковість таких основних концептуальних положень в кримінальному законодавстві як: необхідність особливого підходу до регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх; встановлення системи пом'якшення їх відповідальності, яка диференціюється в залежності від конкретних вікових періодів; пошук нових та пом'якшення загальних покарань; особлива увага особі неповнолітнього.

Таким чином, ретроспективний аналіз вітчизняного досвіду в розвитку індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім дозволяє зробити наступні висновки:

На індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім великий вплив мають рівень соціального, політико-правового і економічного розвитку країни, і, як наслідок - стан кримінального права, завдання кримінальної політики і законодавства, традиції правозастосовної практики.

Індивідуалізація призначення покарання неповнолітнім у своєму розвитку пройшла довгий, досить суперечливий історичний шлях: від відсутності формально закріплених критеріїв індивідуалізації покарання неповнолітнім до формування досить стрункої системи індивідуалізації призначення покарання особам даної вікової групи.

Злочинність неповнолітніх відноситься до глобальних проблем сучасності, у вирішенні яких зацікавлене все світове співтовариство.

Це пояснюється визначальною роллю підростаючого покоління в забезпеченні життєздатності суспільства і його розвитку. Навіть для

найдемократичніших і економічно розвинених держав характерне зростання злочинності серед підлітків. Це доводить неможливість розв'язання даної проблеми тільки національними засобами і викликає необхідність об'єднати зусилля світової спільноти в цілому, що і зумовило виникнення і розвиток системи стандартів, норм і принципів міжнародного права, спрямованих на вирішення цієї проблеми.

Міжнародні стандарти є загальноприйнятими в світовій спільноті нормами, правила поведінки, які можуть бути закріплені як в міжнародних правових актах, що мають обов'язкову юридичну силу для держав, що підписали їх, так і в рекомендаційних нормативних актах.

В даний час, в умовах реформування системи кримінальної юстиції, міжнародні правові акти і нормативні правові акти іноземних держав можуть виявитися важливим фактором, який вплине на вітчизняне нормативне закріплення і специфіку індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім.

Запобігання злочинності неповнолітніх з точки зору норм, принципів і стандартів міжнародного права є одним з напрямків захисту прав неповнолітнього. Підходячи до цього питання з позицій науки кримінального права та кримінології, слід зазначити, що основними концептуальними напрямками попередження злочинності неповнолітніх на рівні міжнародно-правового регулювання є наступні:

- формування та імплементація в національні кримінальні законодавства міжнародних стандартів гуманного поводження з неповнолітніми;
- запобігання стигматизації неповнолітніх правопорушників;
- запобігання нанесенню шкоди особі, психічній та фізичній цілісності неповнолітніх правопорушників у зв'язку з участю неповнолітніх в кримінально-процесуальних процедурах;
- акцентування спрямованості зусиль національних правоохоронних систем на усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми;
- посилення боротьби з фактами втягнення неповнолітніх у

вчинення злочинів та інших правопорушень, а також в іншу антигромадську діяльність;

- впровадження в національні правоохоронні системи спеціалізованих інститутів, що концентруються на застосуванні до неповнолітніх злочинців, сучасних нетравмуючих соціальних технологій та юридичних процедур, спрямованих переважно на декриміналізацію і ресоціалізацію неповнолітніх [232].

З урахуванням вищевикладених сучасних концептуальних уявлень очевидно, що попередження злочинів неповнолітніх з точки зору сучасної правосвідомості бачиться як частина цілісної системи, спрямованої на забезпечення нормального становлення особистості і розвиток підлітка, повагу і захист його невід'ємних прав як людини і громадянина .

Норми міжнародних актів фактично сформували політику поведінки з неповнолітніми, які здійснюють правопорушення, що включає в себе профілактичні заходи, соціальну реінтеграцію, забезпечення гарантій дотримання прав людини по відношенню до неповнолітніх правопорушників, застосування альтернативних позбавленню волі заходів, здійснення арешту, затримання або тюремного ув'язнення дитини лише як крайнього заходу і на максимально короткий термін, відмову від призначення покарання неповнолітнім у вигляді смертної кари або довічного тюремного ув'язнення.

Головна ідея всіх міжнародних актів полягає в тому, що «в роботі з неповнолітніми першочерговим завданням є профілактика правопорушень» [232].

У міжнародних правових документах, що мають як обов'язкову, так і необов'язкову силу, питання протидії злочинності неповнолітніх регулюються вже не одне десятиліття. Принципи виокремлення неповнолітніх в'язнів від дорослих в місцях позбавлення волі і роздільного тримання дорослих і неповнолітніх підслідних та засуджених передбачені вже в Мінімальних стандартних правилах поводження з ув'язненими 1955 р.. які, в свою чергу, засновані на нормах, затверджених Лігою Націй у 1934 р. Міжнародний пакт про

громадянські і політичні права 1966 р. перетворив ці принципи в «жорсткий закон», крім того, заборонив винесення смертного вироку за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років (стаття 6.5) [186].

В Пакті міститься також багато гарантій, що мають бути застосовані до всіх осіб, які постали перед судом або утримуються під вартою, і, зокрема, йдеться про те, що «по відношенню до неповнолітніх (судовий) процес повинен бути таким, щоб враховувались їх вік і бажання їх сприяння перевихованню» (стаття 14.4).

Найбільш важливими в плані попередження злочинності неповнолітніх джерелами міжнародного права є Конвенція про права дитини 1989 р. (далі - Конвенція) [128]; Ер-Рядські керівні принципи 1990 р; Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх 1985 р. (далі – Пекінські правила); Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі, 1990 р. (далі - Правила) [186]

Серед міжнародних документів, що стосуються прав, інтересів і благополуччя всіх дітей і молоді, здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, найбільш багатоплановим і узагальненим можна назвати названі вище прийняті Резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1985 р. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, (Пекінські правила).

З прийняттям Пекінських правил міжнародне співтовариство отримало можливість підвищити ефективність правосуддя для неповнолітніх насамперед щодо судового захисту прав молоді та підлітків. Саме з Пекінськими правилами пов'язується уявлення про новий етап розвитку правосуддя для неповнолітніх тому, що крім загальних соціально-економічних умов, сприятливих для розвитку молоді, до яких повинні прагнути країни - члени міжнародної спільноти, в Пекінських правилах сформульовані місце і завдання правосуддя для неповнолітніх в цій системі.

У Правилах звертається увага, що неповнолітнього не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки він не визнаний винним в скоєнні серйозного

діяння із застосуванням насильства проти іншої особи або в неодноразовому здійсненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу. Реакція на дії молодих правопорушників повинна ґрунтуватися на врахуванні не тільки тяжкості правопорушення, а й особливостях особи. Індивідуальні особливості правопорушника (наприклад, соціальний статус, становище в сім'ї, збиток, нанесений правопорушником, і інші чинники, пов'язані з особистістю правопорушника) повинні впливати на відповідність дій (наприклад, прийняття до уваги бажання правопорушника компенсувати збиток, нанесений жертві, або її або його бажання вести повноцінну і корисне життя) [186]. Реалізації положень, закріплених в Правилах: уникати криміналізації та покарання дитини за поведінку, що не заподіює серйозної шкоди розвитку самої дитини чи шкоди іншим, сприяти благополуччю неповнолітнього, впливати на неповнолітнього правопорушника порівняно з особливостями його особистості, так і з обставинами правопорушення, сприяє великий перелік підстав припинення кримінальних справ у відношенні неповнолітніх, а також особливості призначення їм покарання.

Пекінські правила (пр. 2.2а) закріплюють загальні засади індивідуалізації покарання неповнолітнім і вказують, що «неповнолітнім є дитина або молода людина, яка в рамках існуючої правової системи може бути притягнута за правопорушення до відповідальності в такій формі, яка відрізняється від форми відповідальності, яка застосовується до дорослого» [186].

З метою реалізації даного правила при виборі заходів впливу компетентний орган повинен керуватися наступними принципами (п. 17.1):

- а) заходи впливу завжди повинні бути порівнянні не тільки з обставинами і тяжкістю правопорушення, а й з положенням і потребами неповнолітнього, а також з потребами суспільства;
- б) рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинні прийматися тільки після ретельного розгляду питання і обмеження повинно бути по можливості зведено до мінімуму;

- с) неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки він не визнаний винним в скоєнні серйозного діяння із застосуванням насильства проти іншої особи або в неодноразовому здійсненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності інших відповідних заходів впливу;
- d) при розгляді справи неповнолітнього питання про його або її благополуччя повинно служити визначальним фактором. [186]

Крім того, Пекінські правила містять заборону на застосування до неповнолітніх страти і тілесних покарань (пр. 17.2 і 17.3), орієнтують на розширення сфери застосування покарань, альтернативних позбавленню волі, і широке застосування до неповнолітніх інших заходів, не пов'язаних з покаранням (пр. 18), рекомендують застосовувати покарання у вигляді позбавлення волі до неповнолітніх лише у виняткових випадках і на мінімальні терміни (пр. 19) [186].

На наш погляд, вищевикладені положення міжнародних правових актів слід розцінювати як один з головних джерел створення в Україні єдиної системи кримінально-правових засобів індивідуалізації призначення покарання щодо неповнолітніх. Загальновизнані міжнародні стандарти в сфері індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім повинні бути імplementовані як в українське законодавство, так і в діяльність судів.

Розгляд проблеми індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, на наш погляд, буде неповним, якщо ми не вивчимо досвід встановлення певних критеріїв і меж застосування заходів кримінальної репресії до неповнолітніх за законодавством іноземних держав.

Кримінальне законодавство зарубіжних країн, в залежності від сформованих соціально-економічних, політичних, правових традицій і особливостей історичного розвитку, по-різному вирішує питання індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім.

Заходи, що застосовуються до неповнолітніх в зарубіжних країнах для попередження протиправної поведінки, можна поділити на кримінально-правові, що застосовуються в якості покарання за скоєний злочин, і профілактичні, власне

покараннями не є. З метою більш ретельного підходу до розгляду справ про правопорушення неповнолітніх, обліку вікової специфіки при виборі профілактичних заходів і призначенням покарання у багатьох країнах [108] з кінця XIX в. діють окремі системи правосуддя: у кримінальних справах і справах неповнолітніх (ювенальна юстиція). Правосуддя у справах неповнолітніх спирається на квазімедичну теоретичну модель, згідно з якою малолітні правопорушники вважаються психічно неврівноваженими і потребують втручання виховного характеру з метою коригування або усунення розладів. Таким чином, мета суду у справах неповнолітніх - вирішити, яким чином можна допомогти дитині або перевиховати його .

Вперше у світовій історії «дитячий суд» був створений в 1899 році в Чикаго в США; потім в 1905 році - в Англії, Нідерландах; в 1908 році - в Канаді, Італії, Угорщині; в 1912 -1924 рр. - в Бельгії, Франції, Іспанії, Польщі та Греції. У Росії такі суди створені в Петербурзі в 1910 році, а після в Москві, Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві. Суди у справах неповнолітніх в Росії перестали працювати в період Першої світової війни 1914-1918 рр. [108]

Особлива увага при визначенні ступеня необхідного кримінально-правового впливу на неповнолітнього в зарубіжному законодавстві приділяється встановленню вікових меж, в рамках яких: по-перше, можливе призначення покарання; по-друге, доцільно введення кримінально-правових обмежень при призначенні покарання неповнолітнім.

Кримінальне законодавство більшості зарубіжних країн встановлює менший вік кримінальної відповідальності, ніж в Україні. Вік, з якого можливе настання кримінальної відповідальності, варіюється від 7 років по КК Швейцарії до 17 років по КК Польщі. У той же час слід зазначити, що в деяких країнах, наприклад в Аргентині, Кримінальний кодекс взагалі не містить прямої вказівки на вік настання кримінальної відповідальності . Верхня вікова межа в різних державах також має суттєві відмінності. Так, в Англії вона встановлена до 21 року, в Туреччині - до 18 років [107].

У кримінальному праві США немає єдиної, чітко вираженої градації неповнолітніх за віком, що дозволяє застосовувати до різних вікових груп різні виховні заходи і покарання [125, с. 77]. За загальним правилом особа, яка не досягла семирічного віку, не несе кримінальної відповідальності за свою поведінку. Особа, яка досягла 14-річного віку, є кримінально відповідальною за вчинене нею діяння в повному обсязі. Що стосується неповнолітніх від 7 до 14 років діє оспорювана презумпція «нездатності» скоїти злочин, що полягає в наступному: докази того, що неповнолітній в зазначеному віці розумів неправильність свого вчинку, повинні бути тим більш вагомими і значущими, ніж молодші вік особи, щодо якої згадана презумпція. Таким чином, у віці семи років презумпція досить сильна, поступово слабшаючи і зовсім зникаючи в 14-річному віці .

Необхідно відзначити, що, незважаючи на наявні істотні відмінності у визначенні вікового періоду, протягом якого особа відповідно до національного законодавства тієї чи іншої держави вважається неповнолітнім, загальним для всіх зарубіжних країн є та обставина, що стосовно цієї категорії осіб діє режим обмеження меж призначення покарання, а також фактичної можливості його застосування з урахуванням вікових та психологічних особливостей особистості і тяжкості вчиненого злочину.

Так, в залежності від тяжкості та суспільної небезпеки вчиненого злочину в деяких зарубіжних країнах встановлюється строго певне коло злочинних діянь, за які можливе залучення неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Наприклад, КК штату Техас встановлює, що до досягнення 15-річного віку особа може бути притягнута, зокрема, за вчинення фелонії, карається стратою [234, с. 92].

Вікові та психологічні особливості особистості також враховуються при визначенні меж призначуваного неповнолітній особі покарання. Так, відповідно до кримінального законодавства Туреччини покарання особі у віці від 11 до 15 років у разі усвідомленого вчинення ним злочину скорочується наполовину. В інших випадках покарання не застосовується взагалі, замість цього така особа

передається на виховання та виправлення або батькам, або в державну установу до досягнення 18-річного віку [107]. Найбільш цікавим в цьому плані є досвід кримінального законодавства Аргентини, відповідно до якого особа у віці від 10 до 14 років може нести кримінальну відповідальність лише в разі усвідомлення нею протиправності своєї поведінки. Причому питання про можливість такого усвідомлення є питанням факту і підлягає доведенню стороною обвинувачення [108].

Питання призначення і застосування до неповнолітнього окремих видів покарань неоднозначно вирішуються в законодавстві різних зарубіжних країн. Так, якщо в країнах Євросоюзу смертна кара не застосовується взагалі, то в таких країнах, як США, Туреччина, даний вид покарання закріплений поряд з іншими в національному кримінальному законодавстві. Однак по відношенню до неповнолітніх осіб в цих країнах діють певні обмеження щодо його застосування. Зокрема, за кримінальним законодавством штату Техас смертна кара не може бути призначена особі, яка не досягла віку 17 років, відповідно до КК Туреччини смертна кара в разі вчинення особою злочину у віці від 15 до 18 років замінюється на тяжке ув'язнення терміном не менше 20 лет [234; 107].

Застосування і призначення інших покарань неповнолітнім, при всій їх різноманітності в кожній конкретній державі, також законодавчо обмежена. Наприклад, КК Швейцарії прямо вказує на неможливість застосування до осіб у віці від 7 до 18 років загальної системи покарань і містить розділ IV, в якому законодавчо спеціально закріплений перелік покарань і заходів виховного впливу, які застосовуються виключно до «дітям» (7 - 15 років) і «підліткам» (15 - 18 років) [107]. Так, до осіб у віці від 7 до 15 років можуть бути застосовані такі заходи: приміщення в підходящу сім'ю або в виховний заклад, особливий нагляд, дисциплінарні покарання (догана, обов'язок виконати певні роботи, шкільний арешт від 1 до 6 неповних робочих днів). До осіб віком від 15 до 18 років застосовуються: арешт до 14 днів, штраф, ув'язнення на термін від 1 дня до одного року. Питанням призначення покарання як дорослим, так і неповнолітнім присвячена гл. 2 Кримінального кодексу Швейцарії. В якості загальних приписів

зазначено, що «Суддя визначає розмір покарання відповідно до провини особи; він враховує спонукальні мотиви, попереднє життя і особисті відносини обвинуваченого. Важливою особливістю індивідуалізації покарання за КК Швейцарії є те, що в ньому закріплений досить великий перелік обставин, що пом'якшують покарання, а в якості обставин, його підсилюють вказані всього два: рецидив і сукупність злочинів [107].

У французькому ж законодавстві діє правило судового розсуду, яке не передбачає цифрового визначення мінімальної вікової межі суб'єкта злочину, оскільки вважається, що тільки судові дослідження здатне врахувати все різноманіття життєвих ситуацій і індивідуальних особливостей кожної конкретної дитини і визначити наявність здатності до винної відповідальності [107].

Вік мінімальної кримінальної відповідальності в Італії становить 14 років. Неповнолітні, які вчинили правопорушення до настання 14 років, згідно із законодавством не можуть нести відповідальність за свої вчинки. Кримінальна відповідальність поширюється лише на неповнолітнього віком 14-18 років і тільки за умови визнання його судом повністю розуміє і усвідомлює свій вчинок (*incapacita di intendere e volere*).

Згідно з італійським законодавством суд може застосувати до неповнолітнього чотири заходи впливу, три з яких є альтернативними міри покарання у вигляді позбавлення волі [185, с. 24]. Ювенальний суд, як правило, використовує всі альтернативні заходи з метою недопущення неповнолітнього до в'язниці. Перша міра впливу - це визнання правопорушення зневажливо незначним (*irrelevanza del fatto*, ст. 27 448/1988). Це відбувається, коли проступок незначний. Друга міра впливу - суд може дати судове прощення в разі, коли правопорушники засуджені до покарання до двох років позбавлення волі і коли можливо стверджувати, що вони не вчинять повторного злочину. Застосування зазначеної заходи вимагає збереження справи неповнолітнього на спеціальному контролі до досягнення ним / нею 21 року (ст. 169 448/1988). Третя міра впливу - введена новим Кримінально-процесуальним кодексом 1988 р. так звана міра

досудової пробації (*messa alia prova*). Тут слід зробити зауваження про національну специфіку італійської служби пробації, яка відрізняється від подібних служб інших країн. Пробація в Італії має на увазі лише припинення судового розгляду справи неповнолітнього на певний проміжок часу. Протягом цього періоду (пробаційного періоду, в середньому - вісім місяців) неповнолітній зобов'язаний відвідувати реабілітаційні та освітні програми і проекти, часто організовуються місцевою церквою. Важливо зауважити, що міра досудової пробації застосовується до всіх без винятку видів злочинів, в тому числі і до вбивств. Програми досудової пробації складаються і керуються працівниками судових соціальних служб і часто проводяться у співпраці з муніципальними державними соціальними службами [185, с. 37]. Штрафи як міра покарання неповнолітніх в Італії використовуються рідко на відміну від країн англо-американської системи правосуддя або Франції та Німеччини. Відшкодування шкоди або шкоди, хоча і передбачено законом, також застосовується у виняткових випадках. Згідно з судовими звітами щорічно 30 - 40% справ неповнолітніх закінчується судовим прощенням і тільки 6% випадків направляється на пробацію (даний показник зростає рік від року) [185, с. 39].

Отже, тільки в разі неможливості застосування до неповнолітнього правопорушника вищеперелічених заходів впливу суд засуджує його до покарання у вигляді позбавлення волі.

Необхідно відзначити, що відмінною рисою кримінального законодавства ряду країн Західної Європи є наявність окремих нормативних правових актів, що регламентують питання кримінально-правової відповідальності неповнолітніх. Наприклад, відповідно до ст. 122.8 КК Франції неповнолітні, які вчинили кримінально каране діяння, підлягають відповідальності відповідно до спеціального законом [107]. Таким законом є Ордонанс від 2 лютого 1945 року «Про правопорушення неповнолітніх» .

У чинному французькому законодавстві про відповідальність неповнолітніх чітко визначені три вікові групи неповнолітніх: до 13 років, від 13 до 16 років, від 16 до 18 років, - і встановлена специфіка відповідальності для

кожної вікової групи. Так, за умови, що неповнолітні у віці до 13 років визнані здатними до винності в вчиненні кримінально караного діяння, їм в якості загального правила призначаються тільки виховні заходи, які не є покаранням. Що стосується неповнолітніх, які досягли тринадцятирічного віку, КК Франції передбачає факультативне застосування кримінального покарання у випадках, коли того вимагають обставини і особистість правопорушника. При цьому спеціальні правила застосування кримінального покарання, встановлені Ордонансом від 2 лютого 1945 року, містять суттєві відмінності в покаранні 13-15 і 16-17-летних [107]. Покарання, що призначається особам у віці від 13 до 16 років, підлягає обов'язковому пом'якшення.

Крім Франції аналогічні законодавчі акти існують в Німеччині (Закон про суди для неповнолітніх від 4 серпня 1953 г.), в Австрії (Федеральний закон «Про відправлення правосуддя щодо неповнолітніх і молоді» від 20 жовтня 1988), а також в ряді інших країн [108].

Отже, ми можемо стверджувати, що дані нормативні правові акти є важливими джерелами «ювенального права» зарубіжних держав, які відображають специфіку і межі призначення і застосування покарань до неповнолітніх.

Ще однією специфічною рисою, що визначає розвиток кримінального законодавства щодо неповнолітніх в країнах Західної Європи, є та обставина, що в даний час зарубіжними вченими активно розробляється та втялюється в життя концепція «відновного правосуддя», яка ґрунтується не так на використанні карального потенціалу кримінального закону, але на досягненні примирення між потерпілим та злочинцем [108].

Таким чином, виходячи з проведеного нами короткого аналізу кримінального законодавства про покарання неповнолітніх, ми можемо зробити наступні висновки.

По-перше, в даний час в багатьох зарубіжних державах відповідно до вимог міжнародних правових актів вживаються заходи щодо звуження сфери карального впливу кримінальних покарань на осіб, які не досягли повноліття, за

допомогою законодавчого закріплення меж призначення і можливого застосування кримінального покарання щодо даної категорії осіб .

По-друге, як загальновизнані критеріїв індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім в зарубіжному законодавстві, незважаючи на різні правові традиції і особливості історичного розвитку, є: вік особи, особливості особи неповнолітнього і тяжкість вчиненого злочину.

По-третє, в деяких зарубіжних країнах діє окрема, застосовувана тільки щодо неповнолітніх осіб, система покарань, а в ряді держав активно функціонує і розвивається система ювенальної юстиції як альтернатива традиційному підходу до проблем індивідуалізації призначення покарань неповнолітнім.

Висновки до розділу 1

1. У вітчизняній кримінально-правовій доктрині індивідуалізація покарання традиційно розглядається як принцип кримінального права. Більшість авторів відносить індивідуалізацію покарання до принципів інституту призначення покарання. Проведений аналіз показав, що принцип індивідуалізації покарання є свого роду гарантією застосування покарання відповідно до його призначенням. Без індивідуалізації покарання мети покарання недосяжні. Однак ці цілі реалізуються не тільки на етапі призначення, але і на етапі виконання покарання. Тому принцип індивідуалізації покарання носить міжгалузевий характер і поширює свою дію як на кримінальну, так кримінально-виконавче право.

2. Принцип індивідуалізації призначення покарання – це основоположні кримінально-правові ідеї (вимоги), які дозволяють призначити міру покарання, необхідну і достатню саме для даного засудженого з урахуванням його особистості і всіх обставин вчиненого ним злочину, що сприяє досягненню цілей покарання.

Принципи призначення покарання безпосередньо реалізуються в правовий режим призначення покарання. Правовий режим призначення покарання - це

закріплені в законі обов'язкові для суду правила, що представляють собою сукупність регулятивних, охоронних, процесуально-процедурних засобів, що дозволяють забезпечити на основі індивідуалізації призначення законного і справедливого покарання за кожній кримінальній справі.

3. Правовий режим призначення покарання являє собою оптимальне поєднання законності, справедливості, індивідуалізації. При цьому центральне місце займає індивідуалізації призначення покарання. Реалізація вимог закону про індивідуалізацію дозволяє призначити законне і справедливе покарання, що, в кінцевому результаті, передбачає досягнення цілей покарання в кожному конкретному випадку.

4. Теоретичний аналіз дозволив виділити два аспекти індивідуалізації призначення покарання. З одного боку, вона виступає як принцип - основна, вихідна ідея призначення покарання, з іншого, як головна складова відповідного правового режиму – реального здійснення цієї ідеї в правотворчості і правозастосуванні. При цьому індивідуалізація призначення покарання як режим є похідним від однойменного принципу.

5. Індивідуалізація призначення покарання неповнолітнім – це принцип і головна складова відповідного правового режиму обрання неповнолітньому необхідної і достатньої міри покарання, що забезпечує досягнення його цілей, в повній відповідності з характером і ступенем суспільної небезпеки скоєного злочину, особливостями особистості винного, умовами його життя і виховання, обставинами пом'якшуючими та обтяжуючими покарання, характером впливу на неповнолітнього старших за віком осіб.

6. Ретроспективний аналіз показав, що на індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім великий вплив мають рівень соціального, політико-правового та економічного розвитку країни в конкретний історичний період, і, як наслідок - стан кримінального права, завдання кримінальної політики і законодавства, традиції правозастосовної практики. Під впливом цих факторів індивідуалізація призначення покарання неповнолітнім знайшла нормативне закріплення в середині XIX ст., як інститут кримінального законодавства

отримала розвитку в кінці XIX в. - 20 рр. XX ст. У 1930 1950-х рр., Будучи закріпленою законодавчо, на практиці індивідуалізація покарання неповнолітнім застосовувалася в мінімальному обсязі. З кінця 1950-х рр. до середини 1990-х рр. в законодавстві і на практиці склалася досить струнка система індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім.

7. Міжнародні правові акти є важливим джерелом вдосконалення в Україні єдиної системи кримінально-правових засобів індивідуалізації призначення покарання щодо неповнолітніх. Міжнародні стандарти в сфері індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім повинні бути у великому обсязі імплементовані не лише в українське законодавство, а й в діяльність судів.

Вивчення зарубіжного досвіду показало, що, незважаючи на наявні істотні відмінності у визначенні вікового періоду, протягом якого особа відповідно до національного законодавства тієї чи іншої держави вважається неповнолітнім, загальним для всіх зарубіжних країн є та обставина, що стосовно цієї категорії осіб діє режим обмеження меж призначення покарання, а також фактичної можливості його застосування з урахуванням вікових та психологічних особливостей особистості і тяжкості вчиненого кримінального правопорушення . З метою більш ретельного підходу до розгляду справ про кримінальні правопорушення неповнолітніх, обліку вікової специфіки при виборі профілактичних заходів та призначення покарання у багатьох країнах (США, Англія, Нідерланди, Італія, Угорщина, Бельгія, Франція, Іспанія, Польща та ін.) успішно діють окремі системи правосуддя у справах неповнолітніх (ювенальна юстиція). Запровадження ювенальної юстиції в Україні ми вважаємо неодмінною умовою підвищення ефективності індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім. Крім того, практичний інтерес являє досвід ряду країн Західної Європи (Франція, Німеччина, Австрія та ін.), в яких поряд з кримінальним кодексом є додаткові закони, які регламентують питання кримінальної відповідальності неповнолітніх.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ

2.1. Кримінологічні критерії оцінки особистісних якостей неповнолітніх значущих для індивідуалізації покарання

Для того щоб відповісти на основне питання про роль та значення загальних засад в індивідуалізації покарання неповнолітніх при його призначенні судом необхідно, на наш погляд, передусім відповісти на низку питань: 1) яка природа загальних засад; 2) яке їх коло; 3) яким чином співвідносяться поняття загальних засад та критеріїв призначення покарання; 4) наскільки рівноцінні закріплені в КК України загальні засади призначення покарання та 5) чи можуть вони розглядатися в якості підстави призначення покарання і, відповідно, його індивідуалізації.

Протягом останніх 10 років за даною проблематикою в Україні було захищено кандидатські дисертації Н.Л. Березовською (2010), М.А. Білоконь (2013), Є.М. Вечеровою (2011), О.В. Дащенко (2009), Ю.В. Єгоровою (2015), Ю.І. Ємець (2010), А.О. Клевцовим (2009), Н.Я. Ковтун (2010), А.Ю. Коноваловою (2012), О.О. Северин (2009), О.С. Яцун (2010), в яких було досліджено окремі питання становлення та розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Загальні начала призначення покарання покликані розкрити «таємниці» перетворення нормативних і досить абстрактних положень закону про караність в конкретну площину, екстраполювати ці загальні положення стосовно кожного конкретної кримінальної справи, кожного конкретного випадку призначення покарання.

Спробуємо обґрунтувати відповіді на всі поставлені вище питання. Однак перш ніж відповісти на них, наведемо зміст ст. 65 КК України, яка регулює загальні засади призначення покарання. У ній, зокрема, закріплено, що:

1. Суд призначає покарання:

1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених частиною другою статті 53 КК України;

2) відповідно до положень Загальної частини КК України;

3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

2. Особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових кримінальних правопорушень. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинене кримінальне правопорушення призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень.

3. Підстави для призначення більш м'якого покарання, ніж це передбачено відповідною статтею Особливої частини КК України за вчинене кримінальне правопорушення, визначаються статтею 69 КК України.

4. Більш суворе покарання, ніж передбачене відповідними статтями Особливої частини КК України за вчинене кримінальне правопорушення, може бути призначене за сукупністю кримінальних правопорушень і за сукупністю вироків згідно зі статтями 70 та 71 КК України.

5. У випадку затвердження вироком угоди про примирення або про визнання вини суд призначає покарання, узгоджене сторонами угоди.

Що ж стосується загальних начал призначення покарання неповнолітнім, то при призначенні покарання неповнолітньому суд крім обставин, передбачених ст.ст. 65-67 КК України, враховує умови його життя та виховання, вплив

дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього (ч.1 ст. 103 КК України).

Хоча в КК України спеціально і не закріплюються принципи призначення покарання (подібно принципам кримінальної відповідальності), в літературі на основі системного аналізу низки його норм цілком обґрунтовано, на наш погляд, вони виділяються в якості основних ідей, що мають принципове значення для сфери призначення покарання. Переважна більшість авторів серед принципів призначення покарання називають: законність, справедливість, гуманізм, рівність, диференціацію та індивідуалізацію покарання. Деякі автори доповнюють зазначені принципи іншими положеннями: караність діяння, цільове спрямування і економія заходів відповідальності [153, с. 43], невідворотність відповідальності і економія заходів кримінально-правового впливу [311, с. 17].

На наш погляд, в загальних засадах в тій чи іншій мірі відображені принципи кримінальної відповідальності (статті 1 - 2 КК України), а також вимоги диференціації, індивідуалізації покарання і економії заходів кримінально-правового впливу. Завдяки чому і самі загальні начала набувають характеру найбільш важливих, основних ідей, базових вимог у сфері призначення покарання.

На наш погляд, соціальна сутність і правова природа загальних засад полягають в тому, що: 1) вони виступають в якості базових приписів закону, мають універсальне значення, тобто поширюються на всі випадки призначення покарання, у кожній кримінальній справі; 2) і в той же час вони виконують функцію свого роду технічних правил, тобто визначають «техніку» викладу загальнормативних положень (принципи, цілі покарання та ін.) у кожному конкретному випадку призначення покарання. Загальні начала не визначають самі по собі підстави призначення покарання, його індивідуалізації, вони лише повідомляють суду, які обставини, що регулюються в інших нормах КК України, повинні бути враховані при призначенні покарання. Саме в цьому плані можна говорити про технічний характер загальних засад.

Не настільки важливо, як будуть названі загальні начала. Важливо інше, зокрема те, що вони не повинні змішуватися з іншими кримінально-правовими категоріями (принципами, спеціальними правилами призначення покарання тощо), і водночас це визначення повинно відображати їх соціально-правове призначення.

У вітчизняному кримінальному законодавстві традиційно регламентуються загальні засади призначення покарання (ст. 45 КК УСРР 1922 р., ст. 39 КК УРСР 1960 р., ст. 65 КК України). Однак своєрідність викладу загальних засад з точки зору законодавчої техніки та їх нерівноцінність щодо впливу або обґрунтування індивідуалізації призначення покарання, реалізації інших принципів породжують дискусію щодо їх кола. Тим більше, що КК України приніс в правове регулювання загальних засад істотні зміни. Наведемо найбільш характерні думки окремих авторів. Так, М.Н. Становський виділяє: 1) характер і ступінь суспільної небезпеки злочину; 2) врахування особистості винного; 3) обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання [272, с. 27]. Л.Л. Кругліков критеріями призначення покарання вважає: 1) тяжкість вчиненого, яка визначається характером і ступенем його суспільної небезпеки; 2) особу винного; 3) обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання і 4) вплив призначеного покарання на виправлення винного та на умови життя його сім'ї [153, с. 49]. Р.Р. Галіакбаров виокремлює п'ять основних засад: 1) покарання може бути призначено в межах санкції статті КК, за якою притягнуто до відповідальності і засуджено винну особу; 2) покарання за конкретний злочин має бути справедливим і призначено в точній відповідності з положеннями КК; 3) покарання має враховувати характер і ступінь суспільної небезпеки злочину, особу винного, обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання; 4) призначення покарання має сприяти виправленню засудженого; 5) при призначенні покарання суд враховує умови життя сім'ї засудженого [218, с. 6]. А.А. Толкаченко називає шість загальних засад: 1) справедливе покарання; 2) в межах, передбачених відповідною статтею Особливої частини КК України; 3) з урахуванням положень Загальної частини КК України; 4) з урахуванням

характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину і особи винного; 5) обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання і 6) вплив призначеного покарання на виправлення засудженого і на умови життя його сім'ї [218, с. 127]. Він, як вбачається, об'єднав в одному загальному началі врахування характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину і особи винного. Якщо М.Н. Становський виділив фактично тільки окремі критерії або загальні засади призначення покарання, регламентовані частиною першою статті 65 КК України, то Р.Р. Галіакбаров всі ці критерії об'єднав в одному загальному началі, вказавши ще й на ряд положень, які законодавець закріпив в якості загальних засад. М.Н. Становський не вказує на положення, регламентовані ч.1 ст. 65 КК України: 1) суд призначає справедливе покарання; 2) в межах, передбачених відповідною статтею Особливої частини КК; 3) з урахуванням положень Загальної частини КК; 4) більш суворий вид покарання з передбачених за вчинений злочин призначається тільки в тому випадку, якщо менш суворий вид покарання не зможе забезпечити досягнення цілей покарання. Постає питання, чи можуть дані положення визнаватися загальними началами?

Не цілком очевидно також і вирішення питання про те, чи можна визнати положення, закріплені в ч. 2 ст. 65 КК України, загальними началами призначення покарання? Л.С. Тосакова як загальні засади визначає наступні: 1) при призначенні покарання суд може визначити більш суворе покарання, ніж передбачено санкцією статті Особливої частини КК лише за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків; 2) менш суворе покарання, ніж передбачено санкцією статті КК України, суд може призначити при наявності підстав, передбачених у ст. 69 КК України [218, с. 136]. Ми погоджуємося із думкою Р.Н. Хамітова про те, що вимоги при призначенні менш або більш суворого покарання є вторинними до вимоги про призначення покарання в межах санкції статті Особливої частини КК. До того ж вони не є загальними, тобто не поширюються на всі випадки вчинення злочинів, а передбачають виключення з цього загального правила. У більшості новітніх джерел ці положення також не зазначаються в якості загальних начал.

Однак слід зазначити, що включення даних положень до статті, яка регулює загальні засади призначення покарання, також не може бути визнано зайвим. Адже, дійсно вони не мають загального значення. Однак рідко можна зустріти будь-яке правило без винятків.

Варто також зазначити, що більшість авторів обґрунтовано вбачають системний характер відображення в законі загальних засад призначення покарання. Тільки у своїй сукупності вони дійсно і можуть забезпечити призначення в кожному конкретному випадку справедливого покарання. Це питання пов'язане з більш загальною проблемою – соціально-правового призначення загальних засад. Часто їх роль зводиться лише до індивідуалізації покарання при його призначенні. Як справедливо зазначає Л.Л. Кругліков, виходячи з того, що принцип індивідуалізації покарання знайшов втілення в загальних засадах, в умовах призначення покарання, нерідко ототожнюються поняття «призначення» і «індивідуалізації» [153, с. 5]. Індивідуалізація – лише одна зі сторін призначення справедливого покарання. Призначення покарання не зводиться лише до індивідуалізації в розумінні максимального пристосування кримінально-правових заходів до цілей виправлення і спеціальної превенції.

Індивідуалізація призначення покарання в законі - це вираз в нормах кримінального права загальних положень в абстрактній формі, що зобов'язують суд враховувати ці положення при призначенні покарання особі, яка вчинила злочин, в рамках закону [114]. Тут індивідуалізація призначення покарання, що виражається в законодавчому закріпленні переліку загальних вказівок, правил, які повинен враховувати суд і які носять абстрактний характер, виступає важливою і необхідною передумовою індивідуалізації призначення покарання в конкретній кримінальній справі.

Індивідуалізація призначення покарання в суді - це застосування положень Загальної та Особливої частин КК України при призначенні покарання конкретній особі з урахуванням особливостей особи винного і обставин справи, що пом'якшують і обтяжують відповідальність. Дане правило є обов'язковим для судів, що підтверджено Постановою Пленуму Верховного Суду України від

04 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх», в якій зазначається: «вернути увагу судів на те, що вони при призначенні покарання неповнолітнім повинні суворо дотримуватися принципів законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання, маючи на увазі, що метою покарання такого засудженого є його виправлення, виховання та соціальна реабілітація.» [285].

Узагальнюючи вище викладене, слід зазначити, що необхідно розрізняти індивідуалізацію покарання від його диференціації. Диференціація покарання полягає в законодавчому і нормативно-правовому встановленні диференціалів або різниць покарання, що виражається у визначенні різних видів покарання, його обсягів, термінів, умов, правил призначення і звільнення, порядку виконання, які співвідносяться з факторами, що характеризують злочини, злочинців (засуджених), інші обставини.

Диференціали покарання є основою його індивідуалізації. При застосуванні покарання до конкретної особи суд і інші установи і органи визначають до яких із зазначених у законі категорій відносяться злочин, особа, які диференціали покарання відповідають їм, іншим факторам і з урахуванням всієї цієї сукупності застосовують індивідуальну міру покарання до конкретної особи. Ця діяльність, заснована на законі, здійснюється на практичному рівні і тільки щодо конкретної особи.

Суд, вивчаючи всі обставини справи та особу винного, на підставі положень кримінального та кримінального процесуального законів індивідуалізує покарання. Кримінально-правова норма, яку порушує злочинець, містить санкцію за вчинення відповідного суспільно небезпечного діяння. У санкції зазвичай передбачаються вид і міра покарання за вчинене злочинне діяння, описане в диспозиції статті. Але санкція, що встановлює покарання за вчинення певного суспільно небезпечного діяння, часом має досить широкі межі. Суд же завжди призначає індивідуальне покарання в межах цієї санкції. При цьому суд повинен правильно оцінити всі обставини справи, властиві даному діянню, індивідуальні особливості та характерні риси винного в скоєнні злочину,

його спосіб життя в минулому і сьогодні, спонукання і мотиви, що штовхнули на злочин, його роль у скоєному злочині.

Крім того, в силу вимог статті 368 КПК України в вирокі суд зобов'язаний вказати, які обставини є пом'якшуючими і обтяжуючими покарання, відомості, що характеризують особу підсудного, мотиви прийнятих рішень з усіх питань, що належать до призначення кримінального покарання, звільненню від нього або його відбування.

Таким чином, вище викладені положення з упевненістю дозволяють говорити про те, що індивідуалізація призначення покарання є найважливішою складовою відповідного правового режиму. Реалізація вимог закону про індивідуалізацію дозволяє призначити законне і справедливе покарання, що в кінцевому результаті передбачає досягнення цілей покарання в кожному конкретному випадку. Будучи суворо індивідуальним, покарання тоді досягає своїх цілей, коли воно законне і справедливе. Якщо воно є несправедливим, воно не сприяє виправленню винної особи, а, навпаки, може збурити, озлобити її, тобто не досягне мети приватного попередження [114].

У процесі індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання незмінно виникає питання - якими критеріями повинен керуватися суд при пом'якшенні або посиленні покарання, застосуванні інших заходів кримінально-правового характеру, звільненні від кримінальної відповідальності і покарання. Воно ж виникає і при диференціації відповідальності і покарання, коли законодавець при формуванні санкцій визначає порівняльну тяжкість злочинів, дає соціальну оцінку їх об'єктивних і суб'єктивних ознак.

Збалансованість вимог індивідуалізації, диференціації та рівності громадян в рамках призначення покарання має і велике практичне значення, дозволяє реально забезпечити не тільки виправлення засудженого, спеціальне попередження злочинів, а й відновлення соціальної справедливості, а також загальну превенцію.

Помилки судів, що допускаються при призначенні покарання, головним чином є наслідком неправильного розуміння і застосування загальних засад і

спеціальних правил. Характерними з них є прагнення індивідуалізувати покарання без урахування характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину, особи винного, положень Загальної частини КК України і особливих норм, що регламентують особливі умови або спеціальні правила призначення покарання. Здебільшого допущені помилки усуваються при апеляційному або касаційному розгляді кримінальних справ у Верховному Суді. Так, наприклад, в 2015 році в апеляційному порядку перевірено вироки щодо 854 [855] неповнолітніх осіб. Із них скасовано вироки стосовно 242 [203] підлітків, у тому числі: із направленням справи на новий судовий розгляд – щодо 151 [136] особи; із ухваленням нового вироку – щодо 78 [41] осіб. Змінено вироки 268 [267] неповнолітнім особам; у тому числі: з пом'якшенням призначеного покарання без зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення – стосовно 92 [123] підлітків; із пом'якшенням призначеного покарання зі зміною правової кваліфікації – щодо 18 [12] неповнолітніх осіб. В 2016 році в апеляційному порядку було перевірено вироки щодо 661 [854] неповнолітнього. Із них скасовано вироки стосовно 195 [242] підлітків, у тому числі: із направленням справи на новий судовий розгляд – щодо 120 [151] осіб; із ухваленням нового вироку – щодо 66 [78] осіб. Змінено вироки стосовно 167 [268] неповнолітніх осіб; у тому числі із: пом'якшенням призначеного покарання без зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення – стосовно 55 [92] підлітків; пом'якшенням призначеного покарання зі зміною правової кваліфікації – щодо 4 [18] неповнолітніх осіб. Як неодноразово вказував в своїх оглядах касаційної і наглядової практики Верховний Суд однією з істотних помилок є неправильне застосування норм закону, а також те, що призначення покарання не відповідає характеру вчиненого і особистості винних.

Як вбачається з судової практики, більшість судових помилок припадає на неправильне застосування норм кримінального закону, що регламентують покарання. Вони, зокрема, знаходять свого прояву в недостатньому обґрунтуванні його індивідуалізації, неправильній оцінці властивостей злочину,

обставин його вчинення, особи винного і призначенні покарання в порушення окремих положень Загальної частини КК України.

Аналіз положень ст. 65 КК України дозволяє, на наш погляд, зробити висновок про те, що в ній закріплена продумана з точки зору інтересів індивідуалізації призначення покарання система загальних засад. В ч.1 ст.65 КК України фіксується найбільш загальна вимога - суд призначає справедливе покарання в межах, передбачених відповідною статтею Особливої частини КК, і з урахуванням положень Загальної частини КК. Зазначена редакція не свідчить про те, що справедливість покарання прив'язується тільки до санкції статті Особливої частини, як це підкреслюють деякі автори, вимога його справедливості відноситься безпосередньо і до наступних положень, як даної статті, так і до інших норм, які регулюють призначення покарання. У наведеному положенні вміщена інша, і правильна, на наш погляд, думка: покарання не просто має формально відповідати санкції статті Особливої частини і нормативам Загальної частини КК, а воно, крім того, за своєю суттю має бути справедливим. А для вирішення цього завдання необхідно взяти до уваги всі інші засади призначення покарання, в тому числі і в інтересах його індивідуалізації.

Справедливе покарання має втілювати в собі як суспільні, так і індивідуальні інтереси. При оцінці справедливості покарання не можна ігнорувати як рівність громадян, так і індивідуальні властивості злочину і особи винного та спрямовувати все тільки на користь його виправлення. Тому не зовсім точним є твердження про те, що особі, яка вчинила злочин, суд повинен призначити таке покарання, яке стало б необхідним і достатнім для її виправлення.

Справедливість покарання повинна обумовлюватися його здатністю забезпечувати досягнення інших цілей покарання: відновлення соціальної справедливості, спеціального і загального попередження злочинів. Справедливість покарання повинна містити в собі поєднання виправних, соціально-відновлювальних і попереджувальних начал. Хоча слід визнати, що головним адресатом для кого призначається покарання є особа, яка вчинила

злочин, тому його індивідуалізація виступає в якості необхідної передумови виправлення засудженого, спеціальної превенції, а в кінцевому підсумку і відновлення соціальної справедливості.

Оскільки загальні начала розрізняються за своїм змістом і орієнтують суд на врахування як формальних, так і матеріальних критеріїв призначення покарання, вони не в однаковій мірі «обслуговують» інтереси його індивідуалізації. Одна група загальних засад містить в собі вимоги, що стосуються відповідності призначеного покарання закону. Друга група загальних засад може розглядатися в якості матеріальних критеріїв індивідуалізації в межах закону.

До першої групи належать положення про призначення покарання: 1) у межах санкції статті Особливої частини КК; 2) з урахуванням положень Загальної частини КК; 3) призначення більш суворого покарання за правилами статей 70 і 71 КК України; 4) призначення менш суворого покарання відповідно до ст. 69 КК України.

На перший погляд, видається, що зазначені загальні начала не мають безпосереднього відношення до індивідуалізації призначення покарання. Проте, на нашу думку, не можна індивідуалізувати покарання при ігноруванні цих начал. По-перше, санкція кримінально-правової норми визначає або задає межі індивідуалізації покарання при його призначенні, суд ні за яких обставин не може порушити межі покарання, встановлені в нормах як Особливої, так і Загальної частин КК. По-друге, низка статей Загальної частини КК регламентує передумови індивідуалізації призначення покарання (ст.ст. 66–68 КК України). В них наводяться конкретні обставини, які, на думку законодавця, повинен врахувати суд при призначенні покарання.

У злочині як в психофізичній єдності проявляються і об'єктивні, і суб'єктивні моменти. У ньому чимало того, що нерідко характеризує саму особистість. І в той же час риси особистості є значно різноманітнішими, злочин виступає одним з основних проявів особистості винного, але не може бути єдиним її виміром. Тим більше умовність розмежування цих критеріїв

виявляється при виділенні в якості самостійних начал пом'якшуючих та обтяжуючих обставин і впливу призначеного покарання на виправлення засудженого, зокрема неповнолітнього. У літературі вже зверталася увага на взаємозв'язок і взаємопроникнення цих критеріїв призначення покарання.

З точки зору психології позитивне значення «суспільної небезпеки» для регулювання підстави кримінальної відповідальності, її диференціації та індивідуалізації обґрунтував А.Р. Ратінов. Він, зокрема, зазначив, що може бути, і можна працювати з поняттям «шкідливість», але тим, хто докладно займається психологічним вивченням особистості злочинця, відмовлятися від поняття «суспільна небезпека» надзвичайно важко, хоча б тому, що правильне тлумачення його не тільки не містить ніяких вад, а й спирається на визнану психологічну теорію - ідею єдності свідомості і діяльності [161, с. 45].

Однією з перших, хто почав дослідження проблеми суспільної небезпеки діяння, була Н. Ф. Кузнецова, коли зазначала, що «суспільна небезпека означає, що діяння шкідливо для суспільства», іншими словами суспільна небезпека діяння полягає в тому, що воно завдає або створює загрозу заподіяння певної шкоди суспільним відносинам [163, с. 91].

Можна розуміти суспільну небезпеку як небезпеку для всієї системи суспільних відносин. Звичайно, суспільні відносини, які є об'єктом кримінально-правової охорони, перебувають між собою у системній взаємодії. Однак окремі види злочинів «б'ють» по своїй конкретній мішені. Злочин завдає шкоди конкретним суспільним відносинам, тому він повинен розглядатися в якості суспільно небезпечного саме для конкретних суспільних відносин.

Особа, яка вчинила вбивство з побутових мотивів не може розглядатися в якості небезпечної, як і її діяння, щодо, скажімо, посягань на основи конституційного ладу, на заборонену законом економічну діяльність.

Подібне розширене тлумачення змісту суспільної небезпеки злочину є неправомірним і тому, що вона повинна визначатися не тільки на основі злочинних наслідків, що настали, а й характером, значимістю об'єкта посягання. Тим самим, суспільна небезпека конкретного злочину визначається не всією

системою суспільних відносин, а суспільними відносинами, які стали об'єктом конкретного злочинного посягання.

Суспільна небезпека як властивість кримінального правопорушення нерозривно пов'язана з виною. Тільки винне суспільно небезпечне діяння, заборонене законом під загрозою покарання, визнається КК України кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 11 КК України).

Поняття суспільно небезпечного діяння, яке використовується при розкритті змісту неосудності, має інший зміст. При цьому ступінь шкоди, заподіяної охоронюваним суспільним відносинам, знаходиться в залежності від ступеня вини, від ступеня заперечення їх суб'єктом. Отже, ступінь суспільної знаходиться в прямій залежності від суб'єктивної сторони злочину [141, с. 59] .

Підтримуючи цей висновок в цілому, нам, однак, хотілося б відзначити, що якщо вина відображає характер суспільної небезпеки, то мотив, мета, емоції - її ступінь.

Подібне розуміння змісту суспільної небезпеки кримінального правопорушення, з одного боку, дозволяє диференціювати відповідальність і покарання за окремі види злочинів, а, з іншого - персоналізувати їх з урахуванням індивідуальних властивостей злочину. Тим самим створюються передумови поглибленої індивідуалізації призначення покарання на основі численних індивідуальних ознак злочину і їх різних поєднань. В цьому відношенні індивідуалізація призначення покарання безмежна. Завдяки цьому забезпечується висока ступінь його відповідності тяжкості вчиненого злочину, тобто його типовим та індивідуальним властивостям.

Оскільки ми розглядаємо суспільну небезпечність кримінального правопорушення і особи винного як концептуальну передумову індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання, важливого значення набуває питання про те, чи враховуються ознаки, що характеризують особу винного, при визначенні ступеня суспільної небезпеки злочину? Оскільки злочин, як і будь-який акт поведінки, являє собою єдність психофізичних ознак, поєднання об'єктивних і суб'єктивних моментів або єдність свідомості і діяльності,

доцільно зробити висновок про те, що в певній мірі і властивості особистості відображають сутність злочину, впливають на градацію ступеня її суспільної небезпеки. В зв'язку з цим зазначає, що ознаки, які характеризують особу злочинця, самі по собі не можуть служити підставою кримінальної відповідальності і безпосередньо характеризувати ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння [99]. Н. Ф. Кузнєцова пише, що переважна більшість дослідників також вважають, що особа суб'єкта злочину включається до суспільної небезпечності злочинного діяння [163, с. 30]. І їх аргументацію вона визнає переконливою. Звичайно, особистість злочинця - самостійна кримінально-правова категорія. Але чи можна так розривати категорії «злочин» і «особа злочинця». Звернемося до таких ознак, як вина, мотив, мета злочину, вони одночасно, а, може бути, й в першу чергу характеризують особу злочинця.

Не можна, на наш погляд, протиставляти поняття «особа злочинця» і «суб'єкт злочину». На думку Н. Ф. Кузнєцової, особистість суб'єкта злочину не є підсистемою суспільної небезпеки діяння, а кримінально-правові властивості суб'єкта злочину специфікують його як особа, що вчинила злочин. Самі по собі вони соціально - нейтральні для суспільної небезпеки діяння [163]. Припустимо, для віку як ознаки загального суб'єкта злочину, це не зовсім так. Наприклад, вчинення грабежу в 14, 17 або 30 років. Дана обставина має враховуватися не тільки при кваліфікації злочину, а й індивідуалізації призначення покарання. Усвідомлювати різницю між суб'єктом злочину і особистістю злочинця необхідно з точки зору правильного розуміння і застосування багатьох норм кримінального закону, в той же час вони є взаємодоповнюючими поняттями.

Що таке особа злочинця? Це особа людини, яка вчинила злочин, який відповідає загальним, а якщо вимагає закон, і спеціальним ознаками суб'єкта злочину, і одночасно характеризується численними, що не піддаються підрахунку, індивідуальними, соціально-значимими властивостями або особливостями. Це можна спостерігати і на ознаках спеціального суб'єкта - військовослужбовців, посадової особи, винної у рецидиві злочинів і т. ін. Спеціальний суб'єкт безумовно включений в діяння. Оскільки особа злочинця,

поряд з суб'єктом злочину, є самостійною кримінально-правовою категорією, отже, і її суспільна небезпека повинна братися до уваги при індивідуалізації призначення покарання. Так само і при вирішенні питань про застосування умовного засудження, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, разом із суспільною небезпекою злочину, тобто самостійно.

В п. 3 ч. 1 ст. 65 КК врахування особистісних ознак особи, що вчинила злочин, передбачено як загальний критерій призначення покарання. В низці інших норм, що регламентують застосування інших заходів кримінально-правового впливу, в тій чи іншій мірі також містяться посилання на особу. При цьому, хоча в ч. 1 ст. 65 КК законодавець згадує тільки особу винного, він має на увазі її суспільну небезпеку. Цей висновок можна зробити на основі систематичного тлумачення цієї норми з положенням, закріпленим в статті 48 КК, згідно з яким особа, яка вчинила вперше злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде встановлено, що внаслідок зміни обстановки ця особа або вчинене ним діяння перестали бути суспільно небезпечними. Таким чином, якби не відбулася зміна обстановки, то особа, яка вчинила злочин навіть невеликої тяжкості, визнавалося б суспільно небезпечною. Тим більше, коли особі, винної у вчиненні більш тяжких злочинних діянь, призначається покарання, особистісні її характеристики повинні розглядатися з точки зору її суспільної небезпеки.

Що розуміється під суспільною небезпекою особи злочинця? На думку Б.В. Волженкіна, суспільна небезпека особи, яка вчинила злочин, полягає в можливості вчинення нового злочину. Ця можливість майбутньої шкоди визначається на даний момент і має в своїй основі насамперед негативні моральні і соціальні якості, властиві кожному суб'єкту, який вчиняє злочин [218, с. 10]. Суспільна небезпека злочинця, пише В.Д. Філімонов, полягає «в можливості вчинення ним нового злочину. І саме з цієї причини він піддається покаранню не тільки сьогодні, але і завтра, а дуже часто навіть протягом кількох років» [310]. На наш погляд, така позиція піддає критиці висновок І.І.Карпеца про те, що суспільна небезпека злочинця полягає зовсім і головним чином не в тому, що він

в майбутньому може зробити, а перш за все в тому, що він зробив сьогодні і чим він як особистість характеризується сьогодні [70, с. 39]. Суд, на нашу думку, призначає покарання не за то, яка є «поганою або дуже поганою» особу винного, а за вчинене злочинне діяння і враховує особу у всій сукупності її антигромадських, соціально-нейтральних і позитивних властивостей в плані прогнозу впливу покарання на поведінку винного. Лаконічно з цього приводу висловила Н. Ф. Кузнєцова: «Власна суспільна небезпека особи злочинця вимірюється тим, як вона «вклалася» у вчинений нею злочин і прогноз виправлення за допомогою покарання» [163].

Підставою диференціації кримінальної відповідальності і покарання виступають, на наш погляд, характер і типова ступінь суспільної небезпеки злочину і типові властивості особистості особи, яка його вчинила, що характеризують типову ступінь її суспільної небезпеки, закріплені законодавцем в якості ознак основних і кваліфікованих складів злочинів, а також враховуються при регламентації спеціальних правил призначення покарання і умов застосування окремих видів покарань.

Іншим не менш важливим критерієм індивідуалізації призначення покарання є положення про врахування особистості винного.

Поняттям «особистість» прийнято визначати сукупність найбільш характерних властивостей і особливостей, які визначають людину як соціальну істоту і разом з тим в найбільшій мірі виражає її індивідуальність і неповторність. Особистість – це соціальний вимір людини, її значимість у суспільстві [4; 93].

Особа, що вчиняє кримінальне правопорушення, також не позбавлена властивості особистості, її значущості в суспільстві. Але в цьому випадку мова може йти тільки про антисоціальний або антигромадський тип особи.

Особистість – багатогранне, унікальне за своєю глибиною і змістом явище, проникнути до сутності якої не так-то просто. В особистості злочинця поєднуються суспільне та індивідуальне, соціальні та біологічні, суспільно-корисні та антигромадські властивості [99].

Для кримінального права значущі тільки ті властивості особистості винного, які мають істотне значення для правильного застосування його норм, зокрема, при індивідуалізації покарання, досягненні цілей виправлення та спеціальної превенції.

З практичної точки зору суд при призначенні покарання повинен брати до уваги обставини, що характеризують винного у вчиненні злочину під час вчинення злочинного діяння і після його скоєння. З точки зору змістовної характеристики при призначенні покарання підлягають обліку соціально-демографічні, соціально-психологічні, кримінально-правові та індивідуальні властивості особистості.

Найбільш важливе значення мають такі ознаки, як стать, вік, заняття соціально корисною діяльністю, поведінка, мотиви, цілі злочину, ставлення до злочину, судимість, відбування покарання у виді позбавлення волі, стан здоров'я, інвалідність. При індивідуалізації призначення покарання також важливо не тільки врахувати окремі властивості, а оцінити в цілому особу винного, зокрема, визначити її спрямованість. Одні скоюють злочини неодноразово, серійно або в складі організованого злочинного формування, тобто проявляють схильність до злочинної діяльності, інші, навпаки, вчиняють злочин в результаті фізичного або психічного примусу, протиправної або аморальної поведінки потерпілого, внаслідок випадкового збігу обставин, важких життєвих умов тощо.

Особа винного повинна сприйматися судом як цілісне явище, а не як сукупність не пов'язаних між собою її властивостей. Тільки при такому підході може бути обрано не тільки формально законне, а й по суті обґрунтоване покарання.

Оскільки одним з проявів особистості винного виступає злочинна поведінка, деякі її властивості одночасно характеризують і злочин - мотив, мета злочину, навчання в школі тощо. У тих випадках, коли такі ознаки особистості закріплені в якості ознак основного або кваліфікованого складу злочину, вони не повинні враховуватися при оцінці тяжкості скоєного. Хоча вони і не перестають

бути властивостями особистості, проте ці персоніфіковані ознаки не можуть вдруге враховуватися при індивідуалізації призначення покарання (в плані обліку особи винного).

Розвиток будь-якого соціально-правового інституту, в тому числі інституту індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, не може здійснюватися поза зв'язком із соціальними змінами, що відбуваються в суспільстві, без урахування його політичного і економічного розвитку, стану ідеології і моралі, тенденцій зміни політичних і правових інститутів. У цій, з цим існує потреба виділити найбільш істотні фактори, які впливають на індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім в сучасних умовах.

Фактор (від лат. factor - робить, що виробляє) - рушійна сила, причина якого-небудь процесу, явища. У науковій літературі поняття «фактор» трактується як дуже близьке до понять «причина» і «умова», але не тотожне їм. Фактор - це сила впливу, причина, яка визначає зв'язки між змінними величинами. Фактором є причина і супутня умова, а також явище, що складається з ними в функціональній зв'язку.

Необхідність виділення факторів, що впливають на індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім, обумовлена і тією обставиною, що в науковій кримінально-правовій і кримінологічній літературі цьому питанню не приділяється належної уваги. Дуже багато робіт в цій галузі присвячено вивченню та аналізу причин злочинності. Проблема ж впливу тих чи інших факторів на індивідуалізацію призначення покарання не отримала комплексного висвітлення в наукових працях.

Поняття «фактор» означає лише явище, що представляє кримінологічний інтерес, що має певне значення, що впливає на хід і результати якогось процесу. В ході дослідження це поняття використовується зазвичай для початкового аналізу досліджуваного явища і загальної орієнтованості в колі явищ і процесів, які взаємопов'язані між собою. У міру поглиблення пізнання завдання дослідника полягає у визначенні ступеня та інтенсивності взаємодії, взаємовпливу виявлених чинників, встановлення між ними функціональних і

причинних залежностей. В результаті окремі чинники, що мають причинний зв'язок з індивідуалізацією призначення покарання, розглядаються нами як її причин, інші виступають умовами, що їй сприяють, тобто мають опосередковане значення.

На наш погляд, в сучасних умовах на законодавче закріплення начал індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім і практики їх застосування значний вплив мають наступні фактори.

Соціально політичний фактор. Те, що відбувається сьогодні в суспільстві, ті кардинальні зміни, по суті змінюють всю суспільну формацію, ставлять на перше місце державу, так як саме вона, будучи елементом політичної системи суспільства, встановлює кінцеві цілі суспільного розвитку, принципи, засоби та послідовність їх реалізації, викликаючи тим самим перетворення в інших сферах соціального розвитку. Держава значною мірою впливає на вибір типів, методів правового регулювання державно-юридичних засобів забезпечення правомірної поведінки.

На сьогоднішній день основним напрямком кримінальної політики щодо неповнолітніх виступає її гуманізація, ослаблення карального і репресивного потенціалу кримінального законодавства в рамках такої категорії осіб. Важливу роль в цьому зіграло ставлення до дитини, що історично склалося в суспільстві. Погляд на дитинство крізь призму принципів кримінального закону як до особливої пори в житті людини, що вимагає більш уважного і чуйного ставлення, втілюється в комплексі відповідних правових норм.

За останні роки були зроблені різні правові та організаційні заходи щодо пом'якшення кримінальної (каральної) політики щодо неповнолітніх, орієнтування її на рішення, перш за все, завдань щодо соціальної реабілітації правопорушників з усіма наслідками аксіологічного (ціннісного), правового, економічного, організаційно-управлінського та психолого-педагогічного характеру.

Таким чином, держава здійснює вибір пріоритетів цілей суспільного розвитку і засобів їх досягнення. Визнання державою людини найвищою

соціальною цінністю визначило коригування кримінальної (каральної) політики, особливо щодо неповнолітніх, в бік гуманізації, максимального врахування при призначенні покарання індивідуальних особливостей неповнолітніх.

Правовий фактор (включаючи міжнародні правові акти у галузі прав людини, боротьби зі злочинністю та поводження з правопорушниками). Кримінальна політика держави закріплюється в законодавстві. Період значних перетворень в Україні з усією гостротою поставив питання про нову роль права, про оновлення і розвитку законодавства. Кримінальне законодавство завжди було важливим і ефективним засобом протидії злочинності, забезпечення прав і законних інтересів особистості, суспільства і держави. В умовах, що змінилися своєчасність, точність законодавчих рішень, якість кримінальних законів стає багато в чому визначальним фактором проведення в країні широкомасштабної економічної та соціально-політичної перебудови.

кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство містять спеціальні розділи, які стосуються неповнолітніх. Особливі правила призначення покарання неповнолітнім встановлені законом з урахуванням вікових, психофізичних, соціально-психологічних та інших властивостей і станів осіб, які не досягли повнолітнього віку. Ці правила покликані створити додаткові гарантії повного і всебічного дослідження обставин справи, виявлення причин і умов вчинення злочину неповнолітнім, реалізації ним своїх прав, справедливого вирішення справи, застосування індивідуально обґрунтованих кримінально-правових заходів впливу на підлітка з урахуванням даних про його особу та тяжкості діяння.

Стан, структура і динаміка злочинності. Статистичні дані за 2013 – 2020 роки свідчать про певне зменшення кількості зареєстрованих та переданих до суду кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми. Нижче в таблиці наведені дані про кількість злочинів, вчинених неповнолітніми, та наслідки їх розслідування згідно зі статистичними даними Офісу Генерального прокурора , а також наслідки судового розгляду вказаних проваджень згідно зі статистикою Державної судової адміністрації України.

п е р і о д (рік)	провадже ння, направле ні до суду	засуджені		звільнені		кількість осіб, які до скоєння кримінального правопорушення	
		до позбав л. волі	до ін. пока р.	від покарання з випробуванн ям	від відпов- ті/покарання із застосуванн ям вихов. заходів	не судились перебува ли на обліку в кримін. міліції	не судились, направляли сь до спец. навч.-вих. установ
2013	8781	1153	874	3637	987	255	80
2014	7467	725	792	2684	625	202	81
2015	7171	585	834	2812	487	194	76
2016	5230	487	582	1899	324	134	53
2017	5608	416	651	1639	80	104	24
2018	4750	257	599	1471	266	90	45
2019	4088	283	662	1266	230	96	38
2020	3708	259	591	1062	269	95	42

З аналізу наведених статистичних даних можна дійти висновку, що: 1) «гуманна» політика правоохоронних органів та суду, яка полягала у незастосуванні покарання у виді позбавлення волі на певний строк, а також звільнення від кримінального покарання з випробуванням неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення, на фоні економічної та політичної нестабільності, різкого падіння добробуту населення країни, люмпенізації призвела до різкого зростання рівня злочинності даної категорії осіб. При цьому в структурі злочинності неповнолітніх майже 40% складають насильницькі (умисні вбивства, тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження), корисливі (крадіжки) та корисливо-насильницькі (грабіж та розбій) кримінальні

правопорушення; 2) повторність вчинення злочину серед осіб, до яких раніше не застосовувалися ані покарання, ані примусові заходи виховного характеру (зокрема, й направлення до спеціальних навчально-виховних установ для дітей), приблизно в 2,5 – 3 рази вище за тих, хто раніше направлявся до шкіл/професійних училищ соціальної реабілітації.

Оцінка кримінальної ураженості неповнолітніх дозволяє передбачити масштаби і тяжкість злочинної поведінки дорослих осіб в найближчому майбутньому [84].

Дослідники сучасної злочинності неповнолітніх виділяють наступні її негативні тенденції.

По-перше, високий динамізм. Злочинність неповнолітніх, зростає непропорційно швидко. Зазвичай рівень злочинності співставляють з динамікою населення підліткового віку. Є така закономірність, коли зростання злочинності відповідає приросту або зменшенню населення підліткового віку. А зараз приріст злочинності серед підлітків та юнаків значно випереджає зростання підліткової популяції: злочинність серед неповнолітніх за 10 років зросла приблизно вдвічі. А підліткове населення зменшилося на 15 -20%. При цьому злочинність неповнолітніх в Україні зростає приблизно в шість разів швидше, ніж змінюється загальне число цієї вікової групи.

Крім того рівень кримінальної активності неповнолітніх дуже високий, й наближається до показника рівня злочинності серед дорослого населення країни. Зокрема цей показник для неповнолітніх в розрахунку на 100 тис. осіб їхнього віку становить близько 986 осіб, в той час як для всіх злочинців він приблизно становить 2100 [84]

По-друге, злочинність неповнолітніх, як в цілому і вся злочинність, характеризується високим ступенем латентності. За оцінками фахівців поширеність злочинів, скоєних неповнолітніми, реально в кілька разів перевищує її зареєстровану частину. Особливо високою латентністю відрізняються такі види злочинів як крадіжки, грабежі, хуліганство, статеві злочини [84].

По-третє, груповий характер злочинності неповнолітніх. Частка вчинених в групі кримінальних правопорушень у злочинності неповнолітніх (в залежності від виду злочинів, вікових категорій, територіального розподілу) в 2-5 разів вище, ніж аналогічний показник злочинності дорослих, і становить приблизно 50-60%. В 2007 р. 57% неповнолітніх скоїли злочини в групі. Аналогічний показник спостерігався і в 2006 році, коли 58,6% неповнолітніх скоїли групові злочини.

По-четверте, особливий зв'язок злочинності неповнолітніх з пияцтвом, токсикоманією, наркоманією.

Як показують дослідження і практика, близько 40% всіх насильницьких злочинів, актів вандалізму і хуліганства, особливо в нічний час доби, 25 - 35% інших злочинів вчиняються неповнолітніми, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння, понад 35% корисливих злочинів вчиняються неповнолітніми у тверезому стані, але для набуття коштів на придбання алкоголю та їжі [167].

За офіційними даними в поточному десятилітті кількість споживачів наркотиків, в тому числі у віці 12-18 років, збільшилася в 7 разів [167] .

По-п'яте, перевага в структурі злочинності корисливих злочинів. За даними Державної кримінально-виконавчої служби України в виховних колоніях перебуває близько 40% від загальної кількості неповнолітніх засуджені за крадіжку, 14% - за грабіж, 13% - за розбій, 7% - за умисне спричинення тяжкої шкоди здоров'ю, 5% - за вбивство, 5 % - за зґвалтування, 3% - за неправомірне заволодіння автотранспортом або іншим транспортним засобом, 10% - за вчинення інших злочинів.

Загальні тенденції злочинності неповнолітніх проявляються на місцевому рівні. В рамках цього дисертаційного дослідження нами було проаналізовано її особливості на прикладі Чернігівської, Львівської, Харківської, Дніпропетровської, Одеської областей та місті Києві (Додаток А).

В 2016 році місцевими судами України було розглянуто 4261 кримінальна справа про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, що на 1209

або 22,1% менше в порівнянні з 2015 роком. Засуджено 3474 особи, що на 24,3% менше в порівнянні з 2015 роком, з них 1012 підлітків у віці від 14 до 16 років і 2462 - у віці від 16 до 18 років (у 2015 році відповідно - 1418 і 3171). З числа засуджених 1798 осіб (в 2015 році - 2519 особа) засуджено за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів. В 2019 році судами розглянуто 4088 аналогічних справ, а засуджено – 2406 неповнолітніх.

Вивчення даних про діяльність місцевих судів свідчить про значне зменшення кількості справ, що надходять та розглядаються в суді. Вважаємо, що це результат реформ останніх років, зокрема наслідки прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України. Адже внаслідок цього з листопада 2012 року розпорядником статистичних даних про зареєстровані кримінальні правопорушення, зокрема й вчинені неповнолітніми, та результати їх досудового розслідування є Офіс Генерального прокурора. Ці дані відображають лише інформацію щодо вчинених кримінальних правопорушень та результати їх розслідування, а також осіб, що вчинили злочини. Водночас така статистична база не відображає інформації про кількість розглянутих кримінальних проваджень в суді та результати такого розгляду. Адже розпорядником даної інформації є Державна судова адміністрація України.

Відповідно зазначені обставини певною мірою детермінують особливості кримінальної політики щодо неповнолітніх, яка здійснюється на території держави, і в тій чи іншій мірі впливають на індивідуалізацію призначення їм покарання, що більш детально буде розглянуто нами далі.

Результати проведених нами досліджень дозволяють говорити, що боротьба зі злочинністю неповнолітніх та ефективність заходів щодо її профілактики здебільшого залежать, перш за все, від правильного використання кримінологічної інформації про неї. Існуючі форми статистичного обліку, які були проаналізовані нами, не відображають повної картини дійсності. На нашу думку, сьогодні наріли умови для формування єдиної інформаційно-довідкової бази даних по об'єктах профілактичного впливу. Використання в своїй роботі всього масиву накопиченої інформації підвищить якість організації координації

і взаємодії всіх суб'єктів профілактики, до яких, безумовно, відноситься і судова система.

Стан і розвиток судової практики. Вивчення практики призначення покарання неповнолітнім судами на загальнодержавному та регіональному рівнях дозволило виявити певну її суперечливість. З одного боку, загальний курс на гуманізацію кримінальної політики щодо неповнолітніх, який отримав в останні роки закріплення в кримінальному законодавстві, вимагає широкого застосування до даної категорії громадян в першу чергу альтернативних позбавленню волі мір покарання. З іншого, судова статистика говорить про те, що лише майже 15 % від числа неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення, засуджуються до реального покарання, зокрема позбавлення волі, 57% - звільняються від відбування покарання з випробуванням, а інші заходи кримінально-правового впливу застосовуються надзвичайно слабо. В результаті Україна, як це не сумно, знаходиться серед лідерів за кількістю неповнолітніх, що вчиняють кримінальні правопорушення.

У сфері управління Державної кримінально-виконавчої служби України станом на 01 січня 2016 року функціонувало шість виховних колоній, в яких перебувало 348 неповнолітніх. З шести виховних установ для неповнолітніх тільки Мелітопольська виховна колонія призначена для утримання дівчаток. На даний час, станом на 01 січня 2021 року, таких колоній залишилось три, в яких перебуває 65 осіб.

Станом на 1 січня 2016 року (впродовж 2015 року), до завершення строку покарання були звільнені 176 засуджених. З них умовно-достроково були звільнені 175 неповнолітніх, одна особа була звільнена за амністією.

Таким чином не всі області мають свої виховні колонії. Позбавлення волі виявляється для підклітка подвійним покаранням, оскільки місця відбування покарання віддалені від будинку. Діти відриваються від своїх сімей, втрачають і без того нерідко слабкі соціальні зв'язки, що посилює їх дезадаптацію і мало сприяє «інтеграції в суспільство», сприяє криміналізації й так неблагополучної молодіжного середовища. Широке застосування позбавлення волі до

неповнолітніх, як й безпідставне звільнення від відповідальності або покарання неприпустимо і тому, що в структурі їх злочинності переважають майнові злочини, які не завжди вимагають застосування самої суворой міри покарання.

В цілому ж проведене нами дослідження, в рамках якого було вивчено 427 кримінальних справ про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми за період 2013 – 2019 роки дещо пояснює практику призначення неповнолітнім покарання або звільнення від відбування покарання судами.

Як показав наш аналіз даних до основних причин такого активного звільнення від відбування покарання або застосування позбавлення волі до неповнолітніх, належать: відсутність реальних можливостей для встановлення ефективного контролю за поведінкою засудженого при призначенні покарання, не пов'язаного з ізоляцією від суспільства - 42,3 %; недосконалість кримінального законодавства - 37,6%; відсутність бази для виконання покарань у вигляді обов'язкових і виправних робіт - 31,8%; судова практика що склалася - 19,4%; менталітет суддів- 12,7%.

Безумовно, отримані нами відомості потребують більш детального аналізу. В даному випадку потрібно вивчити не лише статистику, але й здійснювати аналіз змістовної інформації, що міститься у вироках, винесених стосовно неповнолітніх засуджених, що дозволить встановити, наскільки індивідуально суди підходять до призначення покарання даної категорії винних осіб, і буде зроблено нами далі, в наступних розділах роботи.

Резюмуючи вище викладене, необхідно відзначити, що в сучасних умовах факторами, що безпосередньо впливають на індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім в сучасних умовах, є: 1) соціально-політичний, 2) правовий (включаючи наявність системи міжнародно-правових актів у галузі прав людини, боротьби зі злочинністю та поводження з правопорушниками); 3) стан, структура і динаміка злочинності неповнолітніх; 4) стан і розвиток судової практики.

На нашу думку, правильне розуміння зазначених чинників має важливе теоретичне і практичне значення для вдосконалення правових засобів

індивідуалізації покарання неповнолітнім. Такі фактори як соціально-політичний, правовий (включаючи систему міжнародно-правових актів у галузі прав людини, боротьби зі злочинністю та поводження з правопорушниками) перш за все визначають характер законодавчих вимог до індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім. У свою чергу, стан, структура і динаміка злочинності неповнолітніх, а також стан і розвиток судової практики - впливають на правозастосувача при реалізації відповідних приписів закону.

2.2. Індивідуалізація вибору правових санкцій на стадіях досудової пробації та призначення покарання неповнолітнім, які вчинили кримінальні правопорушення

Докорінні соціально-економічні та політичні зміни в країні, вступ України до Європейської спільноти та необхідність виконання рекомендацій Ради Європи щодо дотримання Єдиних європейських пенітенціарних правил поводження із ув'язненими потягли за собою зміни у кримінальній та кримінально-виконавчій політиці, реформування правової та організаційної основи кримінально-виконавчої системи, намагаючись наблизити її до світових стандартів.

Перетворення, що спрямовані на гуманізацію і наближення умов відбування покарання до правил поводження з засудженими та ув'язненими, які прийняті у міжнародній спільноті, зачепили і порядок та умови організації виконання покарання.

Система видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, поділяється на дві основні групи:

1. Покарання, що не пов'язані з ізоляцією засуджених від суспільства (штраф, громадські та виправні роботи);
2. Покарання, пов'язані з обмеженням або позбавленням свободи (арешт, позбавлення волі на певний строк).

Перелік видів кримінальних покарань, передбачений ст. 98 КК України, є вичерпним і визначений з урахуванням віку і специфіки особи неповнолітнього.

Кримінальне законодавство передбачає також застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного впливу.

Застосування примусових заходів виховного впливу можливе лише судом за наявності трьох основних умов: 1) щире розкаяння та подальша бездоганна поведінка; 2) вчинений кримінальний проступок або нетяжкий злочин; 3) суд повинен визнати, що на момент постановлення вироку неповнолітній не потребує застосування покарання.

КВК України визначає правовий статус неповнолітніх, що засуджені до різних видів кримінальних покарань, гарантії забезпечення їх прав, свобод і законних інтересів.

Викликає занепокоєння те, що характерною особливістю злочинності неповнолітніх нині є жорстокий характер злочинів, що вчиняються неповнолітніми, їх корисливо-насильницьке спрямування, поруч з більш-менш стійкою кількістю всіх злочинів неповнолітніх.

Вивчення проблеми злочинності неповнолітніх вимагає врахування не лише конкретної ситуації – політичної і соціально-економічної, – на фоні якої формуються і розвиваються криміногенні процеси, а й психоемоційних перевантажень і посилення кризи в сімейних стосунках, які, водночас, сприяють відродженню дитячої бездоглядності як соціального явища. Разом з тим слід враховувати й триваючу ідейно-моральну кризу, що містить свого відображення в негативних стереотипах поведінки, поширенні алкоголізму та наркоманії, укоріненні егоїстичної та утриманської психології серед неповнолітніх [109].

З огляду на це, очевидно є потреба у розв'язанні питання системи кримінально-правового впливу на неповнолітніх злочинців. Адже в цьому поєднуються інтереси суспільства, які вимагають захисту від злочинних посягань, а з другого боку, інтереси охорони молодого покоління, важливість яких для майбутнього української нації не викликає сумнівів. Крок до

розв'язання цієї проблеми зробив український законодавець через прийняття в 2001 році КК України.

Перші теоретичні розробки питань системи покарань відображені в працях М.М. Гернета, А.Я., М.С. Таганцева, М.А. Чельцова-Бебутова, О.О. Жижененка. Пізніше суттєвий внесок у вирішення проблем кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх зробили в своїх працях, зокрема, такі вчені: З.А. Астеміров, Г.С. Гаверов, Й.М. Гальперін, І.О. Кобзар, Л.М. Кривоченко, В.А. Ломако, Г.М. Міньковський, А.А. Прімаченок, А.П. Тузов.

Водночас окремі питання залишаються недостатньо дослідженими. До таких не достатньо розроблених проблем належать: потреба подальшої диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх різного віку; вікова неосудність; правова природа примусових заходів виховного характеру; система особливих покарань для неповнолітніх.

Прийнятною підставою диференціації та індивідуалізації покарання, в тому числі і при його призначенні, може бути лише інтегративна властивість, що відбиває суспільну оцінку ознак злочину і особи винного, взятих в якості певної сукупності. Такою універсальною підставою і критерієм диференціації та індивідуалізації покарання, на нашу думку, є суспільна небезпека злочину і особи винного. Цей висновок повністю відповідає положенням частин 1 та 2 статті 65 КК України. При призначенні покарання враховується: 1) характер і ступінь суспільної небезпеки злочину і 2) особу винного. Хоча стосовно особи винного законодавець і не вживає поняття «суспільна небезпека», проте вона мається на увазі.

Покарання призначається з точки зору його соціальної оцінки, зокрема, з урахуванням того, яким чином воно може забезпечити досягнення мети спеціального попередження злочинів. Більш визначено про суспільну небезпеку злочину як критерій індивідуалізації призначення покарання йдеться в частині 1 статті 69 України «Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом». Винятковими в ній визнаються такі обставини, які істотно зменшують ступінь тяжкості вчинюваного злочину.

Здатність суспільної небезпеки злочину і особи злочинця бути підставою диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання пояснюється тим, що не тільки злочинне діяння і особа винного мають ті чи інші градації з точки зору їх соціальної оцінки, але ці градації повинні мати і кримінально-правові наслідки в вигляді визначення меж відповідальності, призначення покарання або інших заходів кримінально-правового характеру.

Суспільна небезпека як інтегративна властивість злочину, піддається певному виміру з боку суспільства, виконує функції інтеграції, диференціації та індивідуалізації відповідальності.

Інтеграція значення суспільної небезпеки полягає в тому, що вона як сукупна оцінка всіх типових і індивідуальних властивостей діяння дозволяє відмежувати злочин від інших правопорушень та правомірних актів поведінки. Саме суспільна небезпека злочину та особа винного стає обґрунтуванням реалізації кримінальної відповідальності, застосування покарання та інших заходів кримінально-правового характеру.

Функція диференціації суспільної небезпеки полягає в тому, що диференціюються або типові властивості злочину, а іноді і особистості злочинця зумовлюють межі кримінальної відповідальності і покарання, що закріплюються в кримінальному законі, законодавець їх використовує при конструюванні основних і кваліфікованих складів злочинів. Якщо диференційні ознаки, які вказуються в основних складах злочинів, покликані виокремити відповідальність і покарання за певні види злочинів (крадіжка, грабіж, розбій - на основі способу розкрадання), то ці ж ознаки, закріплені в кваліфікованих складах - індивідуалізують їх відповідальність і покарання за один і той же вид злочину, що характеризується тими чи іншими типовими для нього ознаками, що, в свою чергу, суттєво впливають на їх суспільну небезпеку (крадіжка, вчинена за попередньою змовою, неодноразово, в великому розмірі тощо).

І, нарешті, функція індивідуалізації суспільної небезпеки полягає в тому, що індивідуальні ознаки злочину та особи винного як вираз індивідуального ступеня їх суспільної небезпеки дозволяють в кожному конкретному випадку

персоніфікувати покарання, що має важливе значення для призначення справедливої міри покарання і забезпечення досягнення цілей покарання, відновлення соціальної справедливості і виправлення засудженого.

Суспільна небезпека злочину виражає саму сутність злочинного діяння і в значній мірі відображає антисоціальний феномен в особі винного як своєрідного його «автора». У тій мірі, в якій особа висловлює себе у злочині, в тій же мірі скоєне відображає її антисоціальні властивості і намагання. Тому суспільна небезпека стає і вирішальним показником особистості злочинця.

Незважаючи на те, що проблема суспільної небезпеки злочину в зв'язку з визначенням його сутності досліджується протягом декількох століть, вона не може вважатися до кінця з'ясованою. Ще на початку ХХ ст. відомий вчений-криміналіст М .С. Таганцев писав, що кримінально-караним є діяння, яке «посягає на такий охоронюваний нормою інтерес життя, який в даній країні, в даний час визнається істотним. А держава через недостатність інших заходів охорони загрожує йому покаранням» [275]. А майже півтора століття тому Ч. Беккарія відзначав: «Справжнім мірилом злочинів є шкода, що наноситься ними суспільству. Це одна з тих очевидних істин, для відкриття яких не потрібно ні квадратів, ні телескопів і які доступні будь-якому «середньому розуму» [13].

Звичайно, врахування ознак особи не може превалювати при призначенні покарання над властивостями злочину. Проте суди, як правило, надають істотне значення характеристиці особистості підсудного і його поведінки. Можливо, інтуїтивно, але тим не менше судова практика виробила свого роду критерії визначення ймовірності або загрози вчинення нового злочину з боку засудженого.

Те, що це основний критерій визначення суспільної небезпеки особи неповнолітнього, можна довести і на основі змісту норм КК, що регламентують деякі види дострокового звільнення від покарання. Так, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може застосовуватися в тому випадку, якщо судом буде визнано, що для свого виправлення особа не потребує повного відбування призначеного судом покарання.

Редакція частини 2 статті 107 «Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання» КК України зазначає, що умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою та ставленням до праці та навчання довів своє виправлення.

Проведений аналіз дозволяє зробити, на наш погляд, низку висновків.

1. Суспільна небезпека як змістовно-сутнісна, інтегративна властивість злочину є однією з основних, суттєвих конструкцій сучасного українського кримінального законодавства. Відмова від неї під виглядом боротьби з політизацією, ідеологізацією привів би до відмови від позитивного і

апробованого досвіду, до значного зниження рівня правового регулювання заходів боротьби зі злочинністю.

2. Суспільна небезпека злочину виступає в якості вихідної, концептуальної передумови диференціації, а тому і індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання. Завдяки тому, що вона може бути виміряна за типовими ознаками, стає можливим диференціювати в законі межі кримінальної відповідальності і покарання судом.

3. Суспільна небезпека особи злочинця і злочину - тісно пов'язані між собою категорії, оскільки тільки на основі злочинного діяння може виникнути суспільна небезпека особистості його суб'єкта. Хоча вона є додатковим, але вельми важливим критерієм визначення реальності загрози вчинення нового злочину засудженим при призначенні йому покарання.

4. Врахування рис (характеристик) особи при призначенні покарання - це не якийсь «додаток» до ознак злочину в бік пом'якшення або посилення (обтяження) покарання. Він в першу чергу необхідний для прогнозування поведінки засудженого, і в цьому плані він може істотно впливати на призначення покарання.

Якщо суспільна небезпека злочину як інтегративна властивість злочину є передумовою індивідуалізації призначення покарання, то диференціація кримінальної відповідальності і покарання виступає в якості її найближчої

передумови. Співвідношення між даними явищами можна уявити як співвідношення філософських категорій - загального, особливого і окремого.

Диференціація покарання виступає передумовою його індивідуалізації хоча б тому, що вона здійснюється на законодавчому рівні і тому передуює призначенню покарання судом. Але головне не в цьому. Диференціація значно полегшує завдання суду щодо індивідуалізації покарання, так як він має більш-менш конкретні орієнтири при його призначенні. Одна справа, припустимо, обрати покарання у вигляді позбавлення волі в межах від одного до п'ятнадцяти років і інше – призначити його, виходячи із санкцій статті Особливої частини КК, що передбачає термін даного покарання до двох або від двох до шести років.

У літературі автори частіше пишуть про диференціацію відповідальності, а не покарання [17; 73]. Що стосується останнього, то зазвичай йдеться про його індивідуалізацію. На нашу думку, диференціація кримінальної відповідальності передбачає і диференціацію покарання, як при його призначенні, так і при виконанні. У той же час диференціація покарання не вичерпує диференціації кримінальної відповідальності. По-перше, покарання - тільки елемент змісту кримінальної відповідальності. По-друге, вона може реалізовуватися і без призначення покарання або реального його відбування (наприклад, при умовному засудженні, застосуванні відстрочки відбування покарання).

Деякі автори диференціацію трактують як ідею, що лежить в основі боротьби зі злочинністю. Г.А. Злобін, С.Г. Келіна і А.М. Яковлев та деякі автори розглядають диференціацію кримінальної відповідальності і покарання як принцип кримінальної, кримінально-правової політики [137]. П.В. Коробов під нею розуміє тільки діяльність законодавця. Проблема ще більше ускладнюється тим, що ряд вчених вважають, що диференціація відповідальності і покарання здійснюється і на правозастосовному рівні. Так, А.І. Коробеев, А.В. Усс, Ю.В. Голік вважають, що диференціація «передбачає необхідність врахування на всіх рівнях - і законодавчому, і правозастосовному - ступеня суспільної небезпеки, як діяння, так і того, хто його вчинив» [152, с. 93]. Крім того, в літературі диференціація кримінальної відповідальності і покарання

позначається в якості мети кримінальної політики, її завдання в сфері правотворчості [152, с. 94], генерального напрямку, тенденцій тощо.

Аналіз позицій авторів щодо сутності диференціації покарання і кримінальної відповідальності в цілому показує, що в літературі підкреслюються ті чи інші її прояви. Багатозначність даного поняття - це, на наш погляд, очевидний факт. Якщо підходити до диференціації кримінальної відповідальності і покарання з позиції розвитку, то її дійсно можна розуміти як і завдання, і генеральну лінію, і тенденції розвитку кримінальної (кримінально-правової) політики держави. Але в цих випадках відбивається тільки соціальна значимість диференціації, не розкривається її змістовний аспект.

В цьому відношенні необхідно усвідомити питання про те, чи виступає диференціація кримінальної відповідальності і покарання в якості процесу або певного результату? На законодавчому рівні (як ми переконані, суд не може диференціювати покарання) при розробці та прийнятті кримінального закону здійснюється відповідна діяльність щодо диференціації відповідальності і покарання, а тоді, коли він приймається і вводиться в дію, то ця диференціація видається вже в вигляді певного результату. Індивідуалізація відповідальності в кримінальному праві, справедливо зазначає І.А. Тарханов, являє собою не тільки діяльність того, хто застосовує ті чи інші норми права, але і її результат, що знаходить свого виразу у виборі конкретної форми юридичної реакції на факт порушення особою кримінально-правової заборони.

У літературі наводяться численні визначення диференціації кримінальної відповідальності і покарання. Так, Г.Л. Крігер пише, що вона полягає «у визначенні форм відповідальності та їх класифікації стосовно цілих груп (видів) соціально атипових антигромадських проступків. Це, по суті справи, є конкретизація меж відповідальності на основі і в межах єдиної підстави відповідальності» [138]. Ю.Б. Мельникова під диференціацією відповідальності розуміє встановлення кримінальним законом різних видів (форм, обсягу, заходів) відповідальності [185]. Найбільш прийнятним визначенням диференціації, на наш погляд, є її дефініція, запропонована С.Г. Келіною. Вона

зазначає, що «диференціація полягає в розробці на рівні закону такого розмаїття заходів кримінально-правового характеру, яке в найбільшій мірі відповідало б різноманітності типів злочинів і осіб, які їх вчиняють» [137] .

Виходячи із запропонованих визначень диференціації кримінальної відповідальності, можна дати і визначення диференціації покарання. Остання може здійснюватися тільки в межах диференціації кримінальної відповідальності і лише на законодавчому рівні. Думки деяких авторів, які визнають можливість диференціації покарання при його призначенні, обумовлюються, на наш погляд, помилковим розумінням ними сутності індивідуалізації покарання, яка передбачає не тільки визначення судом терміну або розміру покарання, але і його види і підвиди.

Що стосується судової практики, то про диференціацію покарання можна говорити лише в плані її вивчення на основі статистичного методу, що дозволяє встановити, наприклад, які види покарань, їх строки або розміри призначаються судами з урахуванням тих чи інших видів злочинів або типових властивостей осіб, які їх здійснюють (наприклад, з'ясувати які види покарань, їх терміни призначаються судами за вбивство без обтяжуючих обставин і за те саме діяння, вчинене при кваліфікованих обставинах, за простий або кваліфікований рецидив злочинів).

На підставі такого розуміння диференціації покарання можна встановити, наскільки практика призначення покарання узгоджується з санкціями відповідних норм Особливої частини КК і системою покарань в цілому.

Як правова категорія диференціація може розглядатися тільки на законодавчому рівні. У цьому плані можна говорити про диференціацію загального обсягу покарання, взятого як щось цілісне, його розподілу на відповідні його види із зазначенням їх термінів або розмірів на основі врахування типів злочинів і типових властивостей осіб, які їх вчинили. І в цьому відношенні диференціація покарання в законі означає певне уточнення загальних меж кримінальної відповідальності і покарання за окремі види злочинів і стосовно окремих категорій осіб, які вчиняють злочинні діяння. Однак диференціація

покарання, в тому числі і його призначення, має свої межі. Не можна до нескінченності диференціювати покарання в законі на основі індивідуальних, не типових ознак конкретних злочинів і особистості винних. Цього досягти по суті неможливо. Функція диференціації полягає не в тому, щоб визначити параметри покарання в кожному конкретному випадку вчинення злочину, а в тому, щоб максимально забезпечити його індивідуалізацію судом при одночасному дотриманні принципу рівності, тобто застосувати рівний масштаб до однакових злочинів і особам, що їх вчинили. На думку І.А. Тарханова, «уявляється можливим говорити про диференціацію відповідальності як нормативну підставу її індивідуалізації» [152, с. 39]. Разом з індивідуалізацією покарання реалізація вимоги його диференціації становить зміст принципу справедливості кримінальної відповідальності. Тому до всіх тих значень диференціації кримінальної відповідальності і покарання, які підкреслюються окремими авторами, можна додати ще й те, що: 1) вона є вираженням принципів справедливості і рівності громадян перед законом і 2) передумовою індивідуалізації покарання.

Ю.Б. Мельникова виділяє в якості додаткових критеріїв (крім злочину) особу винного і обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання. На її думку, законодавець при встановленні критеріїв індивідуалізації використовує ті ж обставини, які виступають і критеріями диференціації відповідальності. Різниця між ними вона бачить тільки в тому, що при диференціації вони вказуються законодавцем в абстрактній формі, а при індивідуалізації конкретизуються щодо конкретного злочину і конкретної особистості винного [185].

У наведених визначеннях диференціації кримінальної відповідальності і, відповідно, покарання або невиправдано розширюються її заснування, в тому числі і за рахунок введення додаткових критеріїв, які фактично виступають підставами їх індивідуалізації, або ж підстава диференціації визначається занадто в загальному плані, аморфно.

Найбільш прийнятним, на наш погляд, чином предмет диференціації кримінальної відповідальності позначив Л.Л. Кругліков. На його думку, вона

охоплює такі питання: 1) чи необхідно при цьому діяння тільки покарання або можна допустити звільнення від кримінальної відповідальності; 2) які види покарань необхідно включити в санкції статей Особливої частини КК; 3) яким повинен бути розмір кожного з передбачуваних в санкції видів покарань; 4) чи має додаткове покарання (у разі його включення до санкції статті) носити обов'язковий характер; 5) як буде виглядати кожна санкція з урахуванням кваліфікуючих ознак злочинів; 6) чи не варто передбачити заборону на можливість умовного незастосування покарання, дострокового звільнення від покарання [152, с. 45].

На наш погляд, до зазначених запитань слід додати і ще кілька, які має вирішити законодавець в процесі диференціації відповідальності і покарання: 1) чи передбачені в Загальній частині КК нові в порівнянні з санкцією статті Особливої частини КК терміни або розміри покарання; 2) яким чином диференціюються покарання за незакінчений злочин, рецидив злочинів, сукупність злочинів і сукупність вироків; 3) наскільки доцільно обмежити застосування того чи іншого виду покарання до відповідних категорій осіб, які вчинили злочини; 4) чи необхідно передбачити заміну призначуваного покарання іншими видами покарань у разі злісного ухилення від його відбування; 5) чи передбачити заміну невідбутого покарання іншими видами покарань в порядку кримінально-правового заохочення; 6) чи можливе переведення засудженого з однієї виправної установи до іншої з іншим режимом в порядку застосування заходів заохочення або стягнення тощо.

Оскільки, як уже було підкреслено вище, наше кримінальне законодавство базується на формально-матеріальному визначенні злочину і, відповідно, на неформальній оцінці особи винного, ідею абсолютної формалізації правил призначення покарання слід визнати неприйнятною. У той же час не можна надавати суду необмежені можливості при призначенні покарання, оскільки подібного роду практика порушувала б принципи справедливості і рівності громадян перед кримінальним законом. Тому кількісна формалізація правил призначення покарання повинна також мати межі. І ці межі мають визначатися,

на наш погляд, ідеальним співвідношенням диференціації та індивідуалізації призначення покарання. А воно може мати місце тільки тоді, коли призначення в кожному конкретному випадку покарання буде відповідати завданням кримінального законодавства, принципам кримінальної відповідальності і цілям покарання.

Внесені в квітні 2008 року зміни до статті 97 КК України значно знизили каральний потенціал кримінальних санкцій, зорієнтували суди на застосування до неповнолітніх переважно заходів виховного впливу, а не кримінального покарання.

Таким чином, право не тільки надає нормативну визначеність кримінальній політиці, а й виступає важливим засобом вирішення суспільних завдань, пов'язаних з індивідуалізацією призначення покарання неповнолітнім.

Особливий вплив на індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім надали міжнародні правові акти, які підписала і ратифікувала наша держава. Це впливає, перш за все, зі статті 9 Конституції України згідно з якою загальновизнані принципи і норми міжнародного права і міжнародні договори України є складовою частиною її правової системи.

Значимість сформульованих в міжнародних актах принципів і загальних положень призначення покарання неповнолітнім визначається тим, що вони носять загальнонаціональний характер, стабільні, не схильні до соціальної кон'юнктури, що складається в конкретній країні під впливом різних політичних, ідеологічних, економічних та кримінологічних факторів і, отже, є досить чітким орієнтиром для розвитку законодавства і правозастосовної практики.

Системою покарань у науці кримінального права є встановлений кримінальним законом вичерпний перелік видів покарань, що розташований у певній послідовності, походячи зі ступеню їх тяжкості.

Кримінальний кодекс України 1960 року передбачав систему покарань, в основі якої лежала ступінь їх тяжкості. Вони розміщувалися від більш до менш суворих, від позбавлення волі до громадської догани, і як виняткова міра покарання – смертна кара. З цієї системи покарань до неповнолітніх можна було

застосовувати тільки позбавлення волі. Це була єдина система покарань як для дорослих, що вчинили злочин, так і для неповнолітніх.

Кримінальний кодекс України 2001 року відокремив особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх в окремий розділ (Розділ XV КК України). В цьому розділі передбачений вичерпний перелік основних кримінальних покарань, що можуть застосовуватись до неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк. Також до неповнолітніх можуть застосовуватись і додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 98 КК України) .

Як бачимо, змінився принцип побудови системи покарань: якщо раніше всі покарання розміщувалися від більш тяжкого до менш суворого виду, то в новій системі вони розміщені навпаки: від менш суворого до більш суворого виду.

Такій підхід до побудови системи покарань, на наш погляд, має важливе значення, тому що відображає принцип економії репресії, орієнтує правозастосувача до першочергового застосування більш м'якого покарання. Крім цього, побудова системи покарань від більш м'яких до більш суворих є свідомим гуманним підходом при призначенні покарання, відображенням принципів справедливості, рівності, гуманізму, законності, що закріплено в ст. 50 КК України та ст. 5 КВК України.

Таким чином, виникла друга система покарань для неповнолітніх, яка складається з шести вищезазначених видів покарань. Ці шість покарань відрізняються від аналогічних «для дорослих» своїми строками, розмірами і змістом.

Зміст покарань, що можуть застосовуватися до неповнолітніх, визначено у статтях 53, 55-57, 60 і 63 КК України. Особливості застосування щодо неповнолітніх окремих видів покарань указані у статтях 99-102 КК України.

При застосуванні щодо неповнолітніх штрафу необхідно виходити з того, що кримінальне покарання носить особистісний характер. Тому закон

передбачає певні заходи проти того, щоб штраф, призначений неповнолітньому, сплачувався за нього батьками чи іншими особами. Саме тому штраф, як покарання, застосовується лише до неповнолітніх, які самі можуть його сплатити – за рахунок самотійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення.

Штраф до неповнолітніх може застосовуватися як основне, так і додаткове покарання. Як додаткове покарання штраф може призначатися лише в сукупності з другим видом основного покарання. Інакше кажучи, штраф як основне покарання (призначений, наприклад, замість другого, більш тяжкого основного покарання) не може бути призначений одночасно з таким же додатковим покаранням.

Мінімальний розмір штрафу, який призначається неповнолітнім, такий самий, як і для дорослих засуджених, - 30 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (ч.2 ст.53 КК України). Штраф у меншому розмірі не може призначатися і відповідно до ст. 69 КК України, – тобто при призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, максимальний розмір штрафу для неповнолітнього визначається санкцією статті Особливої частини КК, але не може перевищувати 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (ч.2 ст. 99 КК України), що значно менше, ніж для дорослих.

У разі неможливості сплати штрафу суд, відповідно до ч. 4 ст.53 КК України, може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт з розрахунку: десять годин громадських робіт за один встановлений законодавством неоподаткований мінімум доходів громадян або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Однак тривалість громадських робіт для неповнолітнього і в цьому випадку не може перевищувати 120 годин, а виправних робіт – одного року (частини 1, 2 ст.100 КК України).

Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому з урахуванням обмежень, встановлених у ч.1 ст. 100 КК України. Вони стосуються

віку особи, якій призначається таке покарання, мінімальної і максимальної загальної тривалості громадських робіт для неповнолітніх, їх щоденної тривалості.

Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому, який на момент призначення покарання з дотриманням вимог глави XIII КЗпП України прийнятий на роботу за трудовим договором (контрактом) постійно чи тимчасово на строк, який відповідає, принаймні, тривалості призначеного покарання. У той же час не може призначатися таке покарання непрацюючим неповнолітнім, тим, при прийнятті яких на роботу не дотримані вимоги трудового законодавства, які виконують роботу за цивільно-трудовим договором, а також працюють тимчасово на термін, менший від тривалості виправних робіт.

Виправні роботи призначаються неповнолітнім, які досягли 16-річного віку.

Суворість обмежень, якими супроводжуються виправні роботи, для неповнолітніх менша, ніж для дорослих: до одного року зменшений строк такого покарання; менші розміри відрахування із заробітку засудженого в доход держави (від 5 до 10 %).

Особливості відбування виправних робіт неповнолітніми встановлюються кримінально-виконавчим законодавством України. Однак при цьому мають дотримуватися пільги, встановлені для неповнолітніх законодавством про працю.

Арешт відповідно до ст.101 КК України призначається неповнолітнім, які на момент постановлення вироку досягли 16-річного віку, але яким не виповнилося 18 років. Сам же злочин, за який призначається арешт, може бути вчинений і до досягнення 16-річного віку. Настання повноліття в період відбування арешту не є підставою для зміни тривалості арешту (це обумовлюється строками арешту – 15-45 діб).

Позбавлення волі на певний строк – це найбільш суворе покарання в системі покарань для неповнолітніх, що вчинили злочин. Воно має призначатися

тоді, коли, на переконання суду, всі інші більш м'які покарання не дозволяють досягти мети кримінального покарання.

Неповнолітньому, який вперше вчинив кримінальне правопорушення невеликої тяжкості, покарання у вигляді позбавлення волі не призначається. Таким засудженим мають бути призначені інші покарання із вказаних у санкції статті Особливої частини КК – штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт.

Тривалість позбавлення волі для неповнолітніх визначається із врахуванням положень, викладених у ст. 63 та ст.102 КК України, а також санкції статті Особливої частини КК. Мінімальний строк позбавлення волі для неповнолітнього, як і для дорослого засудженого, становить 1 рік. Максимальна тривалість такого покарання визначається санкцією статті Особливої частини КК, однак вона не може перевищувати строків, вказаних в ч.3 ст.102 КК України. Ці строки диференційовані залежно від ступеня тяжкості злочину. Окремо виділено, що за особливо тяжкий злочин, пов'язаний з умисним позбавленням життя людини, неповнолітньому може бути призначене позбавлення волі строком до 15 років.

Положення, які викладені у ст.102 КК України, стосуються покарання у вигляді позбавлення волі, яке призначається за окремий злочин особі, яка не досягла до вчинення злочину 18-річного віку. При призначенні покарання за сукупністю вироків або сукупністю злочинів слід керуватися ч.2 ст.103 КК України, відповідно до якої неповнолітнім може бути призначене позбавлення волі і на триваліший строк – до 15 років.

Незважаючи на достатню кількість видів покарань для неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення, встановлених кримінальним законом, суди мають серйозні проблеми при виборі і призначенні покарань, що підтверджується наступними статистичними даними.

Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх за вироками судів

	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Позбавлення волі на певний строк	1153	725	585	495	416	257	283	259
Арешт	38	34	30	328	18	14	12	11
Виправні роботи	2	1	0	7	0	0	1	0
Громадські роботи	355	282	305	287	197	159	123	116
Штраф	468	365	387	316	351	334	402	347

Основною причиною такого становища є «непрацездатність» системи покарань, система покарань не може бути реалізованою в повному обсязі. У зв'язку з чим порушуються єдність системи і взаємозв'язок її елементів цієї з різних причин – брак механізму реалізації покарань, відсутність спеціальних закладів для відбування покарань (наприклад, арештних домів). Порушення єдності системи і незастосування багатьох покарань веде до надмірного (іноді, не обґрунтованого) застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк. За даними нашого дослідження кримінальних справ про злочини неповнолітніх даний вид кримінального покарання був застосований судами у 87-92%. Таке становище ускладнюється ще і тим, що інші види покарань, які не пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства, застосовуються дуже рідко (5-8%). Наприклад, штраф – це покарання майнового характеру, розмір якого згідно з ч.2 ст. 99 КК України визначається з врахуванням майнового стану винного. Застосування цього виду покарання не відрізняється активністю. Більш

широкому застосуванню цього виду покарання заважають такі характеристики неповнолітніх, що притягаються до кримінальної відповідальності, як відсутність у них роботи, цінного майна і грошей. За таких обставин застосування штрафу є недоцільним, бо його неможливо буде виконати.

Як свідчить судова практика застосування покарань до неповнолітніх, що вчинили злочини, із п'яти видів покарань фактично застосовуються лише два: позбавлення волі на певний строк і штраф. Таким чином, чинна система покарань неповнолітніх у значній частині не працює.

Головним чинником незастосування зазначених видів покарань є брак коштів в бюджеті держави, оскільки для відбуття арешту потрібні арештні дома, а їх слід збудувати, тому що вільних об'єктів для цього немає. Громадські роботи, які як вид кримінального покарання (ч.1 ст.100 КК України), полягають у виконанні у вільний від роботи чи навчання час безплатних суспільно корисних робіт, можуть бути введені в дію без значних витрат і в досить короткі строки. Органи, які повинні виконувати це покарання, створювати не потрібно, адже вони вже створені, – це кримінально-виконавчі інспекції. Однак громадські роботи є безоплатними лише для засуджених, а організація, яка буде використовувати працю засуджених, зобов'язана оплачувати її за діючими розцінками і перераховувати цю плату до відповідного бюджету. Отже, безоплатні роботи перетворюються в оплатні, і за таких обставин організувати громадські роботи з урахуванням їх тривалості (2 години на день) важко.

Майже таке становище і з виправними роботами. Як вже було зазначено, виправні роботи можуть бути призначені тільки тим неповнолітнім, що мають основне місце роботи (ч.2 ст.100 КК України). А як відомо, мало хто з працюючих неповнолітніх мають основне постійне місце роботи. Відбування такого виду покарання в інших місцях кримінальним законодавством не передбачено. Через все це слід звернути увагу на те, що позбавлення волі на певний строк як різновид відносно визначених санкцій і нині залишається лідером в системі покарань. Тому говорити про гуманізацію чинного кримінального законодавства не можна.

Відповідно до щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2000 рік Україна займала третє місце серед країн СНД по кількості неповнолітніх, що відбувають покарання у виді позбавлення волі (Росія – 20 тис., Молдова – приблизно 7 тис., Україна – приблизно 3,5 тис., Казахстан – 1100 осіб, Естонія – 111, Латвія – 482) [92].

У розв'язанні цієї проблеми, на наш погляд, важливе значення має розширення сфери застосування покарань, що не пов'язані з позбавленням волі, і введенням до системи нових покарань, які також не пов'язані з позбавленням волі. У зв'язку з чим слід внести декілька пропозицій стосовно вдосконалення системи покарань для неповнолітніх, що вчинили злочини.

По-перше, як найшвидше ввести в дію «відкладені» види покарань: виправні і громадські роботи, щоб суди мали можливість застосовувати покарання, які не пов'язані з позбавленням волі. З цією метою, ми вважаємо, було б доцільним зобов'язати органи місцевого самоврядування разом із кримінально-виконавчими інспекціями розробити програму дій щодо забезпечення неповнолітніх, засуджених до громадських робіт, робочими місцями у сфері благоустрою територій адміністративно-територіальних одиниць, соціального патронату. Що стосується такого виду покарання як виправні роботи, то на нашу думку, було б доцільним зобов'язати керівників підприємств, установ, організацій резервувати певний відсоток робочих місць для працевлаштування неповнолітніх, що будуть відбувати таке покарання. За часів Радянського Союзу практика такого резервування робочих місць існувала для молодих осіб, які після закінчення середньої школи не вступали до вищих навчальних закладів. Разом з тим, треба передбачити відповідне фінансове стимулювання таких підприємств.

З огляду на це, ми пропонуємо змінити редакцію п.2 ст.100 КК України «Громадські та виправні роботи» на таку: «Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому в віці від 16 до 18 років на строк від двох місяців до одного року за місцем роботи, або в іншому місці», чим буде скасована така

обов'язкова умова призначення даного виду покарання – як постійне місце роботи неповнолітнього.

По-друге, є підстави вважати, що до чинної системи покарань неповнолітніх доцільно ввести деякі нові види покарань, які не будуть пов'язані з позбавленням волі. Наприклад, обмеження свободи з обов'язковим направленням неповнолітнього до виправного центру; із заборобою змінювати місце проживання, навчання, роботи; покидати житло в певні години доби; спілкуватися з потерпілим або його родичами. Ці обмеження доцільно б було поєднати з вимогою відшкодувати шкоду, заподіяну злочинними діями неповнолітнього, влаштуватися на навчання, роботу, відвідати спеціальні навчальні або опікунсько-допоміжні програми.

По-третє, нам здається, що потрібно переглянути максимальний строк покарання у виді позбавлення волі, через те, що 15 років встановлені в законі не обґрунтовані ні соціально, ні економічно. Як відмічається в літературі, надтривалі (понад 10 років) строки позбавлення волі є неефективними і призводять до негативних наслідків, оскільки після 7-8 років реального відбуття цього покарання відбувається психологічний зрив, що призводить до подальшого руйнування особистості. І можна собі уявити, які вже дорослі особи будуть звільнятися з місць позбавлення волі після відбуття такого максимального строку покарання. Найбільш ефективними строками позбавлення волі є 1-3 і 3-10 років.

Одночасно можна погодитися з думкою дослідників і практиків щодо необхідності введення до системи кримінального судочинства при розгляді справ про злочини неповнолітніх «відновного правосуддя», сутність якого полягає у примиренні сторін (потерпілого та злочинця). Такі заходи повинні застосовуватися, коли: 1) обвинувачений зізнався у вчиненні злочину; 2) злочин є не тяжким; 3) звинувачений не є стійкою криміналізованою особистістю; 4) наслідки процедури примирення більшою мірою, ніж покарання злочинця, відповідають потребам потерпілого. Головним результатом цієї процедури примирення повинно стати відужання жертви злочину, відшкодування шкоди,

завданої потерпілому, участь всіх учасників примирення (злочинця, потерпілого, їх батьків або опікунів, третіх осіб).

На наш погляд, чинна система покарань неповнолітніх є прогресивним надбанням національного законодавства, свідомим гуманним підходом до розв'язання проблеми злочинності неповнолітніх. Однак, звуження системи покарань через нереалізацію деяких з них є досить шкідливим, оскільки ускладнення реалізації принципу індивідуалізації покарання веде до порушення основних принципів судочинства – законності та справедливості покарання. А це не допустимо у житті демократичної і правової держави.

Але не зважаючи на таке гуманне ставлення до неповнолітнього з боку законодавця, виникають проблеми при реалізації даного виду покарання за умов ухилення неповнолітнього від сплати штрафу. Згідно ч. 1 ст. 389 КК України ухилення від сплати штрафу є злочином і його суб'єктом може бути неповнолітній, якому до вчинення злочину виповнилось 16 років, і до такої особи може бути призначене покарання у виді обмеження волі або виправних робіт. А якщо від сплати штрафу ухиляється неповнолітній у віці від 14 до 16 років? Оскільки власне майно може мати особа і 14 років, а кримінальне покарання у виді штрафу таким неповнолітнім може бути призначене судом, наприклад, за вчинення злочинних дій, передбачених ст. 296 КК України «Хуліганство». В даній ситуації ми не можемо застосувати до 14-річної особи покарання за ст. 389 КК України, і таким чином, неповнолітня особа взагалі буде звільнена від кримінального покарання.

Ми вважаємо, що доцільно буде внести відповідні зміни до кримінального законодавства, які б стосувалися саме неповнолітніх 14-15 років, адже питома вага проявів хуліганства серед даної категорії осіб дуже велика (33,9%). Зокрема доповнити ст. 99 КК України частиною 3 наступного змісту: «В разі ухилення неповнолітньої особи у віці 14-15 років від сплати штрафу, суд може замінити даний вид покарання більш суворим».

Наступні види кримінального покарання, що можуть застосовуватися до неповнолітнього, це громадські роботи та випрані роботи. Такі види

кримінального покарання є основними і можуть бути застосовані лише за злочини невеликої тяжкості. Сутність покарання у виді громадських робіт полягає у виконанні неповнолітнім у вільний від навчання або роботи час суспільно корисних робіт на безоплатній основі. Тривалість даного виду покарання вдвічі менша, ніж для дорослих – від 30 до 120 годин і не більше, ніж 2 години на день (в цьому полягає головна відмінність всіх покарань, що застосовуються до неповнолітніх).

Громадські роботи можуть бути застосовані лише до тих неповнолітніх, які вчинили злочин у віці від 16 до 18 років.

На нашу думку, це значно звужує можливість вибору виду кримінального покарання для суду стосовно неповнолітніх, яким не виповнилось 16 років. Наприклад, за злочини, передбачені ст.ст. 296, 185, 289 (які є розповсюдженими серед неповнолітніх), суд може застосувати кримінальне покарання або у виді штрафу, або у виді позбавлення волі на певний строк. А через те, що у неповнолітнього немає майна, на яке можна звернути стягнення, і заробітку, то залишається тільки позбавлення волі на певний строк. В той же час, разом із застосуванням такого покарання до неповнолітніх у віці до 16 років, ми пропонуємо ввести розмежування у часі відпрацювань на день, зокрема для неповнолітніх, що не досягли 15 років, встановити норму робіт – 2 години на день, а для решти неповнолітніх – не більше трьох годин на день.

Таким чином, пропонуємо викласти ч. 1 ст. 100 КК України у наступній редакції: «Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 14 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання даного виду покарання не може перевищувати для неповнолітніх у віці до 15 років – двох годин, а для неповнолітніх від 15 до 18 років – трьох годин на день».

Виправні роботи також можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року. Одночасно із заробітку неповнолітнього здійснюються відрахування у дохід

держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків.

Ухилення від громадських або виправних робіт є злочином проти правосуддя, передбаченим ч. 2 ст. 389 КК України.

2.3. Індивідуалізація застосування виховних та запобіжних заходів покарання на стадіях пенітенціарного та постпенітенціарного впливу щодо неповнолітніх

Не завжди до особи, яка вчинила злочин, є об'єктивно необхідним застосування відповідних примусових заходів, як реакції держави на вчинене. За певних умов, передбачених законом, вчинення злочину особою не може бути тим показником, який буде свідчити, що для її виправлення необхідно застосування кримінально-правових заходів впливу. В таких випадках особа може звільнитися від кримінальної відповідальності, оскільки її застосування, навіть у найлегшій формі, буде невиправдано суворим і непотрібним засобом впливу.

Особливим видом такого звільнення від кримінальної відповідальності, який застосовується тільки до неповнолітніх, є звільнення з застосуванням ПЗВХ. КК 1960 р. передбачав цей вид звільнення спочатку в ч.4 ст.10, а згодом в п.3, ч.1 ст.51. З певними доповненнями міститься він і в ст.97 і КК 2001 р. Спробуємо проаналізувати цей вид звільнення та його перспективи.

КК України в ст. 97 передбачає, що неповнолітнього, який вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього ПЗВХ. В ч.2 ст.97 КК України зазначено, що такі ж заходи суд застосовує і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна

відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу.

Ми вже зазначали про справедливу критику вченими положення ч.3 ст.10 КК 1960 р., яке передбачало застосування ПЗВХ до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Але КК України не відмовляється від нього. Щоправда, як, зазначає В.П. Філонов, автори КК України більш зважено підходять до вирішення цієї проблеми. Йдеться про те, це положення розташовано в статті під назвою «Звільнення від кримінальної відповідальності» [213, с.106-107]. В КК 1960 р. це положення було розміщено в ст.10 під назвою «Відповідальність неповнолітніх».

Такий підхід законодавця в чинному КК України дійсно є більш правильним. Але і він не може бути прийнятий. Оскільки, як ми також вже зазначали, щодо таких осіб неправильно говорити і про звільнення від кримінальної відповідальності.

Чинним КК України, на відміну від КК 1960 р., більш чітко розмежовано три різні випадки застосування ПЗВХ (ч.1 ст.97; ч.2 ст.97; ст.105). Про перші два ми вже зазначали. Останнім є той, коли ці заходи застосовуються, у випадку звільнення неповнолітнього від покарання. Тобто застосування у цьому випадку ПЗВХ визнається формою кримінальної відповідальності неповнолітніх і призначатися вони повинні обвинувальним вироком суду. Як не дивно, але в цьому випадку неповнолітні опиняються в кращому положенні, ніж у випадку застосування ПЗВХ при звільненні від кримінальної відповідальності. Передбачено більше можливостей для застосування цих заходів, крім того, на відміну від ст.97 КК, згідно ст.105 КК вони застосовуються безумовно.

Видається, що таким потрійним варіантом застосування тих самих заходів, які в кожному з вище названих випадків набувають іншого правового значення, не змінюючи при цьому свого змісту, законодавець демонструє свою неспроможність урізноманітнити заходи впливу на неповнолітніх. Крім того, застосування однакових заходів впливу в різних (протилежних) випадках є порушенням прав неповнолітніх. Простежується непослідовність законодавця: з

одного боку ним встановлені різні підстави застосування ПЗВХ, з іншого - самі заходи однакові в усіх випадках.

Відомий французький юрист Жан Шазаль, дослідник проблем правосуддя для неповнолітніх, відзначав, що «при призначенні судом підлітку примусового виховання, і кримінальна безвідповідальність, і визнання його таким, що діяв без розуміння, втрачають свій сенс та перетворюються на юридичну фікцію.» На його думку, в таких випадках неповнолітній повинен бути захищений законом від примусових заходів впливу [322, с.58-59].

Треба погодитись, що при звільненні від кримінальної відповідальності до неповнолітнього повинні застосовуватись якісно інші заходи впливу, ніж в тому випадку, коли він притягується до неї. І, звичайно, якісно інші заходи впливу повинні застосовуватись до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, а отже взагалі знаходяться поза сферою кримінально-правового впливу. В іншому разі грубо порушується принцип справедливості – законодавець використовує однакові заходи впливу в протилежних випадках. Тим більше не можна пояснити чому такі самі заходи застосовуються до осіб, які не визнаються суб'єктом злочину?

Зазначаємо, що КК зарубіжних держав, зокрема, Кримінальний закон Латвійської Республіки, КК Голландії, КК Іспанії, КК Республіки Білорусь, КК Республіки Болгарія, КК Республіки Польщі, КК Російської Федерації, КК Франції, КК ФРН, КК Швейцарії, КК Швеції, КК Японії не передбачають застосування будь-яких заходів кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність [94; 95; 81; 96; 108; 82; 97; 86; 83; 84]. Така позиція зарубіжних законодавців є абсолютно логічною. Адже особи такого віку знаходяться поза сферою кримінально-правового впливу.

При звільненні від кримінальної відповідальності до неповнолітніх також повинні застосовуватися якісно інші заходи впливу, ніж в тому випадку, коли вони притягуються до кримінальної відповідальності. Тому справедливо КК Республіки Білорусь (ст.118), КК Республіки Болгарія (ст.61) відмовляються

застосовувати і до неповнолітніх, щодо яких прийнято рішення про звільнення від кримінальної відповідальності, кримінально-правові заходи [96; 108].

Такі положення були закріплені і в КК 1960 р. до його змін від 23 грудня 1993 р. Зокрема, в ч.4 ст.10 КК України, а згодом в п.3, ч.1 ст.51 КК України було передбачено, що неповнолітніх, щодо яких було прийнято рішення про звільнення від кримінальної відповідальності, вилучали зі сфери кримінально-правового впливу і передавали в комісію в справах неповнолітніх. Щодо осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, КК взагалі не містив жодних положень [210].

Ми вважаємо, що у випадку звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, на перше місце необхідно поставити вимогу про проведення з неповнолітнім виховної роботи та забезпечити контроль за його поведінкою. Встановлення реального контролю, усунення шкідливих умов життя, забезпечення соціальної, а також і соціально-психологічної корекції повинно бути поставлено в основу роботи з такими неповнолітніми. Тільки в такому випадку назва статті про звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності буде логічно узгоджуватись з її змістом.

На сьогодні в Україні є можливість для чіткого розмежування судового впливу на неповнолітніх, які потребують застосування примусових заходів кримінально-правового впливу, а також тих, виправлення яких можливе поза цим впливом. Адже відповідно до закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» створені та функціонують служби у справах дітей [69]. Саме ці служби повинні здійснювати контроль та надавати відповідну допомогу неповнолітнім, які будуть звільнені від кримінальної відповідальності або не притягнуті до неї внаслідок недосягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність.

На жаль, треба відзначити, що на сьогодні ці служби належним чином не укомплектовані, що, звичайно, позначається на їх роботі. Так, наприклад, у Львівській області функціонує 28 служб у справах неповнолітніх (20 районних, 7 міських, 1 обласна). Всього по області повинно працювати в цих службах 180

чоловік, проте станом на 1 вересня 2001 р. штат заповнено лише на одну третину (реально працюють 46 чоловік). Не краща ситуація і в інших регіонах країни. Таким чином, ці служби реально не зможуть ефективно забезпечувати роботу з такими неповнолітніми, адже, крім того, вони мають і інші обов'язки. В зв'язку з цим в законі доцільно передбачити положення, що допомогу у проведенні контролю за такими неповнолітніми повинні надавати також і інші спеціальні органи.

Мова йде, зокрема, про центри соціальних служб для молоді. Так, відповідно до ст.6 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» соціальні служби для молоді надають правову, психолого-педагогічну, медичну та інші форми соціальної допомоги з метою запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі [287]. Щоправда, такі центри на сьогодні також не працюють в повну силу. Станом на 1 січня 2001 р. в Україні діє 559 таких центрів усіх рівнів. Фактично в них працюють 2609 чоловік, а повинно працювати 5112. Отже, центри заповнені лише наполовину. Але видається, що разом служби у справах неповнолітніх при допомозі центрів соціальних служб для молоді зможуть забезпечити ефективний контроль за такими неповнолітніми.

Таким чином, в КК України доцільно передбачити положення про те, що у випадку, коли буде визнано можливим звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності, приймається рішення про передачу його батькам (особам, які їх замінюють) або близьким родичам. Контроль за поведінкою такого неповнолітнього повинні здійснювати служби у справах неповнолітніх, а допомогу в цьому їм повинні надавати центри соціальних служб для молоді. Необхідність виділення такого виду звільнення підтверджується і судовою практикою. Лише в 1999 р. по Україні було застосовано ПЗВХ до 5 тисяч неповнолітніх, серед них майже 4,5 тисячі передано під нагляд батькам, що становить 90% [2, с.64]. Водночас, 2013 році судами до неповнолітніх застосовано 730 ПЗВХ, в 2014 р.- 438, 2015 р. – 376, 2016 р. – 324, 2017 р. – 80, 2018 р. – 266, 2019 р. 230, 2020 р.269.

Слід зазначити, що за змістом практично таке ж звільнення від кримінальної відповідальності з передачею неповнолітнього під нагляд батькам (особам, що їх замінюють) передбачено і в ст.118 КК Республіки Білорусь. При цьому особи, яким неповнолітній передається під нагляд, вносять заставу. Таким чином законодавець стимулює їх поведінку щодо нагляду за неповнолітнім, оскільки у випадку вчинення ним протягом року нового злочину, застава звертається в доход держави [96]. Можливо було б і в КК України передбачити аналогічні положення. Заставу, як кримінально-правовий засіб впливу, в різних варіантах умовного звільнення ефективно використовують окремі зарубіжні законодавці, зокрема, КК Голландії (ст.14с), КК Швейцарії (ст.57) [95; 83].

Враховуючи те, що неповнолітні, щодо яких ухвалено рішення про звільнення від кримінальної відповідальності, вилучаються зі сфери кримінально-правового впливу, логіка речей вимагає, щоб вони були звільнені від застосування будь-яких кримінально-правових заходів. З огляду на це зарубіжні законодавці шукають нові форми, в яких можливе застосування ПЗВХ до неповнолітніх, які залишені в сфері кримінально-правового впливу. Так, КК Республіки Білорусь в ст.117 передбачає, що ПЗВХ застосовуються до неповнолітніх лише вироком суду, як особлива форма кримінальної відповідальності. Кримінальний закон Латвійської Республіки встановлює, що ПЗВХ можуть застосовуватись до неповнолітніх тільки в межах умовного засудження (ст.67) або відстрочки виконання призначеного покарання (ст.66). Український законодавець вирішив зберегти можливість застосування ПЗВХ і у випадку звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності. Для цього він передбачив особливі положення.

В ч. 3 ст. 97 КК України встановлено, що у випадку ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього цих заходів, вони скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності. Треба відзначити, що назва цієї статті не відповідає її змісту. Адже по суті в ній йдеться про умовне звільнення від кримінальної відповідальності. З запропонованими

нами змінами стаття під такою назвою повинна передбачати безумовне звільнення неповнолітнього без застосування до нього ПЗВХ.

В цілому встановлення такого виду звільнення під умовою треба розглядати як позитивне явище. В такому випадку є правові підстави для застосування до неповнолітніх ПЗВХ, оскільки вони продовжують залишатися у сфері кримінально-правового впливу – їх звільнення є умовним. Таке умовне звільнення з застосуванням примусових заходів виховного впливу передбачає КК Російської Федерації (ст.90), КК Швейцарії (ст.95) [97; 83]. Подібний вид звільнення від кримінальної відповідальності під умовою встановлено і в ст.66-68 КК Республіки Польщі. Щоправда, застосування його передбачене не тільки щодо неповнолітніх [82].

Вище ми зазначали, що ПЗВХ, які будуть застосовуватися у випадку звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, також потребують реформування. З урахуванням положень, викладених в попередніх розділах, можна запропонувати наступну систему ПЗВХ:

1. Покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку, з урахуванням його майнового становища або наявності відповідних трудових навичок, обов'язку усунути заподіяну шкоду або виконати на користь потерпілої сторони певні роботи, з метою компенсації заподіяної шкоди. Такий обов'язок покладається на неповнолітнього в тому випадку, коли розмір шкоди не перевищує мінімальний розмір заробітної плати, встановленої законодавством на момент вчинення злочину. При цьому суд за згодою з потерпілою стороною встановлює строк такого відшкодування, в межах від одного до двох місяців;

2. Обов'язок відвідувати навчальну програму тривалістю до 40 годин. При цьому суд встановлює точну тривалість, час початку та закінчення занять, а також установу, де буде відбувати неповнолітній цей ПЗВХ;

3. Громадські роботи. Вони призначаються в кількості до 30 годин і відбуваються неповнолітнім у вільний від навчання або основної роботи час. До даного виду ПЗВХ застосовуються такі ж обмеження щоденної тривалості цих робіт, що передбачені і для відповідного покарання;

4. Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього. Перелік цих вимог та обмежень, а також порядок та строки їх застосування був розглянутий у попередньому розділі;

5. Направлення неповнолітнього до центру медико-соціальної реабілітації неповнолітніх на строк до двох років. Порядок перебування в цих центрах регулюється «Положенням про центр медико-соціальної реабілітації дітей».

В ст. 97 КК України передбачено, що неповнолітнього можна звільнити від кримінальної відповідальності лише в тому випадку, коли він вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин. З таким положенням можна погодитись лише щодо безумовного звільнення без застосування ПЗВХ.

У випадку умовного звільнення від кримінальної відповідальності з застосуванням ПЗВХ, видається не доцільним обмежувати таке звільнення випадками вчинення необережного нетяжкого злочину. Адже формально тяжкість злочину в КК чітко визначена. Проте відомо, що невідповідність суспільної небезпеки діяння та особи винного найбільш яскраво проявляється саме у справах про злочини неповнолітніх [271, с.65]. І.О. Кобзар справедливо вважає, що дуже часто є розрив між суспільною небезпекою вчиненого навіть тяжкого злочину та суспільною небезпекою особи неповнолітнього [120, с.190].

Тому видається доцільним передбачити положення, відповідно до якого суд і у випадку вчинення злочину середньої тяжкості може прийняти рішення про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності. До речі, і КК Російської Федерації, який також передбачає таке звільнення під умовою, дотримується саме такої позиції (ст.90 КК) [97]. Прийняття такого положення обґрунтовується ще і тим, що в ст.47 КК України передбачено також вид умовного звільнення від кримінальної відповідальності, що може бути застосований і до дорослих. При цьому встановлено можливість такого звільнення і по злочинах середньої тяжкості.

Проте таке умовне звільнення з застосуванням ПЗВХ, щоб набути логічного завершення, вимагає прийняття цілої низки доповнень. Очевидно, що

перебування неповнолітнього в стані випробування повинно бути обмежено строками. Строк такого випробування, за аналогією звільнення з випробуванням (ст.104), можна передбачити від одного до двох років. На сьогодні відповідно до ст.97 КК єдиною умовою скасування такого звільнення є ухилення від застосування ПЗВХ. Проте поведінка неповнолітнього і під час належного відбуття ПЗВХ може свідчити про його небажання виправитись. З огляду на це, треба зазначити, що протягом цього строку неповнолітній повинен довести своє виправлення не тільки належним відбуттям призначеного ПЗВХ, але і законслухняною поведінкою в цілому. Таким чином, в окремих випадках неповнолітній буде перебувати в режимі випробування і після відбуття ПЗВХ.

Доцільно передбачити в законі певні заходи впливу на неповнолітнього, який порушує умови звільнення. Наприклад, встановити випадки, коли іспитовий строк може бути продовжено або на неповнолітнього покладено додаткові ПЗВХ. Підставою для цього можуть бути ухилення від застосування ПЗВХ, а також різноманітні правопорушення, за які до неповнолітнього були застосовані заходи адміністративного стягнення (щодо неповнолітніх, які не досягли віку адміністративної відповідальності – вчинення діянь, що підпадають під ознаки адміністративних правопорушень). У випадку злісного ухилення від застосування ПЗВХ або систематичних правопорушень, суд може прийняти рішення про скасування такого звільнення і притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Звертатися в суд з такими заявами про зміну умов звільнення або про його скасування повинні ті органи, які будуть здійснювати контроль за поведінкою неповнолітнього.

У випадку вчинення нового злочину під час іспитового строку, умовне звільнення обов'язково підлягає скасуванню, хоч це не повинно виключати в подальшому можливість застосування звільнення від покарання з випробуванням. При звільненні від кримінальної відповідальності неповнолітньому виявляють особливу довіру, тому до нього вправі пред'являти і підвищені вимоги до поведінки. Якщо ж неповнолітній вчинив злочин, це

означає, що він не усвідомлює це довір'я. За таких обставин він повинен відчувати негативні наслідки притягнення до кримінальної відповідальності.

Крім того, неповнолітнього не слід автоматично звільняти від кримінальної відповідальності одразу після закінчення іспитового строку. Було б більш правильним, коли суд в кожному випадку після закінчення цього строку вирішував питання чи треба звільняти неповнолітнього від кримінальної відповідальності, чи визнавати його, на основі даних поданих органами, що здійснювали за ним контроль, таким, що не виправився. Отже, неповнолітній буде протягом усього іспитового строку пам'ятати про загрозу притягнення його до кримінальної відповідальності. Така загроза буде стимулювати законослухняну поведінку неповнолітнього, оскільки саме позитивні характеристики потрібні для його остаточного звільнення.

В такому випадку такий вид звільнення отримає логічне завершення – суд, звільняючи від кримінальної відповідальності неповнолітнього, ставить його звільнення в залежність від можливості його виправлення без застосування покарання. Оскільки була передбачена певна умова звільнення, то дивно, що по закінченні іспитового строку ніхто не перевіряє чи виконана вона.

З огляду на викладене, ми вважаємо, що щодо неповнолітніх, доцільно передбачити можливість безумовного звільнення від кримінальної відповідальності з передачею неповнолітнього батькам (особам, які їх замінюють) або близьким родичам. При цьому такі неповнолітні, оскільки вони вилучаються зі сфери кримінально-правового впливу, повинні бути звільнені від ПЗВХ. Можна передбачити в таких випадках внесення застави батьками (особами, які їх замінюють) неповнолітнього, яка у випадку вчинення неповнолітнім протягом року нового злочину, буде обернена в доход держави. Контроль за їх поведінкою покладається на служби у справах неповнолітніх, а також центри соціальних служб для молоді.

Щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, передбачені Особливою частиною КК, до досягнення віку кримінальної відповідальності, то

КК взагалі не повинен містити положення про застосування до таких неповнолітніх будь-яких заходів впливу.

Застосування до неповнолітніх ПЗВХ повинно мати місце лише у випадку їх умовного звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки в такому випадку вони залишаються в сфері кримінально-правового впливу. При цьому пропонується встановлення гнучкої системи заходів впливу на неповнолітнього під час іспитового строку.

В теорії кримінального права визнається, що використання покарання не у вигляді реальної кари, а у вигляді актуалізованої погрози виконання вже призначеного судом покарання, коли визначені судом заходи впливу профілактичного та випробувального характеру дадуть бажаний результат, - один з основних напрямків кримінальної політики світового співтовариства, яке прагне до можливо допустимого скорочення застосування покарання і, перш за все, позбавлення волі [224, с.66].

Така позиція тим більше є актуальною, коли мова йде про неповнолітніх злочинців. Саме щодо них в міжнародно-правових документах універсального характеру (п.17.1., 19.1. Пекінських правил, ст.37 Конвенції про права дитини) особливо наголошується про вжиття попередньо всіх можливих заходів впливу, щоб не допустити передчасне застосування кримінального покарання, особливо покарання у виді позбавлення волі [9, с.295, 298, 317].

В КК України 1960 р. не було передбачено особливостей умовного незастосування покарання щодо неповнолітніх злочинців. При вирішенні питання про умовне незастосування покарання, суд застосовував загальні статті, що передбачали умовне засудження (ст.45 КК) або ж відстрочку виконання вироку (ст.461 КК). Щоправда, законодавець намагався встановити певні особливості застосування таких видів звільнення від покарання, інші, хоч і не були ним спеціально обумовлені, проте впливали з правового положення неповнолітніх.

Так, зокрема, було передбачено, що контроль за поведінкою умовно засуджених та засуджених з відстрочкою виконання вироку здійснювався

органами внутрішніх справ, а щодо неповнолітніх – також комісіями в справах неповнолітніх. Незважаючи на те, що останні були ліквідовані ще у 1994 р. [211], це положення існувало в КК 1960 р. до втрати ним чинності. Таким чином, особливості контролю щодо неповнолітніх полягали в тому, що його виконання було покладено на неіснуючий орган. Формально контроль за такими неповнолітніми покладався тільки на органи внутрішніх справ.

В ст.45 КК 1960 р. зазначалося, що при наявності клопотання громадських організацій або трудового колективу, суд міг передати умовно засудженого цим організаціям або колективу для перевиховання і виправлення. Крім того, суд з власної ініціативи міг покласти на певний трудовий колектив або особу, за їх згодою, обов'язок по нагляду за умовно засудженим та проведенню з ним виховної роботи.

Аналізуючи ці положення щодо неповнолітніх, треба зазначити, що за сучасних умов загального безробіття, неповнолітні, як правило, не працюють, крім того, за загальним правилом, до 16-річного віку вони і не повинні працювати, оскільки зобов'язані отримати загальну середню освіту, яка в Україні є обов'язковою. Отже, щодо неповнолітніх дуже рідко могло мати місце клопотання трудового колективу про умовне засудження. З тих же причин суд не завжди міг з власної ініціативи передати неповнолітнього трудовому колективу.

Залишалася можливість передавати таких неповнолітніх громадським організаціям або ж окремим громадянам за їх згодою. На сьогодні важко сказати, які громадські організації можуть заявити таке клопотання, або ж хто з громадян погодиться взяти на себе обов'язок по нагляду за неповнолітнім. Крім того, закон не передбачав механізму проведення такої виховної роботи. За таких обставин контроль за їх поведінкою в кращому випадку здійснювали батьки.

КК 1960 р. не встановлював і особливостей застосування до неповнолітніх відстрочки виконання вироку. Проте знову ж таки ці особливості впливали з їх правового положення.

Так, зокрема, протягом відстрочки виконання вироку було передбачено можливість покладення на засудженого певних обов'язків, виконання яких було однією з умов остаточного звільнення. Виконання окремих обов'язків неповнолітніми мало певні особливості.

Наприклад, зобов'язати неповнолітнього усунути заподіяну шкоду суд міг лише в тих випадках, коли в нього були дані про те, що неповнолітній досяг 15-річного віку і має майно або заробіток (такі обмеження впливали із ст.11 КК).

Оскільки відповідно до ст.17 ЦК України місцем проживання неповнолітнього, який не досяг 15 років, визнається місце проживання його батьків, то зобов'язання не змінювати свого місця проживання без згоди органів внутрішніх справ відносилось скоріше до батьків такого неповнолітнього.

Взагалі така позиція законодавця, коли він формально відмовився передбачати особливості застосування відстрочки виконання вироку до неповнолітніх, викликала здивування, адже ст.461 початково, з моменту її прийняття, стосувалася тільки неповнолітніх. І називалась вона «Відстрочка виконання вироку неповнолітньому». Суд міг відстрочити виконання вироку на строк від 6 місяців до 2 років [325]. Щодо дорослих, відстрочку виконання вироку могли застосовувати відповідно до ст.46 КК лише до військовослужбовця або військовозобов'язаного у воєнний час. Проте вже Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 січня 1983 р. дія цієї статті була поширена і на дорослих [326].

Ці зміни з одного боку можна розглядати, як гуманізацію кримінального законодавства, оскільки було розширено коло осіб, щодо яких стало можливим застосування відстрочки виконання вироку. Проте з іншого боку, щодо неповнолітніх вони мали інші наслідки. Адже неповнолітні втратили пільгові строки відстрочки.

Взагалі наявність двох видів умовного незастосування покарання, передбачених ст.45 та ст.461 КК неоднозначно оцінювалося вченими. В літературі неодноразово вказувалось на те, що відстрочка виконання вироку – це в принципі таке ж саме умовне засудження [327, с.10-11, 26; 328, с.5] і, що з урахуванням сукупності притаманних їй рис, вона становить собою, скоріше

посилений варіант останнього [329, с.60-61, 105; 330, с. 11; 331, с. 31-37; 248, с.134, 167].

Про це свідчить і історія прийняття ст.461 КК. Так, А.К. Музеник зазначає, що ще у 1976р. співробітниками ВНДІВЗ був запропонований проект удосконалення умовного засудження. Проте замість цього законодавець чомусь вирішив створити на базі цих пропозицій новий інститут – відстрочку виконання вироку [332, с.11].

По-різному вирішується це питання і зарубіжними законодавцями. Так, в ст.77, 78 КК Республіки Білорусь практично передбачено два різновиди відстрочки виконання вироку [96]. КК Республіки Болгарія в ст.66-69а встановлює лише умовне засудження [108]. КК Франції в ст.ст.132-30 – 132-70 не тільки передбачає одночасно і умовне засудження, і відстрочку виконання вироку, але і крім того, встановлює по три різні форми їх застосування [85, с.78-79; 86, с.219-232]. В ст.ст.6-9 КК Швеції розміщено по суті два види умовного засудження [84].

Проте переважна більшість зарубіжних законодавців відмовляються від одночасного існування двох подібних по своїй суті видів умовного незастосування покарання. Вони йдуть шляхом створення одного виду такого звільнення, який об'єднує в собі елементи як умовного засудження, так і відстрочки виконання вироку. Так, КК Голландії (ст.14f) [95], Звід законів США (§35-63 Розділу 18) [86, с.81-83], КК Іспанії (ст.ст.80-87) [81], Кримінальний закон Латвійської Республіки (ст.55) [94], КК Республіки Польщі (ст.ст.69-75) [82], КК Російської Федерації (ст.73) [97], КК ФРН (§56-56g) [86, с.270-273], КК Швейцарії (ст.ст.41, 96) [83], КК Японії (ст.ст.25-27) [86, с.333-336] передбачають модифікований вид умовного засудження, коли на засудженого в період іспитового строку покладаються певні обов'язки, виконання яких є однією з умов його остаточного звільнення. Разом з тим по своїй суті цей вид звільнення є ніщо інше як умовне засудження, оскільки засуджений після закінчення іспитового строку автоматично звільняється від призначеного йому покарання.

Якщо об'єднання цих двох видів умовного звільнення від покарання підтримується більшістю вчених, то таке автоматичне остаточне звільнення засудженого від призначеного покарання викликає небезпідставні заперечення.

Так, зокрема, Н.І. Сірий пропонує в такому випадку зберегти судовий порядок припинення умовного звільнення від відбування покарання. Мова йде про те, що оскільки до поведінки таких осіб закон висуває певні вимоги (ставить умови звільнення), то логічно, щоб був встановлений і судовий порядок їх перевірки. В іншому випадку, без такої перевірки, це звільнення, як звільнення від відбування покарання під умовою, не отримує логічного закінчення, завершеності [213, с.265].

Треба зазначити, що таких самих позицій дотримується і судова практика. Дані як місцевої, так і загальнодержавної судової статистики показують, що в переважній більшості випадків суди застосовували до неповнолітніх саме звільнення від відбування покарання з випробуванням. За період з 2013 р. по 2020 р. судами України такий вид звільнення від відбування покарання було застосовано в середньому в 41% від всіх справ, переданих до суду. (Додаток Б).

В КК України законодавець підтримує ці пропозиції, відмовляючись передбачати два подібні за своєю правовою природою види умовного незастосування покарання. При цьому, на відміну від розглянутих зарубіжних законодавств, він зберігає по суті відстрочку виконання вироку. Щоправда, цей інститут тепер називається інакше – «Звільнення від відбування покарання з випробуванням» (ст.75, 104). Свого часу про об'єднання умовного засудження та відстрочки виконання вироку саме під такою назвою зазначав В.А. Ломако [328, с.17].

В ст.75-78 КК встановлені загальні правила щодо цього виду звільнення від відбування покарання. В ст.104 КК передбачено особливості його застосування щодо неповнолітніх. Тим самим законодавець ще раз наголошує на необхідності диференціації кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх. І в цьому відношенні чинний КК України є більш прогресивним, ніж КК України 1960 р., а також нові КК Республіки Білорусь та КК Російської Федерації, адже

останні не встановлюють особливостей застосування цього інституту до неповнолітніх [96; 97].

Застосовуючи звільнення від відбування покарання з випробуванням, суд відповідно до ст.75 КК встановлює іспитовий строк тривалістю від одного до трьох років. Проте в ст.104 КК щодо неповнолітніх максимальний строк випробування скорочено на один рік. Скорочені строки випробування для неповнолітніх встановлені і в окремих зарубіжних державах, зокрема, в КК Голандії (ст.77у), КК Республіки Болгарія (ст.69), КК Швейцарії (ст.96) [95; 108; 83]. Проте в інших розглянутих нами державах, таке скорочення не допускається. Крім того, КК Республіки Польщі, навпаки, для осіб молодіжного віку передбачає встановлення більш тривалого строку випробування, ніж для дорослих злочинців (ст.70, §2) [82]. На наш погляд, більш правильною є позиція тих законодавців, які скорочують такі строки для неповнолітніх. Справа в тому, що неповнолітні здатні до більш швидкого виправлення. З огляду на це хоча б максимальний строк випробування повинен бути більш коротким, ніж у дорослих.

В ст.78 КК України встановлено, що після закінчення іспитового строку, засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, звільняється судом від призначеного йому покарання. Якщо засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчиняє правопорушення, котрі потягли за собою адміністративні стягнення, і свідчать про його небажання стати на шлях виправлення, суд направляє засудженого для відбування призначеного покарання.

КК 1960 р. передбачав ознаку систематичності порушень для скасування лише умовного засудження. При відстрочці виконання вироку достатньо було і одного порушення. Новий КК передбачає, що такі порушення повинні тягнути за собою застосування тільки заходів адміністративного стягнення. При цьому вважається, що не будь-які, навіть систематичні порушення, можуть свідчити про небажання засудженого стати на шлях виправлення. Крім того, діючим КК не передбачено обов'язкового призначення штрафу в цих випадках.

Наведені порівняння чинного КК України та КК 1960 р. свідчать про гуманізацію цього виду умовного незастосування покарання.

Проте не зважаючи на прогресивний підхід до цього виду звільнення, ми вважаємо, що окремі положення нового КК потребують суттєвих доповнень. Указом Президента від 18 січня 1996р. № 63/96 була затверджена Національна програма «Діти України», де було наголошено на необхідності врахування зарубіжного досвіду, а також удосконалення роботи з засудженими неповнолітніми, щодо яких застосовано відстрочку виконання вироку [87]. Проте треба зазначити, що ці вимоги залишились поза увагою законодавця і при розробці нового КК України.

По-перше, згідно ст.78 КК засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, звільняється судом від призначеного йому покарання. Таким чином, вирішуючи питання про остаточне звільнення, суд не повинен брати до уваги загальну поведінку засудженого в період випробування. КК 1960 р. в ст.461 остаточне звільнення засудженого від покарання пов'язував і з його загальною поведінкою, ставленням до праці або навчання. Очевидно відсутність такої вказівки в ст.78 КК є упущенням законодавця. На доказ цього свідчить те, що такий пільговий вид цього звільнення, що застосовується відповідно до ст.79 КК до вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, пов'язує остаточне звільнення з їх поведінкою в період випробування. Необхідність доповнення КК таким положенням обумовлюється ще і тим, що, за загальним правилом, неповнолітні притягуються до адміністративної відповідальності з 16-річного віку. Таким чином, навіть у випадку систематичних правопорушень щодо неповнолітніх, молодших 16-річного віку, таке звільнення не може бути скасоване. І в загальному така поведінка неповнолітнього не вплине на подальше вирішення питання про його остаточне звільнення від покарання.

По-друге, мова йде про включення до КК положень, які б дозволяли суду активно впливати на засудженого в період випробування. Про те, що такі

положення забезпечать більш індивідуалізований підхід до засуджених вже зазначалось в літературі [213, с.267].

Крім того, такі положення передбачають більшість КК зарубіжних держав. Зокрема, в період випробувального строку до засудженого може бути застосоване попередження (ст.ст.41, 96 КК Швейцарії, ст.ст.6-9 КК Швеції), продовження чи скорочення строку випробування (ст.14f КК Голландії, §35-63-35-65, Розділу 18 Зводу законів США, ст.ст.80-87 КК Іспанії, ст.55 Кримінального закону Латвійської Республіки, §56-56g КК ФРН, ст.ст.77-78 КК Республіки Білорусь, ст.74 КК Російської Федерації, ст.ст.41, 96 КК Швейцарії), доповнення чи скорочення покладених обов'язків (ст.14f КК Голландії, §35-63-35-65, Розділу 18 Зводу законів США, ст.ст.80-87 КК Іспанії, ст.55 Кримінального закону Латвійської Республіки, §56-56g КК ФРН, ст.74 КК Російської Федерації, ст.ст.41, 96 КК Швейцарії) [83; 84; 95; 86; 81; 94; 96; 97].

Видається доцільним запозичити і в новий КК України аналогічні можливості суду. Встановити, що у випадку невиконання засудженим, до якого було застосоване звільнення з випробуванням, покладених на нього обов'язків або вчинення правопорушення, що потягнуло застосування заходів адміністративного стягнення (для неповнолітніх, що не досягли віку адміністративної відповідальності – діяння, що підпадає під ознаки адміністративного правопорушення), суд може постановити про продовження строку випробування. Крім того, в таких випадках може бути вирішено питання про призначення додаткових обов'язків.

У випадку систематичного невиконання покладених на засудженого обов'язків або систематичного вчинення правопорушень, що потягнули застосування заходів адміністративного стягнення (для неповнолітніх, що не досягли віку адміністративної відповідальності – систематичних діянь, які підпадають під ознаки адміністративних правопорушень) і свідчать про небажання засудженого стати на шлях виправлення, суд може направити засудженого для відбуття призначеного йому покарання.

Не досить вдалою є позиція КК України., коли встановлено скасування цього виду звільнення від покарання у випадку вчинення будь-якого злочину. Більш правильно вирішується така ситуація, зокрема, в КК Швеції (ст.1), КК Франції (ст.ст.132-38, 132-47 – 132-48), КК ФРН (§56-56g), КК Японії (ст.ст.26-26-III), КК Республіки Польщі (ст.75), КК Республіки Болгарія (ст.68), КК Російської Федерації (ст.74), де передбачено, що вчинення нового злочину не завжди є безумовною підставою скасування цього виду звільнення [84; 86; 82; 108; 97].

Дійсно, вчинення нового злочину невеликої тяжкості чи необережного злочину середньої тяжкості, тим більше, коли він вчинений неповнолітнім, не завжди свідчить про небажання засудженого стати на шлях виправлення. До речі, саме на цьому наголошує і КК Республіки Болгарія, коли тільки щодо неповнолітніх зазначає, що вчинення нового злочину під час випробувального строку, не є безумовною підставою для скасування цього виду звільнення [332, с.20]. Таким чином, доцільно було б в ст.104 КК України встановити положення, що у випадку вчинення неповнолітнім під час іспитового строку нового злочину невеликої тяжкості чи необережного злочину середньої тяжкості, питання про збереження чи скасування цього виду звільнення буде вирішуватися судом.

Саме такі доповнення будуть гарантувати максимально індивідуалізований підхід до засуджених, такий необхідний для неповнолітніх злочинців. Тим більше, такий підхід є більш логічним, оскільки передбачає своєрідну градацію порушень та відповідні в кожному випадку заходи впливу на них.

Розглядувана нами проблема має і інший бік. Якщо визнається, що можуть бути випадки, коли доцільно скасувати таке звільнення до закінчення іспитового строку і направити засудженого для відбуття покарання. То цілком можливі випадки, коли до закінчення цього строку буде встановлено, що засуджений виправився. В такому випадку збереження строку випробування втрачає сенс.

Отже, логіка речей та елементарні уявлення про справедливість вимагають, щоб і засуджений мав право вимагати дострокового скасування

цього звільнення. Доцільність введення таких змін послідовно доводилась В.В. Скибицьким [334, с.47]. Таку можливість передбачають, зокрема, Звід законів США (§3563-3565 Розділу 18), КК Швейцарії (ст.ст.41, 96), КК Російської Федерації (ст.74) [86; 83; 97].

На нашу думку, таке дострокове скасування звільнення з випробуванням можливе лише після закінчення половини максимального строку випробування, передбаченого законом. Отже, неповнолітні у всякому разі будуть знаходитись під контролем не менше одного року. Такий річний строк видається оптимальним мінімальним терміном, протягом якого неповнолітній зможе довести своє виправлення.

Перша редакція проекту КК України передбачала, що неповнолітній може бути звільнений від відбування покарання з випробуванням у разі його засудження і до виправних робіт (ст.98) [97]. Проте незрозуміло чому остаточна редакція передбачає таку можливість лише щодо неповнолітнього, засудженого до позбавлення волі?

КК України 1960 р. передбачав можливість застосування відстрочки виконання вироку лише у випадку засудження до позбавлення волі. Новий КК розширює цей перелік покарань і це необхідно сприймати, як позитивне явище гуманізації кримінального законодавства. Проте з огляду на це, тим більше дивно, що неповнолітні опиняються в гіршому положенні, ніж дорослі.

Очевидно, пояснюється це тим, що для неповнолітніх встановлено пільговий режим виправних робіт. Але і це не може бути перешкодою для застосування до них у цьому випадку звільнення з випробуванням, оскільки саме щодо неповнолітніх законодавець повинен передбачати більш широкі можливості застосування різноманітних форм звільнення від реального відбування покарання.

Важливим елементом розглядуваного виду звільнення є контроль за засудженими. Адже саме від висновків контролюючих органів повинно залежати питання про зміну умов випробування, а також про остаточне звільнення. В зарубіжних державах, КК яких передбачають інститут пробації

(умовного незастосування покарання), вагоме місце відводиться такому контролю. Достатньо буде сказати, що, зокрема, КК Швейцарії вимагає, щоб такий контроль здійснювався, по можливості непомітно для особи, щоб не ускладнювати її життя (ст.47) [83]. КК ФРН зазначає, що особа, яка здійснює такий контроль, допомагає та опікає засудженого (§56d) [86, с.272]. Особлива увага при цьому звертається на неповнолітніх злочинців. Так, КК Республіки Польщі передбачає можливість встановлення нагляду за засудженим, але щодо осіб молодіжного віку встановлення такого нагляду є обов'язковим (ст.73) [82].

В ч.2 ст.76 КК України передбачено, що контроль за поведінкою засуджених, звільнених з випробуванням, здійснюється органами виконання покарань за місцем проживання засудженого, а щодо військовослужбовців – командирами військових частин. Якщо КК України 1960 р. мав певні недоліки, в цьому відношенні, але він хоч давав можливість зробити висновок, що законодавець вважає, що такий контроль щодо неповнолітніх повинен мати особливості. Діючим КК України таких особливостей не передбачено. Встановлено лише, що у разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням, суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання, обов'язок щодо нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи (ст.104).

Взагалі положення про громадський контроль та контроль з боку сторонніх фізичних осіб необхідно вважати анахронізмом, що стійко вкорінився у кримінальному законодавстві ще з радянських часів. Саме тоді важливим була не ефективність контролю, не його якість, а формальна ознака – його наявність. Ефективність контролю в такому випадку в повній мірі залежала від особистих якостей конкретної особи. Не було правового поля, яке б гарантувало права контролюючої особи та відповідні обов'язки підконтрольного неповнолітнього.

Ефективність контролю повинна забезпечуватись, в першу чергу, професійним підходом. А такий підхід можуть гарантувати лише спеціалізовані органи. Практично у всіх зарубіжних державах такий контроль покладається на спеціальні органи. Так, КК Республіки Болгарія покладає обов'язок по

забезпеченню такого контролю щодо неповнолітніх на Комісію по боротьбі з антисуспільними проявами малолітніх та неповнолітніх (ч.3 ст.67) [108]; КК Голландії вказує, що нагляд за такими засудженими здійснює Служба Громадського Обвинувачення або спеціальна установа для реабілітації злочинців (ст.14d) [95]; Звід законів США (§3563 Розділу 18) та КК Франції (ст.132-44) покладають це на агента по пробації [86]; КК Іспанії – на Адміністративну службу (ст.83) [81]; КК Швеції – на Спостережну Раду (ст.5) [84].

На сьогодні в Україні також є можливість забезпечити професійність такого контролю у всякому разі щодо неповнолітніх, адже відповідно до закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» створені та функціонують служби у справах неповнолітніх [69]. Основне навантаження по проведенню виховної роботи з такими неповнолітніми повинно бути покладено саме на ці служби. З огляду на те, що ці служби діють вже понад шість років, видається дивним, що законодавець не помічає їх, а особливістю контролю за неповнолітніми встановлює те, що він може здійснюватися сторонніми особами.

Щоправда цю прогалину в КК законодавець усуває в КПК, де в ч.4 ст.404 передбачає, що суд направляє копію вироку, яким неповнолітнього було звільнено від покарання з випробуванням, службі у справах неповнолітніх для здійснення контролю. Крім того, в ст.408² КПК України встановлено, що скасування такого звільнення відбувається за спільним поданням органу, який відає відбуванням покарання та служби у справах неповнолітніх. Незрозуміло тільки чому положення матеріального права, яким не знайшлося місце в КК України, включені до процесуального законодавства, яке носить похідний, обслуговуючий характер?

Таким чином, видається доцільним виключити положення про можливість покладення обов'язку на окрему особу для нагляду та проведення виховної роботи за неповнолітнім. Натомість передбачити саме в КК України, що контроль за такими неповнолітніми здійснюють, крім органів виконання

покарань, також служби у справах дітей, які мають право звернутись до суду у необхідних випадках для скасування звільнення з випробуванням або для продовження строку випробування чи встановлення додаткових обов'язків. Крім того, ці служби в кожному випадку повинні брати участь у розгляді справи після закінчення іспитового строку і допомагати суду вирішити питання про остаточне звільнення або про направлення неповнолітнього для відбування покарання.

Вище ми зазначали, що, на жаль, на сьогодні ці служби не функціонують в тому обсязі, який би повинен бути. Тому знову ж таки законодавець міг би передбачити, що допомогу у проведенні такого контролю можуть надавати за рішенням суду також і інші спеціальні органи, у сферу яких входить профілактика негативних явищ у середовищі неповнолітніх. Такими органами є, зокрема, центри соціальних служб для молоді. Треба відзначити, що працівники цих центрів не тільки працюють над профілактикою правопорушень серед неповнолітніх, але і розробляють професійні з психологічної точки зору програми соціальної реабілітації неповнолітніх злочинців.

Видається також доцільним доповнити перелік обов'язків, що можуть бути покладені судом на неповнолітнього. Адже загальний їх перелік, який передбачений в ст.76 КК, не враховує особливостей неповнолітніх і не дає можливості посилити індивідуальну роботу з такими засудженими. В зв'язку з цим необхідно розширити цей перелік. Зокрема, встановити обов'язок неповнолітнього періодично з'являтися до місцевої служби у справах неповнолітніх або місцевого центру соціальних служб для молоді для відповідних консультацій, відвідування занять з різних тематик.

Запропоновані нами доповнення до КК України, зроблені з урахуванням зарубіжного досвіду про удосконалення під час іспитового строку індивідуальної роботи з неповнолітніми засудженими, наповнення її організованими заняттями, забезпечення професійного контролю, будуть повністю відповідати вимогам, які поставлені до такого виду звільнення у Національній програмі «Діти України» [87].

Кримінальне законодавство передбачає не тільки можливість умовного незастосування покарання, але і умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Встановлення такого положення цілком виправдане. Адже інколи засудженому для виправлення необхідно реально відбутися значно менший строк покарання, ніж призначено вироком суду. За таких умов подальше відбування покарання втрачає сенс, оскільки його мета вже досягнута. Особливо наголошується про запобігання такого безпідставного продовження покарання щодо неповнолітніх в міжнародно-правових актах. Так, в п.28.1 Пекінських правил передбачено, що умовне звільнення неповнолітніх з виправної установи повинно застосовуватись в максимально широких масштабах та в максимально короткі строки [9, с.303].

КК України 1960 р. щодо неповнолітніх встановлював пільговий режим умовно-дострокового звільнення від покарання, а також заміни покарання більш м'яким. При цьому спостерігалася тенденція пом'якшення умов такого звільнення або заміни в тих самих випадках, коли для дорослих були встановлені більш суворі умови. Але іноді законодавець допускав порушення цієї послідовності.

Так, в ст.521 КК України 1960 р. був передбачений перелік злочинів, в разі засудження за які, доросла особа позбавлялася права на таке звільнення або заміну. Практично той самий перелік злочинів, за деякими винятками, містився і в ст.53 КК України, коли йшлося про необхідність відбуття не менше двох третин призначеного покарання для отримання такого права особами, які у віці до вісімнадцяти років, вчинили один з цих злочинів. Але законодавець не переносив цей перелік повністю.

Дорослі втрачали право на умовно-дострокове звільнення або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким в разі їх засудження за особливо небезпечні злочини проти держави (ст.56-60, 62, 63, 631 КК України 1960 р.). Але серед переліку злочинів в п.2, ч.6 ст.53 КК України їх не було. Отже, в разі засудження особи, яка вчинила у віці до вісімнадцяти років один з цих злочинів,

застосування умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким відбувалося на загальних підставах.

Далі, в п.2, ч.6 ст.53 КК України 1960 р. було передбачено той самий перелік злочинів, що і в п.3, ч.1 ст.521 КК України, окрім ст.691; ст.861 (розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах), вчинене шляхом розбою; ст.94; ст.96; ч.2,3 ст.101; ч.2 ст.1152; ст.1894; ч.3 ст.2292; ч.3 ст.22919. Це тим більше викликало здивування щодо злочинів, передбачених у ст.861 (розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах), вчинене шляхом розбою; ст.94; ст.96; ч.2,3 ст.101; ст.1894; ч.3 ст.2292, оскільки за ці злочини неповнолітні притягувалися до кримінальної відповідальності з 14-річного віку. Тобто мала місце певна непослідовність законодавця. З одного боку він встановлював відповідальність за ці злочини в більш ранньому віці, з іншого, не передбачав, більш суворих умов застосування такого звільнення або заміни.

КК України в цьому відношенні є більш послідовним і його положення виглядають більш логічно. Всі злочини в ст.12 КК України віднесено до чотирьох видів. Тому вже немає потреби кожного разу, встановлюючи відповідальність за новий злочин, вирішувати одночасно питання про зміни до статей, які передбачають умовно-дострокове звільнення або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким, оскільки новим КК передбачено різні умови такого звільнення чи заміни, які, як правило, залежать саме від виду злочину відповідно їх класифікації.

Чинний КК України передбачає послідовну систему пом'якшення умов умовно-дострокового звільнення неповнолітніх. Збережено такі самі строки обов'язкового відбування покарання для неповнолітніх і дорослих, як і в КК 1960 р. Щодо неповнолітніх просто передбачено скорочені строки обов'язкового відбування покарання для застосування такого звільнення в тих самих випадках, коли дорослим встановлено більш тривалі строки (ст.81 КК України та ст.107 КК України).

Треба відзначити, що позитивним моментом нового КК України є те, що законодавець продовжує слідом за КК 1960 р. проводити ідею диференціації умов такого звільнення щодо неповнолітніх, пом'якшуючи їх. Такої позиції дотримуються законодавці і інших, але не всіх, колишніх союзних республік, які прийняли нові КК. Так, зокрема, пільгові умови такого звільнення встановлені в КК Республіки Білорусь (ст.119), КК Російської Федерації (ст.93), проте Кримінальний закон Латвійської Республіки в цьому випадку не встановлює жодних пільг щодо неповнолітніх (ст.61) [96; 97; 94].

КК України більш послідовно вирішує питання про пом'якшення умов такого звільнення щодо неповнолітніх. Проте і він має певні недоліки.

Так, перша редакція проекту КК передбачала можливість застосування цього виду звільнення до неповнолітніх, які відбувають не тільки позбавлення волі, але і виправні роботи (ст.101) [136]. Проте в своїй остаточній редакції новий КК відмовляється застосовувати цей вид звільнення щодо неповнолітніх, засуджених до виправних робіт. Видається що таке виключення суперечить загальній ідеї пом'якшення відповідальності неповнолітніх. Вище, коли ми розглядали подібну ситуацію із звільненням від відбування покарання з випробуванням, зазначалося, що неповнолітні повинні у всякому разі мати якщо не пом'якшені, то рівні з дорослими умови застосування загальних інститутів. Очевидно, таке положення пояснюється тим, що друга редакція проекту КК України знизилася вік для застосування пільгових умов для такого звільнення з 18 до 16 років. А оскільки виправні роботи можуть бути застосовані тільки до неповнолітніх, які досягли 16-річного віку, то відпала і необхідність такої вказівки [285]. Проте остаточна редакція КК 2001 р. все ж таки передбачає застосування пільгових умов умовно-дострокового звільнення щодо неповнолітніх, які не досягли на момент вчинення злочину 18-річного віку. З огляду на це логічним було б повернутися до положення, яке передбачало можливість застосування такого звільнення і до неповнолітніх, які відбувають покарання у виді виправних робіт.

Максимально логічними та узгодженими щодо пом'якшення умов застосування умовно-дострокового звільнення від покарання стосовно неповнолітніх видаються положення КК Республіки Білорусь (ст.90, 119) та КК Російської Федерації (ст.79, 93), які передбачають застосування до неповнолітніх такого звільнення по всіх покараннях, які допускають таке звільнення щодо дорослих, за винятком тих, які неповнолітнім не призначаються [96; 97].

В ч.1 ст.107 КК України передбачено, що умовно-дострокове звільнення від відбування покарання до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення до досягнення 18-річного віку, може бути застосоване незалежно від тяжкості вчиненого злочину. Таке положення викликає здивування. Адже, за загальним правилом, саме від тяжкості вчиненого злочину залежать строки обов'язкового відбування покарання для отримання права на таке звільнення, як у неповнолітніх, так і у дорослих. Така вказівка не показує особливостей застосування цього інституту щодо неповнолітніх, а тому є зайвою.

Єдиною умовою збереження такого звільнення і КК 1960 р., і чинний КК України передбачають невчинення протягом невідбутої частини покарання нового злочину. Такої ж позиції дотримується і КК Голландії, коли в ст.77j не тільки не встановлює обов'язкового строку відбування покарання щодо неповнолітніх, але і зазначає, що вони звільняються під «чесне слово» [95]. КК Республіки Білорусь в ст.119 передбачає такі умови збереження цього звільнення лише щодо неповнолітніх, щодо дорослих закон висуває підвищені вимоги до їх поведінки [96].

Проте така позиція не є загальноприйнятою, скоріше – навпаки. Більшість зарубіжних держав передбачають право суду скасувати таке звільнення у випадку вчинення звільненою особою різного роду правопорушень. Крім того, окремі зарубіжні законодавці встановлюють, що на звільнену особу покладають додаткові обов'язки, ухилення від виконання яких також може бути підставою для скасування цього звільнення. Такі положення встановлюють, зокрема, Звід законів США (§3583 Розділу 18) [86, с.89-90], КК Іспанії (ст.90-93) [81], Кримінальний закон Латвійської Республіки (ст.61) [94], КК Республіки Білорусь

(ст.90) [96], КК Російської Федерації (ст.79) [97], КК Швеції (ст.10, 15) [84], КК Швейцарії (ст.38) [83], КК Японії (ст.29) [86, с.336].

Такі додаткові вимоги до поведінки умовно-достроково звільнених, а отже і підстави для скасування цього виду звільнення, викликають в окремих вчених справедливі заперечення. Так В.А. Авдєєв вважає, що підставою для скасування такого звільнення має бути тільки вчинення нового злочину. Застосовувати ж до таких осіб практично такий самий режим, що і до звільнених від покарання під умовою, явно несправедливо, оскільки останнім тільки ще доведеться доводити своє виправлення, а особи, які відбули певну частину покарання і представлені до умовно-дострокового звільнення, вже це зробили [336, с.100-119].

Ми погоджуємось з думкою В.А. Авдєєва і також вважаємо, що єдиною підставою скасування умовно-дострокового звільнення має бути вчинення нового кримінального правопорушення. Але виникає запитання: чи вчинення будь-якого злочину повинно тягти за собою скасування такого звільнення? КК України 1960 р., а також діючий КК України дають позитивну відповідь на це запитання. Видається, що більш правильно поступають ті законодавці, які диференційовано підходять до вирішення цієї проблеми. Так, КК Російської Федерації (ст.79) передбачає, що у випадку вчинення нового необережного злочину, питання про збереження умовно-дострокового звільнення вирішується в кожному випадку судом. КК Швейцарії в ст.95 тільки щодо неповнолітніх зазначає, що вирішення питання про скасування цього звільнення у випадку вчинення нового злочину вирішується судом [83].

Такий підхід треба визнати правильним. Щодо неповнолітніх пропонувалося встановити, що і у випадку вчинення нового кримінального правопорушення невеликої тяжкості або навіть необережного середньої тяжкості, питання про скасування звільнення з випробуванням повинно вирішуватися судом. А оскільки, як зазначалося вище, умови застосування звільнення від покарання з випробуванням не повинні бути більш м'якими, ніж при застосуванні умовно-дострокового звільнення, то доцільно передбачити положення, що у випадку вчинення неповнолітнім злочину невеликої тяжкості

або необережного злочину середньої тяжкості, питання про збереження умовно-дострокового звільнення повинно вирішуватись в кожному випадку судом.

В ст. 53 КК України 1960 р. було передбачено, що застосовуючи умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, суд міг покласти на певний трудовий колектив чи особу, за їх згодою, обов'язок по нагляду за умовно-достроково звільненим і проведенню виховної роботи. Вище ми вже зазначали про недоцільність збереження таких положень в зв'язку з їх явною застарілістю в нових соціальних умовах. Чинним КК України взагалі не передбачено, що за такими особами здійснюється який-небудь нагляд. Проте не повинно виникати сумнівів, що такий нагляд повинен бути невід'ємною частиною розглядуваного інституту. Цю прогалину необхідно усунути шляхом доповнення КК положенням, яким передбачити здійснення за умовно-достроково звільненими нагляду. Щодо суб'єктів такого нагляду над неповнолітніми, то тут в повній мірі можуть бути застосовані ті положення, про які йшлося, коли ми розглядали звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Щодо неповнолітніх, то в ч.4 ст.107 КК України зазначено, що до них заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням не застосовується.

Під час обговорення другої редакції проекту було запропоновано все ж таки передбачити можливість застосування такої заміни і щодо неповнолітніх, проте ця пропозиція не була прийнята. Аргументами для відмови було те, що недоцільно замінювати позбавлення волі неповнолітнім на короткотерміновий арешт або виправні роботи [136]. Проте ці аргументи видаються непереконливими.

Враховуючи те, що неповнолітнім можуть бути призначені доволі тривалі строки позбавлення волі, ми вважаємо не тільки не справедливим, але і антигуманним позбавляти їх права на таку заміну. Коли мова йде про відповідальність неповнолітніх, треба враховувати і те, що як вже було зазначено вище, вони повинні користуватися не меншими можливостями пом'якшення кримінально-правового впливу в порівнянні з дорослими. До речі, КК

Республіки Білорусь (ст.120), КК Російської Федерації (ст.80) передбачають застосування такої заміни і щодо неповнолітніх. При цьому в КК Республіки Білорусь для неповнолітніх встановлені пільгові умови такої заміни [96].

Враховуючи нашу пропозицію щодо збільшення переліку покарань, які можуть застосовуватися до неповнолітніх, така заміна цілком можлива. В зв'язку з цим доцільно передбачити можливість застосування заміни покарання більш м'яким і щодо неповнолітніх, причому засуджених не тільки до позбавлення волі, але і до арешту та виправних робіт, з встановленням скорочених строків обов'язкової частки відбування покарання.

Висновки до розділу 2

1. Найперше завдання індивідуалізації покарання полягає в забезпеченні призначення справедливого покарання. По-друге, не можна перебільшувати значення того чи іншого критерію призначення покарання; вони лише в сукупності можуть забезпечити індивідуалізацію покарання і на цій основі забезпечити його справедливість. По-третє, не можна також протиставляти принцип рівності громадян перед законом вимогам диференціації та індивідуалізації призначення покарання, бо остання і може здійснюватися при дотриманні принципу рівності і в рамках диференційованих законом меж покарання. Тільки за цієї умови і можливе призначення справедливого покарання. Перебільшення судом ролі тієї чи іншої із зазначених вимог може призвести до призначенням покарання без урахування індивідуальних властивостей злочину і особи винного або до порушення принципу рівності, а в кінцевому результаті і принципу справедливості. По-четверте, індивідуалізація покарання, забезпечуючи його справедливість, тим самим сприяє і досягненню цілей покарання.

2. З метою подальшого розвитку кримінального законодавства пропонуємо виключити положення про можливість покладення обов'язку на окрему особу для нагляду та проведення виховної роботи за неповнолітнім.

Натомість передбачити саме в КК України, що контроль за такими неповнолітніми здійснюють, крім органів виконання покарань, також служби у справах дітей, які мають право звернутись до суду у необхідних випадках для скасування звільнення з випробуванням або для продовження строку випробування чи встановлення додаткових обов'язків.

3. Щодо неповнолітніх пропонуємо встановити, що і у випадку вчинення нового кримінального правопорушення невеликої тяжкості або навіть необережного середньої тяжкості, питання про скасування звільнення з випробуванням повинно вирішуватися судом. А оскільки, як зазначалося вище, умови застосування звільнення від покарання з випробуванням не повинні бути більш м'якими, ніж при застосуванні умовно-дострокового звільнення, то доцільно передбачити положення, що у випадку вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення невеликої тяжкості або необережного середньої тяжкості, питання про збереження умовно-дострокового звільнення повинно вирішуватись судом в кожному окремому випадку. При цьому, передбачити здійснення за умовно-достроково звільненими нагляду.

4. Запропоновано передбачити положення, відповідно до якого суд і у випадку вчинення кримінального правопорушення середньої тяжкості може прийняти рішення про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності. З огляду на викладене, пропонуємо змінити редакцію п.2 ст.100 КК України «Громадські та виправні роботи» на таку: «Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому в віці від 16 до 18 років на строк від двох місяців до одного року за місцем роботи, або в іншому місці», чим буде скасована така обов'язкова умова призначення даного виду покарання – як постійне місце роботи неповнолітнього.

5. З метою уникнення безкарності неповнолітніх 14-15-річного віку та формування в подальшому стійкої протиправної поведінки пропонуємо доповнити ст. 99 КК України частиною 3 наступного змісту: «В разі ухилення неповнолітньої особи у віці 14-15 років від сплати штрафу, суд може замінити даний вид покарання більш суворим».

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

3.1. Оптимізація діяльності органів і установ кримінальної юстиції щодо співмірності застосування кримінальних санкцій на основі кримінологічних критеріїв оцінки особи неповнолітнього

Як вже зазначалось, кількість вчинених кримінальних правопорушень неповнолітніми або за їх участі залишається високою. Цей факт обумовлює необхідність вдосконалення та посилення діяльності органів влади, зокрема, виконавчої, органів самоврядування, а також правоохоронних органів щодо попередження таких злочинів. Попередження злочинності неповнолітніх, як і злочинності в цілому, перш за все, пов'язана з соціальними факторами. Оскільки діяльність з попередження злочинності спрямована на конкретну соціальну групу – неповнолітніх, або окремих осіб, що перебувають в конкретних життєвих ситуаціях.

Система заходів щодо попередження злочинності, зокрема й злочинам неповнолітніх, буде ефективною, коли при її реалізації різноманітні дії державних установ та органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій і окремих громадян будуть узгоджені, а вся їх діяльність буде скоординованою та відповідати закону [, с.43]. Попередження злочинності серед неповнолітніх – це сукупність різноманітних видів діяльності і заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність неповнолітніх або сприяють їй, а також недопущення вчинення ними злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

Законодавством України визначена низка органів та служб, які уповноважені та зобов'язані проводити профілактичні заходи щодо протидії

злочинності неповнолітніх. Зокрема серед суб'єктів запобігання злочинності неповнолітніх особливе місце належить органам внутрішніх справ, які не тільки самі здійснюють спеціальні попереджувальні заходи, але й забезпечують взаємодію з виконання таких заходів іншими спеціальними органами та установами, створюють для цієї діяльності відповідні умови та використовують їх можливості.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» такими органами є: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ; приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Відповідно до вимог зазначеного закону у здійсненні соціального захисту і профілактики правопорушень серед дітей у межах своєї компетенції беруть участь інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, окремі громадяни [205].

Попередження злочинності неповнолітніх здійснюється на основі поєднання економічних, політичних, ідеологічних, організаційних та інших заходів, що не мають своїм спеціальним призначенням боротьбу зі злочинністю та запобігання злочинам. Але вони сприяють і цьому завданню, створюючи

умови, що виключають саму можливість існування злочинності як соціального явища, зокрема й злочинності неповнолітніх. Даний вид діяльності виступає як засіб, за допомогою якого в суспільстві досягається зниження рівня та обмеження масштабів злочинності [65].

На наш погляд, обґрунтованою є думка професора О.Г. Кальмана, який вважає, що одним із найважливіших етапів протидії злочинності неповнолітніх є її рання профілактика. Подальші етапи – безпосередня профілактика, профілактика на час передзлочинної поведінки і профілактика рецидиву спрямовані на те, щоб: оздоровити середовище і надати допомогу неповнолітнім, які опинилися у несприятливих умовах життя і виховання ще до того, як вони негативно позначається на поведінці цих осіб (етап ранньої профілактики); не допустити становлення неповнолітніх на злочинний шлях і забезпечити виправлення осіб із уже значним ступенем дезадаптації, які вчиняють правопорушення незлочинного характеру (етап безпосередньої профілактики); створити умови для виправлення осіб, які систематично вчиняють правопорушення, що свідчить про вірогідність вчинення злочину у найближчому майбутньому (етап профілактики передзлочинної поведінки); попередити рецидив підлітків, які раніше вчиняли злочини (профілактика рецидиву) [197].

Ми розділяємо висловлену позицію, оскільки рання профілактика злочинності дійсно займає провідну роль, оскільки вона є найбільш ефективною, саме тому що спрямована на усунення і нейтралізацію джерел криміногенного впливу, які ще не встигли згубно вплинути на підлітка, або на зняття відносно слабких дефектів його особистості, що ще не перетворилися в стійку позицію. Для ефективної профілактики злочинів, що вчиняють неповнолітні, слід урахувати чинники як соціально-економічного, так і морально-психологічного характеру тощо. Така профілактика передбачає періодичний аналіз різних даних з метою з'ясування наявності підстав для провадження специфічних дій. При плануванні профілактичних дій щодо злочинності неповнолітніх необхідно використовувати й застосовувати - базу, яка регулює правовий захист дітей.

Основними завданнями профілактичної діяльності є активізація профілактичної роботи з метою запобігання правопорушенням у дитячому середовищі. З метою реалізації даного завдання необхідним вважаємо запровадити у практику новітні методи та форми роботи з дітьми, схильними до правопорушень; підвищити рівень обізнаності дітей шкільного віку з правових питань; вдосконалити моніторинг щодо: стану дитячої злочинності та злочинів, вчинених проти дітей; стану дотримання прав, а також створити умови для перебування дітей у приймальниках-розподільниках органів внутрішніх справ, слідчих ізоляторах, спеціальних виховних установах Державної кримінально-виконавчої служби України, школах соціальної реабілітації та професійних училищах соціальної реабілітації органів системи освіти; забезпечити соціальний патронаж дітей, які відбувають покарання у спеціальних виховних установах Державної кримінально-виконавчої служби України або звільнені з них, для чого реалізувати право на житло відповідно до законодавства України для неповнолітніх, звільнених зі спеціальних виховних установ, а також влаштування їх на роботу чи на навчання; вжити заходів щодо зменшення кількості випадків повторного вчинення злочинів дітьми; активізувати створення системи ювенальної юстиції в рамках проведення реформи судової системи з метою поліпшення національного законодавства у сфері захисту прав дітей, удосконалення превентивної та профілактичної роботи з метою запобігання вчиненню дітьми злочинів та інших правопорушень, створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх правопорушників [110; 111].

Ефективною формою кримінально-правового захисту прав дітей є застосування до неповнолітньої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення примусових заходів виховного характеру. В ст. 105 КК України встановлено, що до неповнолітньої особи можуть бути застосовані такі примусові заходи виховного характеру: а) застереження; б) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; в) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих

громадян на їхнє прохання; г) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; д) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Застосування вказаних заходів кримінально – правового характеру являє собою діяльність суду щодо прийняття у відповідному процесуальному документі рішення про призначення конкретного виду та (або) строку цього засобу впливу [8, с.282].

Результативним засобом запобігання злочинності взагалі, а злочинності серед неповнолітніх, зокрема, є принцип неминучості покарання. І справа не в тяжкості покарання, а в усвідомленні, що кожне правопорушення буде виявлено і належним чином оцінено в кримінальному відношенні.

Інститут призначення покарання грає важливу роль в забезпеченні безпеки особистості, суспільства і держави. Він виконує двояку місію. З одного боку, призначення покарання особі, яка вчинила злочин, має захистити соціум і окремих громадян від подальших злочинних діянь цієї особи. З іншого, призначаючи покарання, суд встановлює, який вид і розмір такого покарання буде достатнім для досягнення цілей покарання щодо конкретного засудженого і чи відповідає воно вимогам законності та справедливості. При цьому необхідна достатня чіткість і жорсткість юридичного регулювання відповідних суспільних відносин. І саме правовий режим дозволяє сформулювати адекватний юридичний інструментарій.

На наш погляд, правовий режим призначення покарання дозволяє обрати оптимальне поєднання правових засобів для досягнення поставлених завдань, що забезпечує врахування специфіки і особливого характеру суспільних відносин, що виникають при призначенні покарання, визначити їх «динамічну» складову.

Для позначення елементів даного правового режиму ми не випадково використовуємо термін «засіб». З одного боку, засіб – це прийом, спосіб дії для досягнення чого-небудь, з іншого - знаряддя (предмет, сукупність приладів) для здійснення будь-якої діяльності. Засіб – це середня ланка між моделлю і

результатом, яка поєднує їх Тому правові засоби, що виступають специфічним посередником, з неминучістю включають як елементи ідеальної (встановленої в нормах права), так і реальної (правомірної чи неправомірної) поведінки суб'єктів різних правовідносин.

Проблема правових засобів в теорії юриспруденції отримала комплексне рішення в працях Алексєєва С.С, Малько А.В., Гоймана В.І. та ін. Правовими явищами розуміють такі явища, що знаходять свого виразу в інструментах (установленнях) і діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей.

Інтерпретуючи ці знання стосовно аналізованої сфери, представляється можливим визначити зміст правового режиму призначення покарання і встановити в ньому місце індивідуалізації.

Зміст правових режимів визначається їх цільовим призначенням, характером і особливостями тієї сфери діяльності, на яку вони поширюються, особливостями об'єкта режиму. У нашому випадку мета правового режиму полягає в призначенні законного і справедливого покарання. Для досягнення цієї мети в кримінальному законі встановлені правила, якими зобов'язаний керуватися суд при призначенні покарання винній особі у конкретній справі. Ці правила за своєю суттю являють собою правові засоби досягнення зазначеної мети або, іншими словами, елементи правового режиму призначення покарання, кожне з яких має самостійне значення при призначенні покарання. Але в той же час тільки у сукупності вони забезпечують призначення покарання, здатного забезпечити досягнення його цілей в щодо конкретного засудженого.

На нашу думку, на практиці реалізація цих правил і становить зміст правового режиму призначення покарання. Для цього суддя (суд) вчиняє врегульовані кримінальним і кримінально-процесуальним законами дії: правильно кваліфікує скоєне за статтею (статтями) Особливої частини КК України, враховує положення Загальної частини КК України, виявляє всі обставини вчинення кримінального правопорушення, особистісні

характеристики винного, визначає найбільш оптимальний вид і розмір покарання та ін.

Таким чином, правовий режим призначення покарання - це закріплені в законі обов'язкові для суду правила, що являють собою сукупність регулятивних, охоронних, процесуально-процедурних засобів, що дозволяють забезпечити на основі індивідуалізації призначення законного і справедливого покарання по кожній кримінальній справі.

Правовий режим призначення покарання на відміну від процесу застосування норм права, який являє собою тільки діяльність владних органів, що складається в реалізації правових приписів щодо конкретних життєвих ситуацій і індивідуально визначених суб'єктів, включає в себе і вище зазначену діяльність, і відповідні правові норми, закріплені в законі.

Індивідуалізація призначення покарання безумовно пов'язана з його законністю і справедливістю. Однак в правовому режимі призначення покарання саме індивідуалізація відіграє провідну роль. Якщо призначення покарання не індивідуалізоване, значить, воно, по суті, і незаконне, хоча формально приписи кримінального закону можуть бути дотримані (покарання призначене в межах санкції статті КК України). Одночасно таке покарання буде і несправедливим, тому що воно не буде відповідати тяжкості злочину, обставинам його вчинення і характеристикам особи винного.

Індивідуалізація призначуваного винному покарання дозволяє суду врахувати все різноманіття явищ і обставин об'єктивного і суб'єктивного порядку, що супроводжують злочин і характеризують особистість людини, яка його вчинила, і обрати законне, найбільш доцільне покарання винному.

У науковій літературі розрізняють індивідуалізацію призначення покарання в законі і в суді, що, на нашу думку, означає відображення правового режиму призначення покарання на правотворчому і правозастосовному рівні.

Суд призначає покарання на підставі всієї сукупності соціально значущих якостей особистості, як антигромадських, так і соціально-корисних, з метою встановлення ймовірності загрози вчинення засудженим нового кримінального

правопорушення, і тому в призначеному покаранні полягає певний прогноз його поведінки. Найчастіше в самому злочині з усією очевидністю проявляється внутрішній світ винного, його соціально-психологічне обличчя, так би мовити, відбивається сама сутність особистості. Тому в цих випадках оцінка суб'єктивних властивостей злочину допомагає суду виокремити головне в особі винного і на цій основі призначити таке покарання, яке максимально може забезпечити досягнення його цілей.

Однак нерідко буває і так, що скоєний злочин не є для особи його закономірним проявом, не узгоджується з його повсякденною поведінкою. У таких ситуаціях, щоб спрогнозувати поведінку засудженого в майбутньому, правильно призначити покарання, суд особливо ретельно повинен встановити причини злочину, простежити поведінку винного до вчинення кримінального правопорушення та після. У переважній більшості вивчених нами вироків у кримінальних провадженнях суди цілком обґрунтовано звертали увагу на позитивну або, навпаки, негативну характеристику підсудного.

Сприяти вирішенню даної проблеми покликаний ухвалений Верховною Радою України 05.02.2015 Закон України «Про пробацію», що набув чинності 27.08.2015, але й досі залишається не повною мірою реалізований та сприйнятий суспільством. З метою всебічного розуміння мети зазначеного закону, його сутності та значення для вирішення питання профілактики та попередження злочинності, зокрема й злочинності неповнолітніх, необхідним є звернення до історії та стану інституту пробації в зарубіжних країнах.

Значного досвіду щодо застосування заходів пробації набула Велика Британія. Саме в цій країні інститут пробації історично утворився як основа альтернативних заходів покарання та свого розвитку набув у 30-40 –х роках ХХ сторіччя, коли накази про застосування пробації оголошувалися стосовно близько 30% винних осіб [109].

До 2006 року інститут пробації функціонував у формі Національної служби пробації в системі Міністерства внутрішніх справ. Зараз в Англії та Уельсі створена Національна служба поводження з правопорушниками, яка є

підзвітною Міністерству юстиції та має в своїй структурі 42 служби пробації. Загальна кількість співробітників даної служби, значна частина яких становлять юристи та психологи за фахом, є достатньої для того, щоб один працівник служби пробації співробітничав з 13-14 правопорушниками.

Діяльність служби пробації в Великій Британії регулюється Законом про кримінальну юстицію 1991 року та спрямована на виконання наступних функцій: 1) виконання покарань, що не пов'язані з ізоляцією від суспільства (громадське покарання та умовне звільнення від покарання), із застосуванням нагляду служби пробації строком від 1 до 3 років; 2) надання допомоги потерпілим від злочину з метою накладення певних обмежень на правопорушника, за необхідності; 3) здійснення процедури медіації (примирення сторін) та застосування програм психологічної корекції поведінки правопорушника.

В США інститут пробації належить до опосередкованих санкцій, а Служба пробації належить до структури судової системи. При цьому головним завданням зазначеної служби є здійснення нагляду за умовно засудженими особами. Загальне керівництво Службою пробації здійснюється Адміністративним офісом при Верховному Суді США, а безпосереднє керівництво на місцях – місцеві суди. Слід звернути увагу, що пробація як альтернатива позбавленню волі застосовується в США дуже широко, зокрема в літературі міститься посилення на співвідношення між особами, що знаходяться в місцях позбавлення волі, та таким, що беруть участь у апробаційних програмах, як 1:2 [123]. Цьому сприяє наявність розгалуженої системи місцевих служб пробації, яка становить понад 1750, половина з яких здійснює нагляд за неповнолітніми правопорушниками.

Ступінь нагляду служб пробації варіюється від так званого «поштового» («телефонного»), коли засуджений кожного місяця повинен надсилати до служби поштову листівку з описом свого життя та змін, що відбуваються, до інтенсивного нагляду з використанням електронних та технічних засобів контролю поведінки умовно засуджених, а також покладання на них певних зобов'язань (наприклад, відшкодування шкоди потерпілому). Строк нагляду,

зважаючи на його інтенсивність, може бути від 1 до 5 років [233, 19-21]. Однак є штати, в яких пробаційний нагляд може бути призначений довічно [233, с. 198-199]. Слід також зазначити, що співробітник служби пробації має спеціальні повноваження, зокрема, він має право без будь-якого ордеру заарештувати особу, що знаходиться під пробаційним наглядом, у випадку порушення умов пробації або умовного засудження.

Дослідження, що були проведені в деяких штатах США, зокрема в Каліфорнії, виявили позитивне ставлення населення до служби пробації. Навіть потерпілі від різноманітних злочинів, що взяли участь у цьому дослідженні, здебільшого погоджувались застосувати до правопорушника випробувальний строк із застосуванням заходів інтенсивного нагляду та реабілітаційних програм, ніж позбавлення волі [233, с. 89]. Така ситуація пояснюється тим, що американські платники податків вважають недоцільним витратити значні кошти на утримання злочинців в тюрмах (згідно вимог міжнародних стандартів вартість утримання одного ув'язненого складає близько 20 тис. доларів США на рік, а на засудженого в режимі пробації витрачається 1 тис. доларів США на рік [233, с. 41-47]).

У Німеччині інститут пробації отримав свого закріплення в судовій системі як Служба помічників судді з умовного засудження [233, с. 21]. Дана служба здійснює державний контроль (нагляд) за особами умовно засудженими та умовно-достроково звільненими з місць відбування покарань. Основним засобом апробаційної програми стосовно зазначених осіб є покладання на них спеціальних обов'язків.

В Нідерландах існує Служба контролю за умовно засудженими. Дана служба включена до структури системи прокуратури країни та являє собою за суттю службу пробації. Служба контролю за умовно засудженими особами так само як й її англійська модель має давнє історичне коріння. Зокрема в 1815 році на підставі приватної ініціативи утворений перший інститут такого контролю [123]. Стосовно правопорушника, щодо якого застосовано умовне засудження, службою пробації здійснюється соціологічне дослідження особи, виховна

робота, а, за необхідності, застосовуються й заходи психологічної корекції виявлених психологічних деформацій. До функцій даної служби належить також організація громадських робіт.

В Японії в 70-х роках минулого сторіччя в системі пенітенціарних установ дуже ефективно використовувався метод «найкан», спрямований на корекцію поведінки злочинців через застосування медитації та самопізнання [7, с. 279-280]. Певною мірою це дозволяло злочинцю пізнати духовні цінності, набутти навичок життя, стати на шлях виправлення. Однак, наприкінці ХХ сторіччя через високий рівень рецидиву серед раніш засуджених (до 57 % протягом 3-х років після звільнення з тюрми), від таких психотерапевтичних програм відмовились, та всі зусилля держави були спрямовані на виокремлення злочинців з кримінального середовища через застосування різноманітних покарань, що не пов'язані із обмеженням волі. Так з'явилась японська модель інституту пробації у вигляді «захисного нагляду» за відстрочкою виконання покарання. Дана служба підзвітна Міністерству юстиції. Строк «захисного нагляду» складає від 1 до 5 років, а основними категоріями є неповнолітні, жінки, що займаються проституцією, а також засуджені з відстрочкою виконання покарання та умовно-достроково звільнені від відбування покарання. Особливістю японської моделі пробації є участь значної кількості громадських волонтерів з різних верств населення, зокрема, протягом багатьох років їх кількість становить постійну величину 1:50.

На пострадянському просторі однією з перших робіт щодо модернізації кримінально-виконавчої системи почала Естонія, перейнявши скандинавську модель. В 1998 році в системі Міністерства юстиції Естонії було сформовано нову професійну систему – державну Службу кримінального нагляду, що складається з 32 територіальних відділень [111].

Зважаючи на викладене, можна дійти обґрунтованого висновку, що сьогодні інститут пробації в різних країнах реалізується через створення багатофункціональної служби пробації, але різної підзвітності (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Верховний суд, прокуратура).

Пробація – це складний комплексний інститут кримінального правосуддя та попередження злочинності, що має у сукупності кримінально-правові, кримінально-процесуальні, кримінально-виконавчі та кримінологічні ознаки.

В кримінально-правовому аспекті, в західних країнах, пробація – вид альтернативного кримінального покарання. В кримінально-процесуальному аспекті пробація застосовується на стадії досудового слідства, стадії призначення покарання та визначення засобів правового впливу (основних та факультативних зобов'язань).

В кримінально-виконавчому аспекті пробація – це систем виконання альтернативного покарання на умовах перебування засудженої особи у суспільстві, із застосуванням особливої форми соціально-правового контролю.

В кримінологічному аспекті, пробація являє систему заходів попередження злочинності, зокрема рецидивної та пенітенціарної, та систему заходів ресоціалізації засуджених, що спрямовані на процес виправлення засудженого через корекцію його поведінки та обмеження впливу кримінальної субкультури [123].

Крім того, наявним є й економічний аспект пробації як маловитратного (ніж утримання пенітенціарної системи) для держави механізму попередження та профілактики злочинності.

На даний час можна вже побачити і перші результати роботи служби пробації в Україні.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про пробацію» пробація щодо неповнолітніх – це пробація стосовно осіб віком від 14 до 18 років.

Крім загальних наглядових заходів, у рамках соціально-виховної роботи, уповноважені органи з питань пробації додатково забезпечують:

- реалізацію заходів у рамках соціально-виховної роботи спільно з органами і службами у справах дітей спеціальними установами та закладами, що здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень;
- залучення неповнолітніх до навчання та здобуття ними повної загальної середньої освіти;

- залучення до соціально-виховної роботи батьків або законних представників, якщо виникає така потреба;
- обмеження спілкування з дорослими суб'єктами пробації шляхом встановлення окремих днів відвідування для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації (у підрозділах, де на обліку перебувають обидві категорії);
- використання в роботі програм, методик та інструментів, призначених для неповнолітніх.

Уповноважені органи з питань пробації використовують такі інструменти для роботи з неповнолітніми суб'єктами пробації:

- оцінка ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення неповнолітніми (наказ Міністерства юстиції України від 03.12.2018 № 3787/5);
- пробаційні програми «Зміна прокримінального мислення», «Подолання агресивної поведінки», «Попередження вживання психоактивних речовин» (наказ Міністерства юстиції України від 11.06.2018 р. № 1797/5);
- пробаційна програма «Формування життєвих навичок» (наказ Міністерства юстиції України від 23.10.2019 р. № 3235/5) []

Законодавчо установлені додаткові вимоги до досудової доповіді відносно обвинуваченого неповнолітнього, а саме зазначення інформації про вплив криміногенних факторів на поведінку неповнолітньої особи, а також рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень.

В Можна стверджувати, що в Україні впроваджено національну модель ювенальної пробації, оскільки в 14 містах (Дніпро, Кривий Ріг, Маріуполь, Житомир, Запоріжжя, Мелітополь, Київ, Кропивницький, Львів, Миколаїв, Одеса, Полтава, Рівне, Харків) функціонують сектори ювенальної пробації, 9 з яких (Дніпро, Маріуполь, Житомир, Мелітополь, Київ, Львів, Миколаїв, Одеса, Харків) відкрито та облаштовано за сприяння уряду Канади [].

Сектори ювенальної пробації розташовані в окремих приміщеннях та у більшості з них наявні кімнати для групових та індивідуальних занять з неповнолітніми, в яких проводяться консультації психолога сектору, пробаційні

програми, культурно-масові та інші заходи спрямовані на профілактику правопорушень та досягнення цілей пробації. Діяльність таких секторів спрямована на реалізацію пробації щодо неповнолітніх, у ході здійснення якої виключено контакти із повнолітніми правопорушниками.

Модель ювенальної пробації демонструє стійкі позитивні результати у виді значно нижчого рівня рецидивної злочинності серед неповнолітніх, які перебувають на обліку секторів ювенальної пробації у порівнянні із загальними показниками серед неповнолітніх суб'єктів пробації по всій Україні.

Станом на 01 липня 2020 р. на обліку уповноважених органів з питань пробації перебувало 755 неповнолітніх. На обліку секторів ювенальної пробації перебуває 142 неповнолітніх суб'єктів пробації, що становить 19 % від загальної кількості неповнолітніх, які перебувають на обліку підрозділів пробації по всій Україні.

За видами покарань 726 (96 %) неповнолітніх суб'єктів пробації звільнено від відбування покарання у виді позбавлення волі з випробуванням, 19 (3 %) засуджено до покарання у виді громадських робіт, 10 (1 %) – до штрафу

За віком чисельність неповнолітніх суб'єктів пробації становить: 17 років – 365 (49 %), 16 років – 259 (34 %), 15 років – 92 (12 %) та 14 років – 9 осіб (1 %), а також 30 осіб (4 %), які поставлені на облік у віці від 14 – 18 років і відносно яких триває соціально-виховна робота на базі секторів ювенальної пробації.

Із загальної кількості засуджених неповнолітніх – 703 (93 %) становлять чоловіки, 52 (7 %) – жінки.

Із загальної кількості засуджених неповнолітніх, які перебували на обліку в підрозділах пробації, 641 (84,9 %), навчалися у загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах, 3 (0,4 %) працювали на підприємствах та інших установах, 111 (14,7 %) не працювали та не навчалися.

56 % неповнолітніх учинили злочин у складі групи, 93 % засуджені за вчинення кримінального правопорушення вперше. 181 неповнолітній (24 %) перебуває у складних життєвих обставинах.

446 неповнолітніх (59 %) виховуються у неповних сім'ях одним із батьків (переважно матір'ю).

За підсумками I півріччя 2020 р. на обліку уповноважених органів з питань пробації перебувало 1581 неповнолітній суб'єкт пробації. 15 з них засуджено за вчинення повторних кримінальних правопорушень під час перебування на обліку уповноважених органів з питань пробації. Загальний рівень повторної злочинності під час перебування на обліку становить 0,9 % (2018 р. – 24 або 1,4 %, 2019 р. – 21 або 1,3 %).

Понад середнього по Україні (0,9 %) показник рецидивної злочинності серед неповнолітніх засуджених спостерігається у Дніпропетровській (2 %), Запорізькій (1,4 %), Кіровоградській (1,3 %), Миколаївській (1,4 %), Полтавській (1,5 %) та Харківській (1,4 %) областях.

На обліку уповноважених органів з питань пробації перебуває 174 неповнолітніх суб'єктів пробації, яким вироком суду встановлений обов'язок виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою. Найбільше таких суб'єктів пробації у Донецькій та Кіровоградській (до 19), Дніпропетровській (16), Одеській (14) областях. З них 32 особи (18 %) перебувають на обліку секторів ювенальної пробації.

75 неповнолітніх виконали заходи, що передбачені пробаційною програмою.

Оцінки результатів проходження пробаційних програм, які складаються по закінченню виконання заходів, передбачених пробаційною програмою, вказують на такий ступінь досягнення їх мети, а саме:

- низький (1 – 1,3 %);
- середній (17 – 22,7 %);
- високий (57 – 76 %).

На нашу думку, наступним кроком є розвиток «ювенальної юстиції» (Juvenile Justice - англ.) - термін міжнародний. Українською мовою він звучить як «правосуддя для неповнолітніх». Підхід до поняття «ювенальної юстиції» як правосуддя щодо неповнолітніх є коректним, так як в цьому випадку функції ювенальної юстиції розуміють обмежено, лише в рамках спеціалізованого

підходу до кримінальної відповідальності неповнолітніх. Однак поняття набагато ширше і передбачає спеціалізовану систему законодавства для неповнолітніх, органів і установ, що займаються профілактикою і наглядом за неповнолітніми, умовами їх виховання і розвитку, їх девіантною поведінкою.

Ювенальна юстиція - це правова основа соціальної політики щодо неповнолітніх, система захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, яка об'єднує навколо спеціалізованого суду у справах неповнолітніх (ювенального суду) соціальні служби (органи і установи державної системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх), інститути громадянського суспільства.

Крім того, ювенальна юстиція - це і особлива система правосуддя, при якій її центральна ланка - ювенальний суд тісно взаємодіє з соціальними службами як до розгляду справи судом, так і після прийняття судового рішення незалежно від того, чи розглядає суд матеріали щодо неповнолітнього правопорушника або здійснюється захист прав неповнолітнього в порядку цивільного судочинства [111].

Поява в нашій країні ювенальної юстиції, повсюдне введення ювенальних судів, на наш погляд, матиме значний позитивний вплив на судову практику щодо неповнолітніх, на ділі забезпечить індивідуалізацію призначення їм покарання.

Сьогодні ж під час відсутності такої спеціалізованої судової системи для того, щоб безпосередньо застосовувати норми міжнародного права в судах при розгляді справ щодо неповнолітніх, ми можемо вести мову тільки про «вдосконалення судової практики». Тому іншим напрямком удосконалення правових засобів індивідуалізації покарання неповнолітнім ми бачимо, в упорядкуванні меж суддівського розсуду.

Суддівським розсудом є «повноваження, яке закон дає судді, щоб дати вибір з кількох альтернатив, з яких кожна законна», при цьому воно «не є ні емоційним, ні розумовим станом. Це скоріше юридична умова, за якої суддя вільний робити вибір з низки варіантів».

При наявних в кримінальному законодавстві прогалин судам при вирішенні питань, пов'язаних з призначенням покарання неповнолітнім, часто доводиться діяти, ґрунтуючись на досвіді судової практики, власному досвіді, поглядах і уявленнях. Це не сприяє формуванню єдиного підходу до вирішення проблем, що виникають в діяльності судів при практичній реалізації положень кримінального закону, викликає роздробленість і розподіл судової практики на різні рівні: регіональний, районний і т.п.

3.2. Напрями удосконалення використання кримінологічних засобів індивідуалізації покарання на стадіях призначення і виконання покарання неповнолітніх

Аналіз закріплених в законі правових засобів індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім і сформована практика їх застосування дозволяють побачити низку невирішених питань.

Одним з головних є недостатнє вивчення особистості неповнолітнього, що вчинив кримінальне правопорушення, і облік виявлених особливостей при призначенні покарання. Ігнорування цих особливостей веде до формалізму судових рішень, підриває основи індивідуального підходу до призначення покарання.

Розробка ефективних заходів контролю над злочинністю, попередження злочинності в цілому і окремих її видів стає неможливою без вивчення особливостей особистості злочинця, оскільки саме особистість є носієм причин злочинності, в ній відбиваються всі соціальні процеси та явища, що призводять до скоєння конкретного кримінального правопорушення, саме вона є основною і найважливішою ланкою всього механізму протиправної поведінки.

Правильно вказує Ю.А. Красіков, що особистість винного не може вплинути на оцінку характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєного,

зменшити або збільшити їх обсяг. Дані, що характеризують особу винного, беруться до уваги при індивідуалізації покарання, є самостійним критерієм [135, с. 49]. Зазначена вимога традиційно є однією з загальних засад призначення кримінального покарання (ст. 50 КК України), а саме ця обставина - важливим засобом його індивідуалізації. Обставини, що характеризують особу винного, як справедливо зазначав І.І. Карпець, мають велике значення для індивідуалізації покарання, що полягає в застосуванні положень Загальної та Особливої частин КК України при визначенні міри покарання конкретній особі з урахуванням ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння і особи злочинця, всіх обставин, що характеризують конкретне діяння і конкретну особистість в конкретних умовах вчинення кримінального правопорушення [93, с. 84].

Результати нашого дослідження показали, що суди при визначенні обґрунтованого розміру покарання використовують лише загальні, формулювання щодо врахування особи неповнолітнього. Однак які саме дані про особу були враховані судом, з вироку не завжди зрозуміло.

Типовими є такі приклади. В мотивувальній частині вироку за звинуваченням Л. і М. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 185 КК України, Овруцький районний суд Житомирської області вказав: «При призначенні покарання суд враховує характер і ступінь суспільної небезпечності вчинених злочинів, дані про особу підсудних. Підсудні Л. і М. характеризуються негативно».

Таким чином, суд в мотивувальній частині вироку не вказує які конкретні характеристики особистості винного вони враховують при призначенні покарання, чим саме підтверджується негативна або позитивна оцінка судом особи неповнолітнього, з посиланням на відповідний лист кримінальної справи. Неповнота індивідуалізації призначення покарання з цієї точки зору може бути спричинена відсутністю в матеріалах справи відомостей такого роду про неповнолітнього.

Аналогічні висновки зроблені і іншими дослідниками, що підтверджує виявлену негативну тенденцію. Для її подолання запропоновані різні заходи.

Наприклад, О.В. Чунталова вважає, що в кримінальному законі необхідно закріпити перелік обставин, що характеризують особу винного, як це зроблено щодо обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, ст. 66, 67 КК України, у вигляді самостійної статті. А.Б. Петрова вважає за необхідне обов'язкове залучення психологів до судочинства у справах неповнолітніх в порядку надання суду консультативної допомоги, складання психологічних портретів, або дачі висновків з різних психологічних питань, включаючи вплив тих чи інших мір покарання на особистість конкретного правопорушника [315].

Підтримуючи зазначені підходи в цілому, вважаємо, що обов'язковому обліку повинні підлягати лише соціально та юридично значимі властивості, тобто ті, з яких складається структура і спрямованість особистості, що характеризує її світогляд, загальний рівень розвитку, інтереси, потреби, систему завдань, мотивів і цілей, які вплинули на її поведінку. Об'єктом безпосереднього дослідження суду при вирішенні питання про покарання неповнолітнього повинна бути особистість правопорушника в кримінологічному її розумінні, більш широкому, ніж кримінально-правове поняття «суб'єкт злочину». При цьому особливості особистості повинні бути враховані судом не тільки в ретроспективному плані - в розрізі вже вчиненого кримінального правопорушення, а й в прогностичному - з точки зору ефективності покарання і можливості запобігання вчиненню кримінальних правопорушень в майбутньому. Встановити це дуже складно. Для вивчення зазначених вище властивостей особистості необхідна певна система. Саме такий комплексний підхід до вивчення особистості неповнолітнього дозволить визначити заходи найбільш ефективного впливу на нього.

Особа винного в кримінальному судочинстві виступає в якості об'єкта призначення покарання і однією з підстав індивідуалізації покарання, являючи за своєю внутрішньою структурою і зв'язками із зовнішнім середовищем надскладну систему. Вважаємо, що врахуванню як обставин, що характеризують особу винного, повинні підлягати лише деякі її властивості, що мають певне, однозначно встановлене матеріалами справи відношення до скоєного винним

діяння. При цьому слід розуміти, що вивчення особистості не є самоціллю, а виступає лише інструментом, засобом для вирішення інших практичних завдань. Звідси виникає необхідність виділення з усього різноманіття особистісних властивостей, притаманних винній особі, тільки тих, які мають істотне значення саме для призначення покарання, а не для вирішення будь-яких інших питань.

Одну з перших спроб теоретично обґрунтувати і практично застосувати типологічний підхід до особистості винного як об'єкту призначення покарання зробив В.Н. Бурлаков, який вважав, що особистість винного необхідно розуміти як єдність основних її характеристик: суспільної небезпечності, позитивної спрямованості і ретроспективної цінності [140, с. 155]. Вважаємо, що будь-яка типологізація незалежно від свого обґрунтування повинна відображати головну кримінально-правову ознаку особи - характер і ступінь її суспільної небезпеки. Всі інші властивості особистості мають для нас лише непряме значення. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що при призначенні покарання відбувається зіставлення властивості небезпеки злочинної поведінки з властивостями суворості покарання.

На думку більшості авторів, сутність суспільної небезпеки особистості полягає в її властивості «за певних умов і надалі діяти таким чином». Ця теза наводить на думку про те, що для призначення покарання суду слід надавати особливого значення вивченню особистості винного в контексті минулих, нинішніх і майбутніх суспільних відносин, суб'єктом яких вона виступає. Отже, особа яка вчинила кримінальне правопорушення, при призначенні йому покарання стає об'єктом вивчення відразу в трьох тимчасових аспектах.

По-перше, вивчається суспільна небезпека особистості в минулому (до моменту вчинення злочину, в момент його вчинення, після скоєння кримінального правопорушення аж до моменту призначення покарання), по-друге, в цьому (на момент призначення покарання), по-третє, в майбутньому (в момент виконання покарання і після його виконання). Подібна диференціація даних про особу дозволяє виявити максимально можливу кількість даних,

необхідних для індивідуалізації покарання, а також вирішити питання про динаміку її суспільної небезпеки.

Виокремлення трьох аспектів у вивченні особистості вельми умовно, але, разом з тим, має важливе теоретичне і практичне значення. По-перше, такий підхід дозволяє охарактеризувати особу винного в усьому комплексі даних про неї, виявити всі деталі поведінки і морального обліку, що має значення для кримінального судочинства. Тим самим забезпечується максимальна можливість врахування особи винного для індивідуалізації покарання.

По-друге, такий підхід до вивчення особистості винного сприяє суду переконливо вирішувати питання про те, яка група даних про особу винного має визначальне значення для оцінки його особистості: дані, що характеризують його як правопорушника, або дані, що характеризують його як нормального учасника суспільних відносин.

Вважаємо можливим використовувати для вивчення особи неповнолітнього правопорушника систему оцінки ризиків та потреб неповнолітнього злочинця.

На даний час існує проблема прогнозування ризиків ухвалення окремих юридично значимих рішень. Рішення законодавців, працівників правоохоронних органів, суддів та інших суб'єктів в більшості своїй направлені в майбутнє, яке, як відомо, не завжди прозоре. З цього випливає, що юристи приречені приймати рішення в умовах невизначеності, тобто при наявності ризиків, оскільки не можна виключити можливість небажаних подій. Для цього необхідно прогнозувати подальший розвиток ситуації, зокрема, наслідки прийнятих рішень.

У цьому сенсі сутність юридичного прогнозування, на відміну від планування, полягає в описі і аналізі передбачуваного розвитку. Часто найбільш корисним виявляється проміжний шлях - так зване нормативне прогнозування: ми ставимо мету, а потім розробляємо систему заходів, що забезпечують досягнення поставленої мети, і вивчаємо характеристики цієї системи. Облік небажаних тенденцій, виявлених при прогнозуванні, дозволяє вжити необхідних

заходів щодо їх запобігання, а значить - перешкодити здійсненню несприятливого прогнозу.

Таким чином, при індивідуалізації призначення покарання необхідно виявити чинники, які зумовили вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, встановити серед них найбільш значущі і призначити покарання, яке здатне їх максимально мінімізувати. При цьому оцінка «ризиків» і дозволяє суду встановити вид і розмір (строк) покарання, з одного боку, необхідні для зниження негативного впливу покарання на особистість неповнолітнього, з іншого – для мінімізації можливості скоєння неповнолітнім нового злочину як в період відбування покарання, так і після нього. Водночас оцінка «потреб» дозволяє виявити фактори, які слід враховувати для зниження мотивації правопорушника до вчинення нових злочинів.

На нашу думку, для індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім необхідно використовувати наступні категорії інформації.

1. Протиправна поведінка. Оцінці кількості і видів кримінальних правопорушень, раніше вчинених неповнолітнім, на нашу думку, потрібно приділяти найбільшу увагу при прогнозуванні можливості вчинення нового кримінального правопорушення. Поведінка в минулому завжди є кращим прогнозом поведінки в майбутньому (наприклад, в 2019 році до виховних колоній для відбуття покарання у виді позбавлення волі направлено 82 неповнолітніх, з них 78 осіб раніше були засуджені по покарань не пов'язаних з позбавленням волі, а 1 – відбував покарання у виді позбавлення волі).

При цьому необхідно брати до уваги такі критерії як: 1) ризик вчинення нового кримінального правопорушення та 2) потреби як зв'язок особи із зовнішнім світом, що виявляється в поведінці людини, впливаючи на вибір мотивів, що визначають спрямованість поведінки в кожній конкретній ситуації.

Крім того, при оцінці зазначеного фактора слід враховувати й інші протиправні дії неповнолітніх, за вчинення яких вони були поставлені на профілактичний облік. (наприклад, в 2017 р 104 засуджених неповнолітніх або

кожен чотирнадцятий перебували на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх).

2. Кримінальне правопорушення, вчинене в даний час. При оцінці цього ризику йдеться про з'ясування характеру і ступеня суспільної небезпеки особистості, яку необхідно розуміти дещо інакше, ніж суспільну небезпеку діяння. Пов'язано це з тим, що злочинне діяння завжди є небезпекою, тоді як особистість може в певних своїх аспектах характеризуватися позитивно, тобто деякі обставини, що характеризують особистість, характеризуються не як шкідливі (небезпечні), а, навпаки, є певною мірою корисними.

Різні види кримінальних правопорушень мають різний ступінь рецидиву. Наприклад, можна говорити про високий ступінь ймовірності скоєння нових кримінальних правопорушень неповнолітнім, який притягується до кримінальної відповідальності за зґвалтування або за злочин проти особи, вчинене з особливою жорстокістю.

За зв'язку із вчиненим кримінальним правопорушенням, на наш погляд, треба враховувати обставини, пов'язані з мотивацією поведінки винного під час вчинення діяння і його роль в скоєнні групового злочину, а також обставини, що характеризують поведінку неповнолітнього після вчинення ним кримінального правопорушення, що показують ставлення особи до вчиненого і сприяють або ускладнюють розкриттю правопорушення і відшкодування заподіяної шкоди.

3. Наявність постійного місця проживання, умови проживання, взаємини з близькими родичами. В сучасних умовах наявність постійного місця проживання може стати одним з вирішальних аспектів при оцінці ризику вчинення нового злочину неповнолітнім та виборі йому міри покарання. Так як зростає ймовірність рецидиву у неповнолітніх, які не мають постійного місця проживання або проживають в будинках-інтернатах, гуртожитках, а також схильних до частої зміни місця проживання.

На підставі даних про взаємини в родині, отриманих нами в ході вивчення кримінальних проваджень, можна зробити висновок про глибоку кризу,

пережиту значною частиною сімей, в яких виховувалися неповнолітні правопорушення.

У сім'ях, де емоційна близькість батьків і підлітка порушується, в поведінці останнього з'являються агресивність, жорстокість. Намагаючись в зв'язку з цим висловити протест своєї матері або батьку, неповнолітні найчастіше йдуть на порушення норм моралі, моральності, а часом і на вчинення кримінального правопорушення. І, навпаки, повні сім'ї, де діти оточені увагою і турботою в поєднанні з належною вимогливістю, де встановилися добрі взаємини між ними і батьками здатні стати фактором, який попередить вчинення нового кримінального правопорушення неповнолітнім.

Як фактор ризику ми пропонуємо також враховувати наявність злочинного досвіду у батьків та інших близьких родичів неповнолітнього.

Вважаємо, що в цілому характеристика умов життя і виховання повинна відображати характер взаємин неповнолітнього з батьками, його матеріально-побутові умови життя, психологічний мікроклімат в сім'ї, систему ціннісних орієнтацій, що культивуються в сім'ї, що дозволить максимально індивідуалізувати покарання з тим розрахунком, щоб уникнути застосування надмірно суворих або, навпаки, невинуватно м'яких мір покарання.

4. Освіта, професійна підготовка, наявність постійного місця навчання або роботи, наявність самостійних джерел доходу. Дані показники тісно пов'язані з ймовірністю рецидиву. Статистичні дані свідчать про те, що близько 23% неповнолітніх, засуджених за вчинення кримінального правопорушення, на момент його скоєння не вчилися і не працювали. Необхідно констатувати невисокий освітній рівень неповнолітніх злочинців, що обумовлює і специфіку їх соціальних ролей. Той факт, що серед неповнолітніх злочинців набагато менше учнів, ніж серед законослухняних неповнолітніх, свідчить про те, що загальноосвітня школа при всіх недоліках її виховної діяльності була і залишається для більшості неповнолітніх найбільш сприятливою (після сім'ї) середовищем, формує позитивні особистісні установки.

В умовах, коли більшість зі скоєних неповнолітніми злочинів відносяться до злочинів проти власності, наявність або відсутність у неповнолітнього самостійного джерела доходу може вплинути на призначення йому певного виду покарання (наприклад, штрафу).

5. Спосіб життя і друзі. Ми вже вказували, що здебільшого неповнолітні злочинці проводять час в залежності від того мікросередовища, в якому живуть, які в цьому мікросередовищі погляди, звички, інтереси. Більш того, проведеним дослідженням було встановлено, що неповнолітні, згодом вчинили злочини, спілкувалися з особами, які мають, як і вони, антигромадську спрямованість. У зв'язку з цим встановлення кола спілкування неповнолітнього дозволяє оцінити ймовірність рецидиву, а також вирішити питання про вибір тієї чи іншої міри покарання і можливості виправлення підлітка без ізоляції від суспільства.

6. Вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, алкоголю. В даний час триває безпрецедентне зростання поширеності наркоманії і токсикоманії серед неповнолітніх. Зазначені обставини різко збільшують ймовірність скоєння неповнолітніми злочинів як в стані наркотичного сп'яніння, так і з метою заволодіння грошовими коштами для придбання наркотиків.

За даними нашого дослідження, близько 67% підлітків регулярно вживають алкоголь (в основному пиво). Рання алкоголізація особливо небезпечна по ряду причин: вплив алкоголю на молодий організм призводить до більш тяжких медичних та соціальних наслідків; скорочуються терміни переростання пияцтва в алкоголізм (у неповнолітніх 2-4 роки замість 5-10 років у дорослої людини); різко підвищується небезпека кримінальної поведінки.

7. Спрямованість особистості (психологічний склад, погляди і життєві установки та ін.). Психологічні та емоційні чинники часто корелюються з злочинною поведінкою. Незрілість нервової системи зовні проявляється в нестриманості, імпульсивності. Тому на мотивацію неповнолітнього істотний вплив здійснює емоційна збудливість, поєднана з коливаннями настрою, спалахами дратівливості. Деяким підліткам властиві грубість, зухвалість, агресія. Ці риси характеру нерідко приводять їх до протиправної поведінки або

використовуються дорослими при скоєнні злочинів. Неповнолітні злочинці зазвичай демонструють недостатній контроль за спалахами люті, низькі здібності у вирішенні проблем, схильність до чужого впливу або невміння враховувати чужі погляди, нетерпимість, відсутність гнучкості мислення.

У більшості неповнолітніх злочинців спонукання, інтереси, бажання зводяться до споживацтва, володіння речами, що викликають заздрість у інших, прагненню до постійних розваг, можливості не відмовляти собі в виникають бажаннях. В силу таких психологічних установок і побутових позицій формуються егоїстичні звички, створюються ситуації, що сприяють правопорушенням, в тому числі в зв'язку з груповими випивками, споживанням наркотиків і інших збуджуючих засобів, азартними іграми і т.д. []. Дослідження свідчать, що прокримінальні погляди, висловлені неповнолітнім, є ознакою рецидиву і злочинної поведінки в цілому. Однак у судовій практиці дані обставини досліджується не часто, в основному, коли у справі проводилась судово-психіатрична експертиза. Тим часом необхідно уважно вивчати спрямованість особистості неповнолітнього, яка знайшла свого вираження в злочині. Відповідний соціально-психологічний прогноз може зробити психолог, який, на наш погляд, повинен в обов'язковому порядку залучатися до участі у справах, що розглядаються стосовно неповнолітніх.

Запропонована нами система може мати практичне значення як для індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, так і для профілактики злочинності неповнолітніх, в цілому її роль полягає в наступному:

1. Отримані за її допомогою відомості по конкретній справі щодо конкретного підлітка суд може використовувати для надання відповідно до ч. 1 ст. 103 КК вказівок органу, що виконує покарання неповнолітнього, про врахування під час виконання покарання певних особливостей особистості.

2. Поступово накопичений банк даних створить передумову для більш якісної оцінки стану та ефективності профілактичної роботи, що здійснюється з правопорушниками і неблагополучними сім'ями.

3. Узагальнені дані можуть використовуватися для підготовки прогнозу, інформації, пропозицій, що направляються в зацікавлені відомства та організації. При цьому результати досліджень аналізуються, виділяються закономірності, обґрунтовуються їх причини. На основі отриманих даних можливо буде подальше ефективне вдосконалення законодавства щодо неповнолітніх.

4. Логічним завершенням дослідження, формою реалізації отриманої інформації є розробка індивідуальних планів перевиховання неповнолітніх і комплексних планів боротьби зі злочинністю.

Згідно п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК України обставини, що характеризують особу обвинуваченого, є обставинами, що підлягають доведенню. Отже, дані про особу неповнолітнього злочинця повинні бути встановлені слідством і судом по кожній кримінальній справі. Чим повніше і достовірніше будуть представлені в матеріалах справи і за підсумками судового слідства відомості про особу винного, тим легше буде суду обрати той вид покарання, який дозволить максимально досягти всіх цілей кримінального покарання. Необхідна тісна співпраця юристів і кримінологів з психологами та соціальними педагогами.

Зростання злочинності неповнолітніх, неефективність призначуваного їм покарання говорить про те, що потрібні нові підходи в роботі з даною категорією правопорушників, що ґрунтуються на комплексних, міждисциплінарних і масштабних дослідженнях. Розуміючи всю складність реалізації зазначених положень на практиці, ми підтримуємо ідею введення ювенальної юстиції.

Невизначеність, яка існує в питаннях вибору виду і розміру покарання, а також недосконалість правил його призначення неповнолітнім лише сприяє такій роздробленості. Дана обставина, безумовно, свідчить про те, що правосвідомість суддів не здатна виступати гарантією єдності судової практики, індивідуалізації і справедливості призначаються покарань. У будь-якому разі, говорити про об'єктивність судового розсуду в даному випадку ми вже не можемо. Суддя в кожному конкретному випадку виходить зі своїх власних уявлень про необхідність застосування того чи іншого виду і розміру покарання. В основі такої позиції лежить суб'єктивне ставлення конкретного судді до

конкретних обставин кримінальної справи, що не може не відбитися на всі свої рішення.

Яскравим прикладом такого підходу служить кримінальна справа стосовно неповнолітніх Б., М. і П., які викрали з даху одного з житлових будинків телевізійну антену вартістю 900 грн., А через деякий час були затримані, антена вилучена і повернена за належністю. Всі підсудні притягувалися до кримінальної відповідальності вперше, характеризувалися позитивно, сума викраденого незначна. Будь-яких наслідків не наступило. Однак суддя визначив Б. 1,5 року, а М. і П. по 1 року позбавлення волі. Апеляційний суд, розглянувши справу в апеляційному порядку, скасував вирок, припинивши провадження у справі через малозначність діяння.

При правозастосування, безумовно, необхідно розумно підходити до здійснення своєї діяльності. При цьому у нього завжди має бути право вибору одного, найбільш ефективного рішення з кількох, наданих йому законодавцем. Однак рамки розсуду повинні спочатку закладатися при конструюванні всього кримінального закону та його окремих норм. Таке тлумачення здатне спричинити за собою значно більш серйозні наслідки, ніж прийняття необґрунтованих рішень в окремо взятих випадках. Як правило, це свідчить про нездатність держави здійснювати належний контроль за відправленням правосуддя.

Необхідно впорядкувати рамки суддівського розсуду, зробити їх більш чітко регламентованими в законі. С.Г. Келіна вірно вказує, що «уточнення меж суддівського розсуду має сприяти формулювання в законі умов, які перешкождали б перетворенню рішення, винесеного на розсуд, в довільне, суб'єктивне рішення». Для цього потрібно закріпити в законі такі кримінально-правові норми, які б дозволили суду однозначно правильно вирішувати питання про справедливе покарання, тобто про те, що в конкретному випадку потрібно застосувати конкретну міру і тільки її. Таким чином, важливою теоретичною і практичною проблемою призначення покарання є питання про оптимальне співвідношення волі законодавця і дискреційних повноважень суду. В підсумку

до абсолютно правильного висновку приходить А. Барак: «Завдання полягає не в тому, щоб досягти абсолютної об'єктивності, а скоріше в тому, щоб знайти відповідний баланс між об'єктивністю і суб'єктивністю» [9, с. 17]. При цьому необхідно розуміти, що правовому регулюванню суспільного життя повинні бути чужі як підміна закону розсудом під приводом доцільності, так і протиставлення законності справедливому і доцільному застосування правових норм.

Такий стан речей наводить нас на думку про необхідність формування концепції призначення покарання на основі об'єктивно-суб'єктивного принципу (підходу). Отже, всі обставини, що впливають на покарання, повинні бути за можливості закріплені і формалізовані в нормах кримінального закону. Це і є об'єктивна складова призначення покарання. Щодо ж тих обставин, ступінь впливу яких на покарання точно встановити неможливо, повинні бути нормативно закріплені межі, в рамках яких їх роль буде точно визначатися правосвідомістю (судовим розсудом) суб'єкта призначення покарання. Це вже буде суб'єктивна складова об'єктивно-суб'єктивного підходу до призначення покарання.

Одним з перших кроків в цьому напрямку могло б стати внесення в кримінальне законодавство окремої статті, яка визначає особливості призначення покарання неповнолітнім при наявності пом'якшуючих і (або) обтяжуючих обставин.

Про доцільність і можливості встановлення середньозваженого покарання говорили ще і представники класичної школи кримінального права, такі як М.С.Таганцев, І.Л. Фойницький та ін. «У простій формі вибір судами покарання повинен відповідати такій схемі: в тих випадках, коли діяння становить звичайний тип даного роду злочинів, або обставини, що обтяжують і пом'якшують, врівноважують один одного, там повинна бути застосована середня міра призначеного в законі покарання: наявність або перевага обставин, що пом'якшують вину, буде наближати відповідальність до призначеного за дане

діяння нижчої межі покарання; наявність ж або перевага обставин, що обтяжують вину, до його вищої межі» [274; 307].

У сучасній юридичній літературі неодноразово зазначалося, що розробка алгоритмів процесу призначення покарання зможе зробити помітний вплив на вдосконалення практики призначення покаранн. На думку В.І Курляндського, «розробка цих рекомендацій не має на меті обмеження внутрішнього суддівського переконання, підризу принципів призначення покарання і т.п. Завдання тут зовсім інше: дати в руки судді допоміжний інструмент, який міг би полегшити йому прийняття власного рішення і уникнути, принаймні, грубих помилок при призначенні покарання. Не повинно насторожувати і пропозиція про певну формалізацію деяких понять, так як в принципі воно неминуче властиво вирішенню деяких правових питань взагалі і кримінально-правових зокрема («жорсткі» вказівки законодавця про вік кримінальної відповідальності, про строки давності, погашення судимості, вказівки верховних судових органів про вартість, оцінку розмірів викраденого і т.п.)» [141].

Вважаємо за доцільне розробити і законодавчо закріпити алгоритм призначення покарання неповнолітнім при наявності пом'якшуючих і обтяжуючих обставин. Слід зазначити, що міра впливу пом'якшуючих та обтяжуючих обставин на механізм призначення покарання, як по відношенню до дорослих, так і по відношенню до неповнолітніх, в кримінальному законодавстві не розкривається.

На нашу думку, суд при призначенні покарання неповнолітньому за одиничний злочин, згідно загальних правил і з урахуванням особливостей призначення покарання неповнолітнім, передбачених чинним КК України, не може вийти за межі мінімального або максимального розміру санкції. Санкція статті Особливої частини КК України є атрибут кримінально-правової норми, що визначає максимальну і мінімальну міру покарання, а також перелік усіх видів покарання, що призначаються при вчиненні особою даного складу злочину. Тобто законодавець пропонує «межі покарання» за конкретний вид антигромадської поведінки. Суд, враховуючи обставини справи і особу винного,

пом'якшуючі і обтяжуючі обставини призначає неповнолітньому певне покарання в рамках даних меж.

Процедура призначення покарання неповнолітньому за вчинене ним кримінальне правопорушення повинна здійснюватися відповідно до наступного алгоритму. Суд обирає той чи інший вид покарання з тих, що передбачені санкцією відповідної статті, за якою кваліфіковано діяння підлітка. Далі визначається середній термін (розмір) зазначеного виду покарання, після чого, з огляду на законодавчо встановлені особливості призначення покарання неповнолітнім, передбачені ст. 103 КК України, а також наявні пом'якшуючі і обтяжуючі покарання обставини, виявлені в кримінальному процесі, суд призначає конкретну міру покарання винній особі в межах санкції кримінально правової норми. Цей процес, нагадує математичну дію - додавання в осі координат, де точкою звіту (нульовою точкою) є середній строк (розмір) покарання.

Середній строк (розмір) покарання повинен визначатися шляхом ділення на два суми значень мінімального і максимального розмірів того чи іншого виду покарання з урахуванням винятків і особливостей, передбачених главою XV КК України для неповнолітніх. Якщо ж в санкції статті Особливої частини КК України не передбачено нижча її межа, то мінімальний розмір покарання за даний злочин встановлюється відповідно до положень Загальної частини КК України, що закріплюють мінімально можливий термін або розмір конкретного виду покарання (наприклад, для позбавлення волі - 6 місяців, і т.д.). Тому середній термін (розмір) покарання, наприклад, за крадіжку, кваліфіковану за ч. 2 ст. 185 КК України, якщо суд буде визначатися таким чином: (6 місяці + 4 роки): 2 = 2 роки і 3 місяці позбавлення волі.

При наявності в справі тільки обставин, що пом'якшують покарання винного, остаточний строк або розмір призначуваного неповнолітньому покарання повинен як би «рухатися» від середнього терміну (розміру) обраної йому міри покарання до її нижчої межі в межах санкції відповідної статті Особливої частини КК України. При цьому строк і розмір призначуваного

покарання в подібній ситуації, за загальним правилом, не повинен перевищувати середнього терміну (розміру) покарання. При наявності ж в справі тільки обставин, що обтяжують покарання винного, все відбувається з точністю до навпаки. Тобто остаточний строк або розмір призначуваного неповнолітньому покарання повинен як би «рухатися» від середнього терміну (розміру) обраного йому запобіжного покарання до її верхньої межі. При цьому строк і розмір призначуваного покарання в подібній ситуації, не повинен бути нижче середнього терміну (розміру) покарання. Якщо у справі встановлено як пом'якшувальні, так і обтяжуючі покарання обставини, то здійснюється їх комплексний аналіз, за результатами якого встановлюється домінуюча група. Подальше призначення покарання проводиться за викладеними вище правилами.

В юридичній науці також наголошується на необхідності впорядкування рамок суддівського розсуду за допомогою введення бальної системи призначення покарання. Про це писали В.І. Курляндський, К.Р. Самвелян, Б.Г. Карганова, С.І. Дементьєв, Р. С. Данелян і ін. [141]. Бальна система призначення покарання вже давно використовується в деяких зарубіжних країнах.

У судовій системі США діє незалежний орган - Комісія з призначенням покарань, яка розробила «Федеральне керівництво за призначенням покарань», що набрало чинності 01 листопада 1987 гр. Керівництво по призначенню покарань містить докладні таблиці по призначенню покарань за видами і розмірами з максимумом і мінімумом за різні склади злочинів і окремо для злочинів, скоєних рецидивістами, і передбачає 43 рівня небезпеки злочинів. В законі передбачена таблиця балів і їх відповідність терміну покарання (в місяцях). При призначенні покарання суд зобов'язаний знизити або збільшити покарання на число місяців, які вказані в таблиці балів. Наприклад, якщо жертва злочину витримала постійну або небезпечну для життя фізичну рану, то покарання винному збільшується на чотири рівні (бали). Якщо жертва витримала серйозну фізичну рану, то покарання буде збільшено на два рівня (бали) [14].

Вважаємо, що аналогічна модель призначення покарання, що передбачає розумне поєднання формалізованих і неформалізованих ознак, найбільш оптимальна.

Ретельна і детальна розробка системних показників призначення покарань може вирішити багато проблем, пов'язаних з індивідуалізацією призначення покарання.

Відомо, що за критерієм визначеності приписів всі норми можна розділити на чітко формалізовані і оціночні. Для першої групи характерно однозначне вирішення питання, для другої - досить велика широта судового розсуду при оцінці обставин конкретної справи. Питання про оптимальне співвідношення формальних і оціночних норм, що представляє великий інтерес для права взагалі, набуває особливої гостроти при вирішенні проблем призначення покарання неповнолітнім.

На нашу думку, основні зусилля повинні бути спрямовані не на підвищення ефективності роботи системи контролю та виявлення з допомогою касаційного і наглядового проваджень дефектів призначеного покарання, що ми спостерігаємо нині, а на вироблення якісно нового підходу до призначення покарання, який дозволить в принципі попередити ймовірне виникнення подібних дефектів.

З нашої точки зору, конкретизувавши правила застосування положень ст.ст. 66, 67, 103 КК України при призначенні покарання неповнолітнім, законодавець, з одного боку, вирішить проблему надмірного і часто необґрунтованого зниження або підвищення розміру покарання, що застосовується до конкретного неповнолітнього, а з іншого - зробить діяльність судів більш контрольованою і обмеженою рамками закону. У той же час правозастосовувач також матиме можливість приймати рішення самостійно, за ним як і раніше буде зберігатися право вибору найбільш справедливого і доцільного варіанту дій з декількох можливих.

Віддаючи належне попереднім дослідженням, нами пропонується свої системні показники обліку пом'якшуючих та обтяжуючих обставин,

встановлених у справі, що можуть використовуватися при призначенні покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітнім. Ми вважаємо, що розроблена нами система може бути застосована, перш за все, при призначенні покарання за одиничні злочини, що належать до категорії тяжких та особливо тяжких. Сьогодні законодавець йде шляхом гуманізації кримінальної політики щодо неповнолітніх, що відповідає загальносвітовим тенденціям здійснення правосуддя стосовно даної категорії злочинців. Саме тому за вчинення злочинів невеликої та середньої тяжкості судам рекомендується призначати неповнолітнім покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Безумовно, неповнолітніх в силу їх вікових особливостей слід, в першу чергу, виховувати, а не ізолювати від суспільства. Але якщо немає іншого виходу, то тут правозастосовувачу необхідно мати певні і чіткі формалізовані критерії призначення покарання.

Розроблена нами система обліку пом'якшуючих і обтяжуючих обставин при призначенні покарання неповнолітнім за одиничні злочини, що належать до категорії тяжких та особливо тяжких, являє собою наступне.

Тяжкі та особливо тяжкі злочини, визначені ч. 2 ст. 22 КК України, відповідальність за вчинення яких настає з чотирнадцятирічного віку, були розділені нами на дві категорії: першу і другу, відповідно.

Визначення категорії злочинів стосовно неповнолітніх

Категорія злочинів	Число місяців в одному балі	бальна категорія
тяжкі	2	1
особливо тяжкі	3	2

Середні строки позбавлення волі за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, перелічених у ч. 2 ст. 22 КК України, нами були прораховані для неповнолітніх до 16 років і від 16 до 18 років. Розрахунок проводився в такий спосіб. Санкція статті за той чи інший злочин, була перерахована нами для кожної з двох вище зазначених груп неповнолітніх з урахуванням імперативно

закріплених законодавцем вимог, визначених в ст. 103 КК України. Далі нами розраховувався середній строк (розмір) покарання для кожної групи неповнолітніх, яка визначалася шляхом ділення на два суми значень мінімального і максимального розміру санкції статті за той чи інший злочин. Отримані дані представлені у вигляді наступної таблиці.

Середні строки позбавлення волі для неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення, перелічені в ч. 2 статті 22 КК України

Стаття КК	Частина статті	Категорія злочину	Санкція статті	Середній строк позбавлення волі для неповнолітніх від 14 до 16 років	Середній строк позбавлення волі для неповнолітніх до 18 років
115	ч. 1	особливо тяжке	від 7 до 15 років	від 6 міс. до 15 років, тобто 8 років або 96 міс.	від 6 міс. до 15 років, тобто 8 років або 96 міс.
	ч.2	особливо тяжке	від 10 до 15 років	від 6 міс. до 15 років, тобто 8 років або 96 міс.	від 6 міс. до 15 років, тобто 8 років або 96 міс.
116		нетяжкий	до 5 років	від 6 міс. до 5 років, тобто 3 роки або 36 міс.	від 6 міс. до 5 років, тобто 3 роки або 36 міс.
117		нетяжкий	до 5 років	від 6 міс. до 5 років, тобто 3 роки або 36 міс.	від 6 міс. до 5 років, тобто 3 роки або 36 міс.
121		тяжкий	від 5 до 10 років	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 років і 8 міс. або 42 міс.	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 років і 8 міс. або 42 міс.
122		нетяжкий	до 3 років	від 6 міс. до 3 років, тобто 1 рік і 9 міс. або 21 міс.	від 6 міс. до 3 років, тобто 1 рік і 9 міс. або 21 міс.
152	ч.1	нетяжкий	від 3 до 5 років	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.
	ч.2	тяжкий	від 5 до 10 років	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 роки і 8 міс. або 44 міс.	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 роки і 8 міс. або 44 міс.
	ч.3	особливо тяжкий	від 5 до 12 років	від 6 міс. до 10 років, тобто 5 років і	від 6 міс. до 10 років, тобто 5 років і

				3 міс. або 63 міс.	3 міс. або 63 міс.
185	ч.2	нетяжкий	до 5 років	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.
	ч.3	тяжкий	від 3 до 6 років	від 6 міс. до 6 років, тобто 3 роки і 3 міс. або 39 міс.	від 6 міс. до 6 років, тобто 3 роки і 3 міс. або 39 міс.
186	ч.1	нетяжкий	до 4 років	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.
	ч.2	тяжкий	від 4 до 6 років	від 6 міс. до 6 років, тобто 3 роки і 3 міс. або 39 міс.	від 6 міс. до 6 років, тобто 3 роки і 3 міс. або 39 міс.
	ч.3	тяжкий	від 4 до 8 років	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 роки і 8 міс. або 44 міс.	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 роки і 8 міс. або 44 міс.
187		тяжкий	від 3 до 7 років	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 роки і 8 міс. або 44 міс.	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 роки і 8 міс. або 44 міс.
257		особливо тяжкий	від 5 до 15 років	від 6 міс. до 10 років, тобто 5 років і 3 міс. або 63 міс.	від 6 міс. до 10 років, тобто 5 років і 3 міс. або 63 міс.
289	ч.1	нетяжкий	від 3 до 5 років	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.
	ч.2	тяжкий	від 5 до 8 років	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 роки і 8 міс. або 42 міс.	від 6 міс. до 7 років, тобто 3 роки і 8 міс. або 42 міс.
	ч.3	особливо тяжкий	від 8 до 12 років	від 6 міс. до 10 років, тобто 5 років і 3 міс. або 63 міс.	від 6 міс. до 10 років, тобто 5 років і 3 міс. або 63 міс.
296	ч.2	нетяжкий	до 4 років	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.	від 6 міс. до 4 років, тобто 2 роки і 3 міс. або 27 міс.

Якщо в санкції статті Особливої частини КК України не передбачена її нижча межа, то мінімальний розмір покарання за даний злочин встановлюється відповідно до положень Загальної частини КК України, що закріплюють мінімально можливий строк або розмір конкретного виду покарання. При позбавленні волі він становить 6 місяців. Згідно з положеннями ст. 103 КК

України нижча межа покарання у вигляді позбавлення волі за вчинення тяжких та особливо тяжких злочини скорочується наполовину. Отже мінімально можливий строк або розмір позбавлення волі для неповнолітніх становить 3 місяці.

Перелік пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, визначених у ст.ст. 66 і 67 КК України, адаптований нами з урахуванням особливостей неповнолітніх, розглянутих в попередніх розділах цієї роботи. Нами також було враховано те, що не всі перераховані законодавцем пом'якшуючі і обтяжуючі обставини застосовні до даної категорії злочинців, на чому ми докладно зупинялися раніше. Отримані результати можна представити в вигляді наступних таблиць:

Обставини, що пом'якшують покарання, які враховуються судом при індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, і їх оцінка в балах

Перелік пом'якшуючих покарання обставин	Кількість балів
неповноліття винного	2
вагітність	6
Наявність малолітніх дітей у винного	6
Вчинення кримінального правопорушення в силу збігу важких життєвих обставин або за мотивацію співчуття	8
Вчинення кримінального правопорушення в результаті фізичного або психічного примусу або в силу матеріальної чи іншої залежності	8
Вчинення кримінального правопорушення при порушенні умов правомірності необхідної оборони, крайньої необхідності	5
Протиправність чи аморальність поведінки потерпілого, стала приводом для злочину	6
Явка з повинною, активне сприяння розкриттю злочину, викриттю інших співучасників злочину та розшуку майна, добутого в результаті злочину	5
Надання медичної та іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину, добровільне відшкодування майнової шкоди та моральної шкоди, завданих в результаті злочину, інші дії, створені задля відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому	7
Обставини, які не передбачені КК	2

Обставини, які обтяжують покарання та які враховуються судом при індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім (передбачені КК та практикою застосування), і їх оцінка в балах

Перелік обтяжуючих покарання обставин	Кількість балів
Наявність тяжких наслідків	4
Вчинення кримінального правопорушення групою осіб за попередньою змовою	4
Особливо активна роль у вчиненні кримінального правопорушення	6
Вчинення кримінального правопорушення з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;	4
Вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності	6
Вчинення кримінального правопорушення з помсти за правомірні дії інших осіб, а також з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення	6
Вчинення кримінального правопорушення у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку	4
Вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебуває у стані вагітності, а також щодо малолітнього, іншого беззахисного або безпорадного особи або особи, яка перебуває в залежності від винного	8
Вчинення злочину з особливою жорстокістю, садизмом, знущанням, а також муками для потерпілого	8
Вчинення злочину з використанням зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв, спеціально виготовлених технічних засобів, отруйних і радіоактивних речовин, лікарських засобів, а також із застосуванням фізичного або психічного примусу	6
Вчинення злочину в умовах надзвичайного стану	5

Як уже зазначалося, тяжкі та особливо тяжкі злочини були віднесені нами до двох різних бальних категорій. Для тяжких злочинів кожен бал кожної пом'якшуючої та обтяжуючої покарання обставини відповідає двом місяцям

позбавлення волі, а для особливо тяжких - відповідно, трьома. Таким чином, при врахуванні як пом'якшуючих, так і обтяжуючих обставин бальна категорія залишається однією і тією ж. Тобто, в кожному конкретному випадку по справі встановлюються всі пом'якшуючі і обтяжуючі покарання обставини. Потім кожній з встановлених пом'якшуючих та обтяжуючих обставин присвоюється відповідно до розробленої нами таблиці певна кількість балів. Всі бали підсумовуються і, в свою чергу, в залежності від бальної категорії кримінального правопорушення переводяться в певну кількість місяців позбавлення волі. Далі відлік в кожному конкретному випадку ведеться від середнього терміну позбавлення волі або в сторону його мінімальної, або максимальної межі.

Якщо у справі буде встановлено як пом'якшуючі, так і обтяжуючі покарання обставини, спочатку необхідно буде прорахувати, наскільки було б зменшене покарання неповнолітнього, якби в справі були тільки пом'якшуючі обставини, а потім визначити, наскільки було б збільшена міра покарання винному, якби в справі були тільки обтяжуючі обставини. Потім з більшого результату віднімаємо менший. Отриманий результат плюсуємо до середнього строку (розміру) покарання або віднімаємо його з нього (в залежності від того, який вид обставин опинився домінуючим).

Наведемо приклади використання запропонованих нами системних показників оцінки злочинів на практиці. Вважаємо за необхідне врахувати положення про те, що таку пом'якшуючу обставину, як неповнолітній вік винного, має враховуватися судом поряд з іншими пом'якшуючими і обтяжуючими обставинами. Тому, якщо в нижче наведених прикладах, нами не буде робитися посилання на вказану пом'якшуючу обставину, то передбачається, що вона в сукупності з іншими обставинами у справі ніяк не вплинула на розмір підсумкового покарання, зазначеного у вирокі.

Наприклад, 17-річний А. визнаний судом винним у вчиненні вбивства, передбаченого ч.1 ст.115 КК України. Суд встановив у справі таку пом'якшуючу обставину як вчинення злочину в результаті фізичного або психічного примусу, що відповідно до нашої таблиці відповідає восьми балам. Оскільки злочин,

вчинений А. належить до другої бальної категорії, то один бал дорівнює трьом місяцям позбавлення волі. Покарання в даному випадку зменшується на двадцять чотири місяці. Зменшення балів необхідно здійснювати від величини середнього строку позбавлення волі, встановленого санкцією ч.1 ст.115 КК України, який в даному випадку дорівнює восьми рокам або дев'яносто шести місяцям. Таким чином, А. необхідно призначити покарання у виді позбавлення волі строком на сімдесят два місяці або шість років.

Інший приклад. 15-річний Р. визнаний судом винним у вчиненні вбивства, відповідальність за вчинення якого передбачена ч. 2 ст. 115 КК України. Під час судового розгляду встановлено, що в його діях наявні пом'якшуючі обставини, зокрема неповнолітній вік винної особи та активне сприяння розкриттю злочину. В даному випадку вчинений злочин належить до другої бальної категорії, один бал дорівнює трьом місяцям позбавлення волі, дві вказані пом'якшуючі обставини відповідно до таблиці складають сім балів. Тому строк покарання Р. повинен бути зменшений на двадцять один місяць. Середній строк позбавлення волі в даному випадку становить вісім років або дев'яносто шість місяців, тому з восьми років необхідно виключити двадцять один місяць та призначити Р. покарання в виді позбавлення волі на строк шість років та три місяці.

Таким чином, розглянуті нами приклади наочно показують, що використання системних показників не представляє особливої складності. Зазначена система повністю відповідає принципу справедливості та індивідуалізації призначення покарання, враховує тяжкість вчиненого злочину та реальні призначені покарання, передбачені санкцією тієї чи іншої статті КК України, з урахуванням особливостей, закріплених на законодавчому рівні в ст. 103 КК України стосовно неповнолітніх.

Ми переконані, що впровадження в судову практику системних показників обліку пом'якшуючих та обтяжуючих обставин при призначенні покарання неповнолітнім підвищить авторитет кримінального закону і правосуддя. За давнім правилом «закон вирішує більш справедливо, ніж людина», тому чітко окресливши правовий режим призначення покарання, можна встановити межі

суддівського розсуду. Запропонована нами система обліку пом'якшуючих та обтяжуючих обставин при призначенні покарання неповнолітнім за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів по суті означає спробу надати допомогу суддівському корпусу в ухваленні рішення по справі і винесенні законного і обґрунтованого вироку.

Продовжуючи розвивати і розробляти систему оцінки різних категорій злочинів, можна створити шкалу призначення покарання неповнолітнім за вчинення злочинів невеликої та середньої тяжкості, а також застосувати системні показники до інших видів покарання, зазначеним в ст. 103 КК України. Можливо, розумним буде стосовно неповнолітніх визначитися з переліком особливо пом'якшуючих і особливо обтяжуючих покарання обставин, при наявності яких до них допустимо буде застосовувати більш м'який або, навпаки, більш суворий вид покарання, ніж передбачено за вчинення того чи іншого злочину законодавцем. Вважаємо також, що можна буде, використовуючи оцінку системних показників різних категорій кримінальних правопорушень, чітко регламентувати оцінку інших правових засобів призначення покарання неповнолітнім, передбачених КК України. Даний висновок ми робимо з урахуванням того, що і відомості про особистість, і про умови життя і виховання неповнолітніх, і про вплив на них старших за віком осіб і т.п. підлягають доведенню у кримінальній справі. Отже, можливо буде обрати умовні одиниці оцінки даних критеріїв. Далі вже, як в запропонованому нами варіанті з бальною оцінкою пом'якшуючих та обтяжуючих обставин, відштовхуватися від медіани, або «початкової міри покарання» в бік збільшення або зменшення та призначати неповнолітньому засудженому покарання.

Важко зустріти сьогодні таку галузь наукового пізнання, де б в тій чи іншій мірі не застосовувалася математика. З практики відомо, що краще рішення проблеми завжди пов'язане з новим поглядом на неї. Саме тому ми зробили спробу застосувати дещо інший, відмінний від прийнятого в класичній науці кримінального права, підхід до врахування пом'якшуючих та обтяжуючих обставин при призначенні покарання неповнолітнім за вчинення одиничних

злочинів, що належать до категорії тяжких та особливо тяжких. Сьогодні теорія призначення покарання не тільки неповнолітнім, а й дорослим злочинцям, все ще перебуває в стадії становлення. Однак слід розуміти, що сама по собі суперечливість теорії призначення покарання в якійсь мірі неминуха: в ній відбивається суперечливий характер самих процесів соціального розвитку. Більш того, усвідомлення протиріч може стати стимулом до їх подолання шляхом удосконалення суспільних зв'язків і відносин, поліпшення і розвитку відповідного законодавства.

3.3. Застосування кримінологічної експертизи у запобіганні завідомо неправомірних і помилкових рішень суду та у сфері виконання покарань щодо неповнолітніх

Для розвитку інституту індивідуалізації кримінального покарання неповнолітніх останніх років притаманною є теза про «гуманізацію» та «лібералізацію» заходів кримінально-правового впливу. Реалізація законодавчих змін, зокрема гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх та запровадження пробації як системи наглядових та соціально-виховних заходів, на практиці призвело до зменшення випадків застосування реальних кримінальних покарань до неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення.

Так, за статистичними даними Офісу Генерального прокурора в 2016 році неповнолітніми або за їх участю вчинено 5230 злочинів, в 2017 – 5608, в 2018 – 4750, в 2019 – 4088. Водночас за даними судової статистики реальне покарання (у виді позбавлення волі на певний строк, або не пов'язане з позбавленням волі) до неповнолітніх судом застосовано: в 2016 році – 1201 (звільнено від покарання – 2273, з них з випробуванням – 1991), в 2017 – 1067 (звільнено від покарання – 2021, з них з випробуванням – 1639), в 2018 – 856 (звільнено від покарання –

1942, з них з випробуванням – 1471), в 2019 – 1811 (звільнено від покарання – 1461, з них з випробуванням – 1266).

Таким чином, кримінальне покарання застосовується судом менш ніж до половини неповнолітніх, що вчинили кримінальне правопорушення, а значна частина неповнолітніх, що вчинили злочини залишається позаувагою кримінально-правового впливу.

Водночас, майже половина неповнолітніх, що були звільнені від кримінальної відповідальності або покарання повторно притягаються до кримінальної відповідальності.

Отже так звана «гуманізація» кримінальної відповідальності неповнолітніх останніх років призвела до безкарності злочинних проявів з боку неповнолітніх, і як наслідок – певну криміналізацію даної вікової групи.

На нашу думку, вирішенням даної проблеми може стати посилення значення кримінологічної експертизи законопроектів, що виносяться на розгляд Верховної Ради України, та яка повинна передувати будь-яким змінам кримінального закону.

Проблема оцінки кримінологічних наслідків посилення або пом'якшення кримінальної репресії, що застосовується державою з метою боротьби зі злочинністю неповнолітніх через призначення певного виду покарання або звільнення від його відбування за певних умов, характеризується відсутністю термінологічної єдності стосовно характеристики кримінальної репресії.

Крім того, існують певні труднощі із оцінкою перспектив криміналізації/декриміналізації тих чи інших діянь, пом'якшення або посилення кримінальної відповідальності, застосування нових видів кримінальних покарань. Так, наприклад, аналіз законопроектів, що перебувають на розгляді Верховної Ради України стосовно внесення змін до Кримінального кодексу України, та супроводжуючих документів, дозволяє дійти обґрунтованого висновку, про відсутність в них будь-яких прогнозів, інших даних про кримінологічні, соціальні, економічні наслідки та «вартості» кримінальної репресії або гуманізації кримінально-правових заходів. Зазвичай, фінансово-

економічне обґрунтування законопроекту містить формальний висновок: «не потребує додаткових видатків з Державного бюджету». Водночас експерти не завжди погоджуються із такими висновками.

Намагання визначити витрати держави на правоохоронну діяльність, що пов'язана із витратами державного бюджету на заходи попередження злочинності, зокрема й попередження злочинності неповнолітніх, та здійснення правосуддя, не можуть досягти результату через відсутність необхідної доступної фінансової інформації. Наприклад, видатки Державного бюджету України в 2017 році для Міністерства внутрішніх справ України на реалізацію заходів щодо підвищення обороноздатності і безпеки держави передбачали суму в 500000,0 тис. грн; в 2018 році – 126180,0 тис. грн; 2019 році – 86150397,6 тис. грн.; в 2020 році – 93161654,2 тис. грн.

Водночас, зазначена інформація не надає відповіді на запитання: які саме органи, підрозділи системи правоохоронних органів здійснюють заходи з протидії злочинності, виявленню та розслідуванню злочинних посягань, притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, виконання покарання та постпенітенціарної пробації.

Аналіз законопроектів та супроводжуваних документів, що перебувають на розгляді Верховної Ради України, статистичної інформації та судової практики щодо стану злочинності неповнолітніх в Україні та практики застосування кримінально-правових заходів впливу на неповнолітніх дозволяє дійти обґрунтованого висновку, що законодавчі зміни в цій сфері завжди потребують кримінологічного обґрунтування.

У сучасній юридичній літературі теоретичні та практичні аспекти експертизи законопроектів у контексті законотворчого процесу розглянуто у наукових роботах О. В. Богачової, О. Л. Копиленка, В. М. Косовича, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабіновича, А. О. Селіванова, В. Ф. Сіренка та інших.

Окремо заслуговують на увагу наукові розробки в галузі кримінологічної експертизи О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, В.В. Василевича В.В. Голіни, О.М. Джужі, В.М. Дрьоміна, А.Е.Жалинського, А.П. Закалюка,

А.Ф. Зелінського, О.Г. Кулика, О.М. , О.М. Литвака, М.І. Мельника, Ю.В. Орлова, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, В.І. Шакуна, Ю.М., Н.М. Ярмиш та ін.

Водночас, залишаються недостатньо розробленими теоретичні проблеми кримінологічної експертизи нормативно-правових актів, що спрямовані на боротьбу та попередження злочинності, зокрема злочинності неповнолітніх.

Аналіз наукових праць свідчить про відсутність остаточно сформульованого на сьогодні визначення «кримінологічної експертизи». Зокрема, А.П. Закалюк визначає кримінологічну експертизу як дослідження та оцінку проектів нормативно-правових актів, що проводяться на основі науково обґрунтованої методики з використанням кримінологічних знань з метою виявлення і запобігання нормативному закріпленню положень, реалізація яких може посилювати дію криміногенних чинників або послаблювати соціальні заходи, спрямовані на усунення останніх [77,с.238]. Кримінологічна експертиза здійснюється із використанням кримінологічних знань та на засадах спеціальної науково обґрунтованої методики. Це оцінка проекту законодавчого та іншого нормативно-правового акта, яку здійснюють з метою виявлення та запобігання нормативному закріпленню положень, реалізація яких може посилювати дію причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, зокрема неповнолітніми, або послаблювати соціальні заходи, спрямовані на усунення цих криміногенних чинників. Результатом кримінологічної експертизи має стати підготовка експертами-кримінологами пропозицій і рекомендацій законодавцю, які спрямовані на корекцію нормативного правового акта або законопроекту згідно з висновками експертизи.

Основними завданнями кримінологічної експертизи є: об'єктивна і повна кримінологічна оцінка проекту, винесеного на експертизу; достатнє використання під час експертної оцінки інформації про криміногенні та антикриміногенні чинники, які мають регулювати проект; прогноз можливих негативних наслідків від реалізації положень проекту; проведення за

необхідності спеціальних досліджень з окремих складних питань, щодо яких відсутня достатня кримінологічна інформація; подання об'єктивного, науково обґрунтованого експертного висновку, який містить відповіді на усі поставлені перед експертизою питання; розробка рекомендацій щодо внесення змін і доповнень до проекту з метою убезпечення від негативних наслідків його прийняття.

Кримінологічна експертиза нормативних правових актів і їх проектів повинна ґрунтуватися на таких принципах: наукова обґрунтованість методики експертизи; дотримання вимог Конституції, законодавчих та інших нормативно-правових актів України; відповідність експертних оцінок і висновків сучасним досягненням кримінологічної науки та кримінологічній інформації, використаної експертом; незалежність, обґрунтованість та повнота висновку експертизи; відповідальність експерта за достовірність висновків і рекомендацій [122].

Об'єктами кримінологічної експертизи можуть бути проекти законів України, що стосуються питання призначення покарання неповнолітнім, указів та розпоряджень Президента України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, державних програм, нормативно-правових та управлінських актів інших органів державної виконавчої влади.

Суб'єктами кримінологічної експертизи є замовники, експертні установи, керівники експертних груп та експерти. Замовником кримінологічної експертизи може бути орган державної влади, а також його структурний підрозділ чи служба, яким надано повноваження щодо подання до розгляду проектів законодавчих, інших нормативно-правових і управлінських актів.

При цьому, коло замовників обмежене органами державної влади органами або структурними підрозділами, посадовими особами, які наділені повноваженнями щодо подання до розгляду проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів. Тобто замовниками можуть бути лише суб'єкти законодавчої ініціативи, державні органи, яким згідно з Конституцією надано право видавати загальнообов'язкові нормативно-правові акти, а також утворені

у їх складі органи та структурні підрозділи (комітети Верховної Ради України тощо) [316]. Зважаючи на основні завдання кримінологічної експертизи, особливу групу замовників становлять Верховний Суд, Офіс Генерального прокурора, Служба безпеки та Міністерство внутрішніх справ України. Долучення центральних правоохоронних органів до числа замовників можна пояснити тим, що вони за своїм статусом значно краще за інші державні структури обізнані щодо криміногенної ситуації в країні. Вони володіють інформацією про особливості злочинної діяльності в різних сферах суспільного життя, тобто мають більше можливостей виявити негативні з кримінологічної точки зору положення нормативно-правових актів. Експертною установою є вищий навчальний заклад або науково-дослідна організація, визначені Кабінетом Міністрів України експертними установами з правом проведення кримінологічної експертизи.

На нашу думку, одним з шляхів вдосконалення законодавчого врегулювання кримінального законодавства щодо відповідальності неповнолітніх, зокрема її індивідуалізації, є здійснення кримінологічної експертизи відповідних законопроектів. Доцільним виявляється створення з цією метою певної бази відповідних експертів; визначення певних строків в межах регламентних процедур підготовки законопроекту до розгляду в першому читанні; встановлення вимог до кримінологічного висновку.

Реалізація даної пропозиції дозволить, по-перше, підвищити якість законодавчих ініціатив та їх юридичну техніку; по-друге, супроводжуючі законопроект матеріали отримують науково обґрунтовану та актуальну основу; по-третє, наявність певної бази відповідних експертів та експертних висновків дозволить координувати кримінальну політику.

В перспективі напрацювання експертного середовища дозволять перейти до єдності правозастосування кримінального закону.

Висновки до розділу 3

1. При індивідуалізації призначення покарання необхідно виявити чинники, які зумовили вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, встановити серед них найбільш значущі і призначити покарання, яке здатне їх максимально мінімізувати. При цьому оцінка «ризиків» і дозволяє суду встановити вид і розмір (строк) покарання, з одного боку, необхідні для зниження негативного впливу покарання на особистість неповнолітнього, з іншого – для мінімізації можливості скоєння неповнолітнім нового злочину як в період відбування покарання, так і після нього. Водночас оцінка «потреб» дозволяє виявити фактори, які слід враховувати для зниження мотивації правопорушника до вчинення нових злочинів.

2. Розроблені системні показники обліку пом'якшуючих та обтяжуючих покарання неповнолітніх, сутність яких полягає в тому, що санкція статті за той чи інший злочин перерахована для кожної групи неповнолітніх (віком до 14 років та 14-16 років) з урахуванням імперативно закріплених законодавцем вимог, визначених в ст. 103 КК України.

При встановленні у кримінальному провадженні пріоритету обставин, що пом'якшують покарання, остаточне покарання неповнолітньому призначається в межах від нижчої межі санкції до середнього строку (розміру) покарання. За наявності пріоритету обтяжуючих покарання обставин, остаточне покарання неповнолітньому призначається в межах від середнього строку (розміру) покарання до вищої межі санкції.

Застосування зазначених системних показників надасть змоги більш повно врахувати всі об'єктивні та суб'єктивні обставини вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, а також його особливості та потреби при призначенні та виконанні кримінального покарання.

3. Розробка методик кримінологічної експертизи нормативно-правових актів в сфері протидії злочинності неповнолітніх з урахуванням кримінально-правових та кримінологічних показників дозволить, по-перше, підвищити якість

законодавчих ініціатив та їх юридичну техніку; по-друге, супроводжуючі законопроект матеріали отримують науково обґрунтовану та актуальну основу; по-третє, наявність певної бази відповідних експертів та експертних висновків дозволить координувати кримінальну політику.

4. Головними напрямками удосконалення законодавчого урегулювання кримінального законодавства щодо відповідальності неповнолітніх, зокрема її індивідуалізації, є здійснення кримінологічної експертизи відповідних законопроектів. Завданнями такої експертизи проекту нормативно-правового акта є: об'єктивне і повне дослідження поданого на розгляд експертів проекту відповідно до предмета експертизи виходячи із загальносуспільних та загальнодержавних інтересів, засад побудови правової системи; розроблення за необхідності пропозицій щодо внесення до проекту або інших пов'язаних з ним нормативно-правових актів необхідних змін і доповнень; підготовка обґрунтованого експертного висновку з усебічною оцінкою проекту нормативно-правового акта.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі узагальнення концепцій вітчизняних і зарубіжних учених, законодавства та багаторічної правозастосовної практики України та інших країн розроблено наукові положення й отримано результати, що в сукупності розв'язують важливе наукове завдання індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім, зокрема:

1. В індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім виокремлюються два аспекти: по-перше, вона є принципом – підставою, основною ідеєю призначення покарання, по-друге, головною складовою правового режиму призначення покарання – реальним втіленням цієї ідеї в правотворчості та правозастосуванні. При цьому індивідуалізація покарання як режим є похідною від однойменного принципу.

Таким чином, індивідуалізація призначення покарання неповнолітнім – принцип та головна складова правового режиму призначення покарання шляхом обрання неповнолітньому необхідної та достатньої міри покарання, що забезпечує досягнення його мети, у повній відповідності до характеру та ступеню суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення, особливостями винної особи, включаючи стан її психічного розвитку, умов життя та виховання, характер впливу на неповнолітнього старших за віком осіб, а також пом'якшуючими та обтяжуючими обставинами.

2. Використання багатofакторного підходу дозволило встановити, що факторами, що впливають на індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім в сучасних умовах, є: 1) соціально-політичний; 2) правовий (включаючи систему міжнародно-правових актів в сфері захисту прав людини, боротьби зі злочинністю та ставленням до правопорушників); 3) стан, структура та динаміка злочинності дітей; 4) стан та розвиток судової практики. При цьому встановлено вплив перших двох факторів на характер законодавчих вимог про індивідуалізацію призначення покарання неповнолітнім, а останніх на діяльність правозастосовувача при реалізації відповідних приписів закону.

3. Під кримінологічними засобами індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім розуміються загальні та спеціальні норми кримінального закону та дії щодо їх реалізації, що пов'язані із встановленням характеру та ступеню суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення, пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин, особи неповнолітнього та його особливостей, зокрема рівень психічного розвитку, а також врахування умов його життя та виховання, впливу на нього старших за віком осіб, за допомогою яких забезпечується призначення неповнолітньому законного та справедливого покарання, а також досягнення його мети.

4. Кримінологічні засоби індивідуалізації призначення покарання неповнолітньому повинні формуватися та застосовуватись на підставі системи ризиків та потреб неповнолітнього, що вчинив кримінальне правопорушення, як системи комплексного та послідовного виявлення значущих факторів, що обумовлюють вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, аналіз яких дозволяє призначити йому максимально індивідуалізоване покарання. При цьому оцінка ризиків дозволяє суду встановити вид та розмір (строк) покарання, з одного боку, що необхідні для зменшення негативного впливу покарання на особу неповнолітнього, а з іншого – для мінімізації можливості вчинення неповнолітнім нового кримінального правопорушення, як під час відбування кримінального покарання, так й після нього. Водночас оцінка потреб дозволяє виявити фактори, які необхідно враховувати з метою зниження мотивації правопорушника до вчинення нових кримінальних правопорушень.

Відповідно запропонована система врахування ризиків та потреб неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, має практичне значення не лише для індивідуалізації призначення покарання, але й для запобігання кримінальних правопорушень зазначеної категорії осіб.

5. Запропоновано доповнити ч. 1 ст. 103 КК України абзацом другим наступного змісту:

«Врахування зазначених обставин здійснюється з метою забезпечення благополуччя неповнолітнього та співрозмірності особливостей особи неповнолітнього й обставин вчиненого діяння».

6. Важливим напрямком удосконалення кримінологічних засобів індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім є застосування на практиці розробленого алгоритму врахування пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин при призначення покарання неповнолітньому за вчинення одиничного кримінального правопорушення.

Сутність запропонованого алгоритму полягає в наступному: за наявності встановлених у справі пом'якшуючих та (або) обтяжуючих обставин призначення неповнолітньому покарання здійснюється виходячи з середнього строку (розміру) покарання. Середній строк (розмір) покарання встановлюється шляхом складання максимального та мінімального строків (розмірів) покарання, що передбачені відповідною статтею Особливої частини КК України, та ділення отриманого результату навпіл. При обчисленні середнього строку (розміру) покарання неповнолітньому обов'язково беруться до уваги положення ст. 102 КК України.

При встановленні у кримінальному провадженні пріоритету обставин, що пом'якшують покарання, остаточне покарання неповнолітньому призначається в межах від нижчої межі санкції до середнього строку (розміру) покарання. За наявності пріоритету обтяжуючих покарання обставин, остаточне покарання неповнолітньому призначається в межах від середнього строку (розміру) покарання до вищої межі санкції.

7. Процедура призначення покарання неповнолітньому за вчинене ним кримінальне правопорушення повинна здійснюватися відповідно до наступного алгоритму. Суд обирає той чи інший вид покарання з тих, що передбачені санкцією відповідної статті, за якою кваліфіковано діяння неповнолітнього. Далі визначається середній термін (розмір) зазначеного виду покарання, після чого, з огляду на законодавчо встановлені особливості призначення покарання неповнолітнім, передбачені ст. 103 КК, а також наявні пом'якшуючі й обтяжуючі покарання обставини, виявлені в кримінальному процесі, суд призначає конкретну міру покарання винній особі в межах санкції кримінально правової норми.

8. Удосконалення індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім можливо через застосування розробленої бальної системи. Дана система передбачає використання окремих бальних категорій при призначенні покарання неповнолітнім за вчинення тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких настає з 14-річного віку. При цьому кожній закріпленій в законі пом'якшуючій та обтяжуючій обставині призначається певна кількість балів від 2 до 8. Для тяжких кримінальних правопорушень один бал відповідає двом місяцям позбавлення волі, а для особливо тяжких – трьом. При призначенні неповнолітнім покарання всім встановленим у справі пом'якшуючим та обтяжуючим обставинам відповідно до розробленої таблиці надається певна кількість «позитивних» або «негативних» балів. Всі бали сумуються та залежно від бальної категорії кримінального правопорушення переводяться у відповідну кількість місяців позбавлення волі. Остаточне покарання неповнолітньому призначається з врахуванням нарахованих балів, виходячи із середнього строку позбавлення волі, що передбачено за дане кримінальне правопорушення.

9. Головними напрямками удосконалення законодавчого урегулювання кримінального законодавства щодо відповідальності неповнолітніх, зокрема її індивідуалізації, є здійснення кримінологічної експертизи відповідних законопроектів. Завданнями такої експертизи проекту нормативно-правового акта є: об'єктивне і повне дослідження поданого на розгляд експертів проекту відповідно до предмета експертизи виходячи із загальносуспільних та загальнодержавних інтересів, засад побудови правової системи; розроблення за необхідності пропозицій щодо внесення до проекту або інших пов'язаних з ним нормативно-правових актів необхідних змін і доповнень; підготовка обґрунтованого експертного висновку з усебічною оцінкою проекту нормативно-правового акта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесов Г. А. Теория и методология криминологического прогнозирования. М. : Юрид. лит., 1972. 334 с.
2. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. М. : Юрид. лит., 1989. 286 с.
3. Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки. *Избранные психологические труды* : в 2 т. / под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова, Н. В. Кузьминой. М., 1980. Т. 2. С. 128–267.
4. Антонян Ю. М. Изучение личности преступника : учеб. пособ. М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. 80 с.
5. Астемиров З. А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних (теоретическое введение в изучение спецкурса) : учеб. пособ. / под ред. Н. А. Стручкова. М. : ВШ МВД СССР, 1970. 125 с.
6. Бабаев М. М. Исследование возрастных психологических особенностей и проблема ответственности несовершеннолетних правонарушителей. *Советское государство и право*. 1966. № 3. С. 123–128.
7. Бабаев М. М. Причины преступности и меры борьбы с ней. М. : О-во Знание РСФСР, 1974. 47 с.
8. Бабаев М. М., Миньковский Г. П. Преступность несовершеннолетних и ее предупреждение. М. : Знание, 1971. 40 с.
9. Барак Аарон. Судейское усмотрение. Перевод с английского. М.: Издательство НОРМА. 1999. 376 с.
10. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации : курс лекций. Одесса : БАХВА, 2000. Ч. 2. 412 с.
11. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : учеб. пособ. Днепропетровск : Пороги, 1992. 167 с.
12. Бандурка І.О. Протидія злочинам неповнолітніх, як форма кримінально-правового захисту прав дітей / І. О. Бандурка // *Форум права*. –

2014. № 1. С. 19–23 URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_5.pdf.

13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. М.: ИНФРА-М. 2004. 184 с.

14. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте : психологическое исследование. М. : Просвещение, 1968. 464 с.

15. Борьба с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность / [Н. П. Лановенко, Т. С. Барило, Ф. Г. Бурчак и др.]. Киев : Наукова думка, 1986. 253 с.

16. Булатов Р. М., Исаев Г. А. Криминальная специализация казанских подростков и преступность. *Государство и право*. 1992. № 4. С. 67–72.

17. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 19 с.

18. Валуйська М. Ю. Кримінологічна характеристика особистості злочинців, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 19 с.

19. Василевич В. В. Доктринальні засади кримінологічної політики в Україні. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. П. Л. Фріса, В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 118–143.

20. Василевич В. В. Принципи кримінологічної політики України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 82–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pbzz_2014_27_10.

21. Василевич В. В. Теоретико-прикладні аспекти аналізу та оцінки кримінологічної ситуації. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2011. Вип. 27. С. 219–226. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2011_27_36

22. Василевич В. В. Теоретичне підґрунтя створення та розвитку кримінологічної політики. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія : Право. 2014. Вип. 1. С. 200–206. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2014_1_39.

23. Василевич В. В. Кримінологічна політика України [Текст] : монографія / В. В. Василевич. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 434 с.
24. Васильев А. М. Правовые категории и методологические аспекты разработки системы категорий теории и права. М. : Юрид. лит., 1976. 264 с.
25. Васильківська І. П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2001. 19 с.
26. Велиев С.А; Принципы назначения наказания. СПб., 2004. 388 с.
27. Ветров Н. И. Уголовное право. Общая часть : учебник для вузов. М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 1999. 415 с.
28. Ветрова Г. Н. Уголовно-процессуальная ответственность / отв. ред. А. М. Ларин. М. : Наука, 1987. 112 с.
29. Галаган И. А., Василенко А. В. К проблемам теории правоприменительных отношений. *Государство и право*. 1998. № 3. С. 12–19.
30. Гегель Г. В. Ф. Философия права. М. : Мысль, 1990. 524 с. (Серия «Философское наследие», т. 113.)
31. Гернет М. Н. Изучение преступности в СССР (исторический очерк). *Гернет М. Н. Избранные произведения*. М., 1974. С. 595–613.
32. Гернет М. Н. Общественные причины преступности : социалистическое направление в науке уголовного права. М. : Изд. С. Смирмунта, 1906. 210 с.
33. Голіна В. В. Запобігання злочинності в Україні : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад., 2007. 107 с.
34. Голіна В.В. Кримінологічна політика України: сутність та передумови її формування / В.В. Голіна, М.Г. Колодяжний // *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків. : Право, 2012. Вип. 23. С. 53-63.
35. Горбатовская Е. Г. Освобождение от уголовной ответственности в связи с применением мер общественного воздействия или принудительных мер воспитательного характера. М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1976. 72 с.
36. Горвиц Д. Рассмотрение дел о несовершеннолетних в Москве. *Социалистическая законность*. 1938. № 12. С. 83.

37. Горвиц Д. Несовершеннолетние перед судом. *Социалистическая законность*. 1937. № 4. С. 38.
38. Гродзинский М. Суды по делам несовершеннолетних. Право и жизнь. 1924. Кн. 9/10. С. 139–140.
39. Гуковская Н. И., Долгова А. И., Миньковский Г. М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних. М. : Юрид. лит., 1974. 208 с.
40. Гуковская Н. И., Миньковский Г. М. Изучение эффективности представлений следователя по делам несовершеннолетних. *Личность правонарушителя и проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних*. М., 1977. С. 160–169.
41. Гуковская Н. И., Яковлев Е. Изучение причин преступности несовершеннолетних. *Социалистическая законность*. 1968. № 12. С. 20–23.
42. Декларація прав дитини : прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листоп. 1959 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
43. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушений и ответственности. Ленинград : Ленингр. ун-т, 1983. 142 с.
44. Державна доповідь про становище дітей в Україні «Реалізація Конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми, перспективи» (за період 2009–2016 р). Київ, 2016. 164 с. *Міністерство соціальної політики* : [сайт]. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/12891.html>.
45. Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р. : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30 трав. 2018 р. № 453. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#n10>
46. Джужа А. О. Основні напрямки удосконалення віктимологічного запобігання правопорушенням в Україні : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 304 с.
47. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна

парадигма : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 332 с.

48. Джужа О. М. Місце і роль кримінологічних досліджень у протидії економічній злочинності в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2005. № 1. С. 89–95.

49. Джужа О. М., Василевич В. В., Кулик О. Г. Основні показники злочинності: міжнародний і вітчизняний досвід. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1. С. 37–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2012_1_15

50. Джужа О. М., Іванов Ю. Ф. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Паливода А. В., 2006. 264 с.

51. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. Кримінологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 368 с.

52. Джужа А. О. Запобігання віктимологічній поведінці у сфері соціально-економічних відносин. *Право.ua*. 2017. № 1. С. 154–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2017_1_29

53. Джужа А. О. Інтеракція (взаємодія) між злочинцем і жертвою злочину. *Правовий часопис Донбасу*. 2017. № 3–4. С. 137–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppd_2017_3-4_27

54. Джужа А. О. Інтерпретація правових та віктимологічних ознак особи потерпілого (жертви). *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2–3. С. 185–191.

55. Джужа А. О. Історичні передумови становлення та розвитку віктимології як науки про жертву злочину. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності* : зб. наук. пр. 2017. № 1. С. 105–111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppd_2017_1_16

56. Джужа А. О. Кримінологічні засади віктимізації як різновид у профілактичній діяльності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. Вип. 1. С. 52–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2011_1_7

57. Джужа А. О. Організація віктимологічної профілактики злочинів органами внутрішніх справ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх*

- справ.* 2013. № 1. С. 161–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2013_1_23
58. Джужа А. О. Реституція та компенсація як особливі форми віктимологічного запобігання злочинам: досвід країн Західної Європи та США. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 1. С. 312–322. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2017_1_31
59. Джужа О. М. Постпенітенціарна профілактика рецидивної злочинності в Україні. *Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (17 берез. 2016 р., ДДУВС). Дніпропетровськ, 2016. С. 63–65.
60. Джужа О. М., Джужа А. О. Віктимологічне значення психопрофілактичної роботи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2015. Вип. 1 (94). С. 13–18.
61. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Попередження провокуючої (віктимної) поведінки потерпілого. Моїсєєв Є. М., Джужа О. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспект) : монографія. Київ, 1998. 84 с.
62. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройного конфлікту на сході України : наук. вид. / [О. А. Біда, А. Б. Блага, О. А. Мартиненко, П. І. Пархоменко, М. Г. Статкевич, С. В. Тарабанова] ; за заг. ред. А. П. Буценка ; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ : КИТ, 2016. 82 с. URL: https://helsinki.org.ua/wpcontent/uploads/2016/03/Preview_Child_Pid_Prizilom.pdf.
63. Джужа О. М. Аналіз як складова прогнозування та програмування заходів протидії злочинності в регіоні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 2. С. 13–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2017_2_3
64. Джужа О.М. Кримінологічна експертиза як засіб удосконалення законотворчого процесу / О.М. Джужа, А.В. Кирилюк // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією.* 2003. № 8. С. 125–137.
65. Джужа О. М. Порівняльна кримінологія та її місце і роль у вивченні та аналізі злочинності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного*

університету внутрішніх справ. 2015. № 1. С. 281–285. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2015_1_40

66. Джужа О. М. Постпенітенціарна профілактика рецидивної злочинності в Україні. *Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (17 берез. 2016 р., ДДУВС). Дніпропетровськ, 2016. С. 63–65.

67. Джужа О., Колб С. Вплив злочинної субкультури на безпеку життєдіяльності особи у місцях позбавлення волі. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 134–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_1_28

68. Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / [вступ. ст. : В. М. Бехтерев, акад., М. Ковалевский, проф., А. О. Кони, акад., М. Слобожанин]. СПб. : Шиповник, 1912. 702 с.

69. Дубинин Н. П., И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Политиздат, 1989. 351 с.

70. Дудоров О. О. Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.

71. Ершова Н. М. Организационно-правовые вопросы воспитания подрастающего поколения. *Советское государство и право*. 1965. № 8. С. 96–100.

72. Жданова С. А. Медико-биологические основы определения возраста человека в судебно-медицинском отношении : учеб. пособ. для врачей. М., 1966. 62 с.

73. Загородников Н. И. О пределах уголовной ответственности. *Советское государство и право*. 1967. № 7. С. 39–46.

74. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

75. Закалюк А. П. Общественное воздействие и предупреждение правонарушений / отв. ред. И. П. Лановенко. Киев : Наук. думка, 1975. 263 с.

76. Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального

преступного поведения. М. : Юрид. лит., 1986. 191 с.

77. Закалюк А. П. Про правове регулювання та порядок проведення кримінологічної експертизи проектів законодавчих актів. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. НДІ вивчення проблем злочинності АПрНУ. Х. 1998. Вип. 2 . С. 96–124.

78. Законодательство об охроне детства : сб. нормат. актов / под ред. О. Г. Павшуковой. Киев : Радянська школа, 1982. 519 с.

79. Звирбуль В. К. Деятельность прокуратуры по предупреждению преступности. (Научные основы). М. : Юрид. лит., 1971. 168 с.

80. Звирбуль В. К. Развитие форм и методов предупреждения преступности в СССР. *Социалистическая законность*. 1973. № 5. С. 18–22.

81. Зеленьак П.А., Кулакова Н.В. Запобігання кримінальним правопорушенням, що посягають на життя та здоров'я дитини в Україні. – Монографія. Київ. 2021. 277 с.

82. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.

83. Злочинність в Україні: соціально-економічна обумовленість, структура та динаміка : (Діаграми. Графіки). Київ, 2016. 14 с. URL: <https://www.slideshare.net/NationalPolice/ss-70415616>

84. Игошев К. Е. Воспитание правовых чувств молодежи и его значение для профилактики правонарушений. *Личность несовершеннолетнего правонарушителя и проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних* : сб. науч. тр. М., 1977. С. 104–109.

85. Инструкция Комиссии по делам о несовершеннолетних : постановление Народных Комиссариатов Просвещения, Здравоохранения и Юстиции от 30 июля 1920 г. *СУ и РРКП*. 1920. № 68. Ст. 308.

86. Иншаков С. М. Зарубежная криминология. М. : ИНФРА–М – НОРМА, 1997. 383 с.

87. Иншаков С. М. Исследование преступности. Проблемы методики и методологии : монография. М. : ЮНИТИ – ДАНА ; Закон и право, 2012. 335 с.

88. Історія держави і права України : Академічний курс : підручник для

студ. юрид. вузів : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація [та ін.] ; Акад. правов. наук України ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Київ : Ін Юре, 2000. Т. 1. 646 с.
URL: <http://vuzlib.net/beta3/html/1/7637/7655/9>

89. Калинина О. М. Освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим : современные реалии. *Государство и право*. 2015. № 6. С. 98–101.

90. Каневский Л. Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. М. : Юрид. лит., 1982. 112 с.

91. Каролина. Уголовно-судебное уложение Карла V / [пер. с средневерхнегерм. С. Я. Булатова ; АН Каз. ССР ; Ин-т философии и права. Алма-Ата : Наука, 1967. 152 с.

92. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2000. 378 с.

93. Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. М. 1961. 125 с.

94. Кваша О. О. Актуальні питання запобігання злочинам : кримінологіко-віктимологічна парадигма. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. Вип. 3 (96). С. 267–270.

95. Кваша О. О. Конституційні принципи в нормах Кримінального кодексу України. *Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України* : монографія / [наук. ред. Ю. С. Шемшученко ; відп. ред. Н. М. Пархоменко]. Київ, 2013. С. 196–215.

96. Кидина Н. Критерии индивидуализации наказания несовершеннолетних при его назначении. *Leges si Viata*. Moldova, 2015. № 9/3 (285). С. 25–29.

97. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Киев : Унив. тип., 1875. Т. 1. Общая часть. 438 с.

98. Кідіна Н. В. Врахування ознак особи неповнолітнього, що вчинив злочин (порівняльно-правовий аспект). *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали наук.-практ.

конф. (Київ, 25 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / [ред. кол. : В. В. Черней, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ :, 2016. Ч. 2. С. 225–229.

99. Кідіна Н. В. Деякі аспекти віктимологічної профілактики злочинності неповнолітніх. *Теорія і практика віктимології* : матеріали Всеукр. конф. для студентів, аспірантів, ад'юнктів, здобувачів, присвяченої 50-річчю з дня заснування кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, (м. Харків, 12 листоп. 2015 р.) / за ред. А. П. Гетьмана, Б. М. Головкина. Харків, 2015. С. 132–133.

100. Кідіна Н. В. Деякі питання застосування засобів виховного впливу до неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення: історія та сучасність пенітенціарної системи. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2019. № 4. С. 6–10.

101. Кідіна Н. В. Диференціація кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. професорсько-викладацького складу, (25–26 лют. 2006 р.). Київ, 2006. С. 230–235.

102. Кідіна Н. В. Загальні питання кримінальної відповідальності неповнолітніх за новим Кримінальним кодексом України. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 2. С. 110–113.

103. Кідіна Н. В. Застосування до неповнолітніх звільнення від відбування покарання з випробуванням. *Міжнародне право і національне законодавство* : зб. наук. пр. / за заг. ред. д-ра юрид. наук В. Л. Чубарева. Київ, 2005. Вип. 4. С. 177–190.

104. Кідіна Н. В. Значення Церкви в процесі правової соціалізації неповнолітніх. *Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти)* : матеріали Міжнар. молодіжної наук.-практ. конф. (15–16 берез. 2001 р.). / [ред. кол.: С. А. Єрохін, Ю. В. Осічнюк, Л. І. Буряк та ін.]. Київ, 2001. С. 205–206.

105. Кідіна Н. В. Індивідуалізація призначення кримінального покарання неповнолітнім. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук* : матеріали Всеукр. наук. конф. (7–8 жовт. 2012 р., м. Дніпропетровськ) / [наук. ред. О. Ю.

Висоцький]. Дніпропетровськ., 2012. Ч. 1. С. 213–215.

106. Кідіна Н. В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за законодавством країн Західної Європи. *Право України*. 2000. № 2. С. 97–100.

107. Кідіна Н. В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх у Європейських країнах у ХУІІІ – ХІХ ст. ст. *Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук і освіти* : зб. наук. ст. соціально-гуманітарного факультету НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2002. С.157–163.

108. Кидина Н. Критерии индивидуализации наказания несовершеннолетних при его назначении. *Legea si Viata. Moldova*, 2015. № 9/3 (285). С. 25–29

109. Кідіна Н. В. Організаційно-правові основи ресоціалізації неповнолітніх засуджених: зарубіжний досвід. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круг. столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.) / [редкол. : В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. С. 188–192.

110. Кідіна Н. В. Особливості виховного впливу на засуджених до позбавлення волі неповнолітніх в сучасних умовах розвитку пенітенціарної системи. *Recht der Osteuropäischen Staaten. (Право країн Східної Європи)*. München, 2018. № 4. С. 108–111.

111. Кідіна Н. В. Поновлююче правосуддя як альтернатива кримінального покарання неповнолітніх. *Юридичні читання молодих вчених* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (23–24 квіт. 2004 р.) / НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2004. С. 189–191.

112. Кідіна Н. В. Призначення неповнолітнім примусових заходів виховного характеру. *Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах* : тези доп. наук.-практ. конф. : у 2 ч. / Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2002. Ч. 1. С. 64–65.

113. Кідіна Н. В. Про деякі аспекти кримінально-правових засобів індивідуалізації покарання неповнолітніх. *Правова реформа в сучасних умовах:*

досягнення і перспективи : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 лют. 2016 р.). Київ, 2016. С. 110–113.

114. Кідіна Н. В. Про деякі особливості звільнення неповнолітніх від подальшого відбування покарання. *Держава і право* : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. 2005. № 26. С. 176–180.

115. Кідіна Н. В. Про деякі фактори, що стримують інтеграцію у суспільство неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті із законом. *Актуальні проблеми соціального права* : зб. матеріалів учасників всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій» / за заг. ред. М. І. Іншина, В. Л. Костюка, В. О. Попелюшка. Київ, 2016. С. 131–134.

116. Кідіна Н. В. Розвиток концептуальних положень, що визначають кримінальну відповідальність і покарання неповнолітніх. *Актуальні проблеми державотворення в Україні* : матеріали 4-ї міжвуз. наук.-практ. конф. (Рівне, 25 квіт. 2001 р.). Рівне, 2001. С. 134–139.

117. Кідіна Н. В. Система кримінальних покарань неповнолітніх за КК України і проблеми її реалізації. *Міжнародне право і національне законодавство* : зб. наук. пр. / за заг. ред. д-ра юрид. наук В. Л. Чубарева. Київ, 2003. Вип. 3. С. 91–97.

118. Кідіна Н. В. Формування в майбутніх педагогічних працівниках навичок корекційної роботи з підлітками-інфантилами. *Наукові записки [НПУ ім. М. Драгоманова]*. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2000. № 2. С. 45–47.

119. Кідіна Н. В. Формування в майбутніх педагогічних працівниках навичок корекційно-виховної роботи з психічно хворими неповнолітніми, що знаходяться в місцях соціальної ізоляції. *Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти* : у 2 ч. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. Ч. 2. С. 100–102.

120. Кідіна Н. В. Аспекти методології прогнозування злочинності неповнолітніх. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.].

Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 341 с. С. 279–282.

121. Кідіна Н. В. Дискусійні питання призначення покарання неповнолітнім. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)* : зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Харків, 25 листоп. 2017 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2017. 340 с. С. 142–144.

122. Кідіна Н. В. Значення кримінологічної експертизи для прогнозування злочинності неповнолітніх. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали Міжвуз. наук.-практ. круглого столу (28 трав. 2020 р.) / МВС України ; Нац. акад. внутр. справ ; Координаційне бюро з проблем кримінології ; Нац. акад. правових наук України. Київ, 2020. Ч. 1. С. 173–177.

123. Кідіна Н. В. Питання застосування заходів пробації в зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали X Всеукр. наук.-теорет. конф., присвячено пам'яті професора П. П. Михайленка (Київ, 22 листоп. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 228–232.

124. Кларк Р. Преступность в США. М. : Прогресс, 1976. 422 с.

125. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

126. Комментарий к Положению о комиссиях по делам несовершеннолетних Украинской ССР / [Т. С. Барило, Я. Ф. Босенко, И. П. Лановенко, А. Я. Светлов] ; отв. ред. А. Я. Светлов. Киев : Политиздат Украины, 1979. 104 с.

127. Конвенция о правах ребенка : принята 20 ноября 1989 г. *Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних*. М., 1998. С. 23–50.

128. Конвенція з прав дитини – інструмент для поліпшення добробуту дітей в країнах з економікою перехідного періоду. *Дошкільне виховання*. 1996. № 6. С. 6.

129. Конвенція про захист прав людини та основних свобод : підписана 2 листоп. 1950 р. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення*.

Коментарі. Київ, 1999. Вип. 1. С. 25–42.

130. Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> – Назва з екрана.

131. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : указ Президента України від 24 трав. 2011 р. № 597/2011. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>.

132. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна : курс лекцій. Київ : Атіка, 2002. 432 с.

133. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України. Київ : Атіка ; Академія ; Ельга-Н, 2001. 656 с.

134. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу : монографія. Київ : Атіка, 2008. 352 с.

135. Красиков Ю.А. Множественность преступлений : (Понятие, виды, наказуемость) : Учеб. пособие / Ю. А. Красиков. Всесоюз. юрид. заоч. ин-т. - М. : ВЮЗИ. 1988. 95 с.

136. Кочетов А. И. Перевоспитание подростка. М. : Педагогика, 1972. 120 с.

137. Келина С.Г. Наказание и иные меры уголовно-правового характера. С. Г. Келина // *Государство и право*. 2007. № 6. С.51-58.

138. Кригер Г.А. Индивидуализация наказания по советскому уголовному праву // *Применение наказания по советскому уголовному праву*. М., 1958.

139. Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Чернєй, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернєя ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : ФОП Маслаков, 2020. 612 с.

140. Криминология : Учебное пособие. Стандарт третьего поколения / Под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. СПб.: Питер, 2013. 304 с.

141. Курляндский В.И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности. // Основные направления борьбы с

преступністю. М. Юрид. Лит. 1975. С. 90 – 109.

142. Криминология : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. [3-е изд., перераб. и доп.]. М. : Юристъ, 2005. 734 с.

143. Криминологічна діяльність суб'єктів кримінального судочинства : монографія / [В. Л. Давиденко, О. О. Титаренко, М. Л. Давиденко, О. М. Литвинов ; за заг. ред. Л. М. Давиденка]. Харків : Тимченко, 2011. 214 с.

144. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник для студентів юрид. спец. виш. закл. освіти / за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ – Харків : Юрінком Інтер – Право, 2001. 416 с.

145. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Ін Юре, 2003. 1196 с.

146. Кримінальний кодекс України : Офіц. текст. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 240 с.

147. Кримінальний кодекс України : прийнятий 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

148. Кримінальний кодекс УРСР : в редакції 08 черв. 1927 р. Харків : Юридичне вид-во Наркомюсту У.Р.С.Р., 1927. 149 с.

149. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

150. Криминологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : зб. наук. праць за матеріалами наук.-практ. конф. (Київ, 26 берез. 2015 р.). / [ред. кол. В. В.Чернеї, С. Д. Гусарєв, С. С.Чернявський] ; МВС України ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. Ч. 1. 256 с.

151. Криминологія : спеціалізований курс лекцій зі схемами. (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / [О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич та ін.] ; ред. О. М. Джужа. Київ : Атіка, 2001. 368 с.

152. Кругликов Л.Л. Проблемы теории уголовного права: Избранные статьи (1982-1999 гг.). Ярославль. 1999. 200 с.

153. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. М. : Форум ; ИНФРА-М, 1998. 214 с.
154. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность. М. : Наука, 1986. 448 с.
155. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. М. : Юрид. лит., 1972. 352 с.
156. Кудрявцев В. Н. Право и поведение. М. : Юрид. лит., 1978. 191 с.
157. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии : монография. [репринт издания М., 1968]. М. : Норма ; НИЦ ИНФРА-М, 2016. 176 с.
158. Кудрявцев В. Суды для несовершеннолетних в Англии. *Советская юстиция*. 1967. № 2. С. 27–28.
159. Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А. Криминальная агрессия. М. : Моск. ун-т, 2000. 312 с.
160. Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А., Савина О. Ф. Деятельностный подход при экспертном анализе агрессивно-насильственных правонарушений. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18, № 3. С. 45–58.
161. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Теорія кваліфікації злочинів : підручник / за заг. ред. В. І. Шакуна. [4-е вид., перероб.]. Київ : Алерта, 2012. 316 с.
162. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. М. : Моск. ун-т, 1984. 208 с.
163. Кузнецова Н.Ф., Куринов Б.А. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учитываемые при определении меры наказания // *Применение наказания по советскому уголовному праву*. М. 1958. С. 92.
164. Кулик К. Д. Кримінологічна характеристика та запобігання розбещенню неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 20 с.
165. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 272 с.
166. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні : за результатами

дослідження 2015 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / [О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), Т. В. Бондар, Ю. Ю. Приймак, Д. М. Павлова та ін.]. Київ : Фоліант, 2015. 200 с. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/ESPAD-ForWEB.pdf>

167. Лабенська Л. Л., Савич В. О. Права дитини: сучасний стан забезпечення та реалізації в Україні. *Право України*. 2018. № 1. С. 118–122. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/1_2018/part_1/23.pdf.

168. Ли Д. А. Преступность в структуре общества. М. : Русский мир, 2000. 151 с.

169. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність : кримінологічно-правове дослідження. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 280 с.

170. Литвак О. М. Злочинність, її причини та профілактика. Київ : Україна, 1997. 167 с.

171. Литвинов О. М. Про галузеві характеристики злочинів взагалі та кримінологічну характеристику зокрема. *Форум права*. 2010. № 4. С. 581–586. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_4_92

172. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. 320 с.

173. Лубенець І., Пономаренко А. Деякі аспекти проблеми забезпечення прав дитини, постраждалої від домашньої насильства. *Новели законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству* : матеріали міжнар. круглого столу (27 верес. 2019 р.) / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2019. С. 114–117.

174. Лубенець І. Г. Насильство (булінг) у шкільному середовищі: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : монографія. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : Мачулін, 2018. 278 с.

175. Лунеев В. В. К проекту закона «О предупреждении преступности». *Государство и право*. 1996. № 11. С. 38–48.

176. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. [2-е изд, перераб. и доп.]. М. : Волтерс Клувер, 2005. 912

с.

177. Люблинский П. И. Суды для несовершеннолетних в Америке, как воспитательные и социальные центры. М. : Типо-литогр. товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1911. 109 с.

178. Макаренко А. С. Собрание сочинений : в 7 т. / [ред. кол. И. А. Каиров и др.]. 2-е изд. М. : Акад. пед. наук РСФСР. Т. 4. Книга для родителей. 783 с.

179. Малолетние преступники : Закон от 2 июля 1897 г. *Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат*. [7-е изд.]. СПб., 1913. Т. 28. Майкопский отдел – Минералогия. С. 78–87.

180. Марк Ансель. Новая социальная защита. (Гуманистическое движение в уголовной политике) / под ред. А. А. Пионтковского. М. : Прогресс, 1970. 311 с.

181. Маркозова Л. М., Лінський І. В., Бараненко О. В. Аналіз динаміки поширеності та захворюваності на розлади психіки і поведінки внаслідок уживання психоактивних речовин в Україні за період 1990–2014 років. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. 2017. Т. 4, № 1 (7). С. 52–58.

182. Матишевський П. П. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник для студ. юрид. вузів і фак. Київ : А.С.К., 2001. 352 с.

183. Медицький І. Б. Запобігання злочинності : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Івано-Франківськ : Вид. Віктор Дяків, 2008. 220 с.

184. Мельникова Э. Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность. М. : Наука, 1990. 118 с.

185. Мельникова Ю. Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск : Краснояр. ун-т, 1989. 115 с.

186. Мельникова Ю. Б., Плешаков А. М. Уголовно-правовые вопросы освобождения от уголовной ответственности с применением мер административного взыскания. *Вопросы борьбы с преступностью*. М., 1982. Вып. 36. С. 66–74.

187. Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні : посібник / О. М. Джужа (ред.), О. Г. Кулик, В. В. Василевич. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 189 с.

188. Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні. Кол.авт. За загальною редакцією О.М. Джужі. К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. 161 с.

189. Методика правового воспитания учащихся : учеб. пособ. для пед. ин-тов по специальности № 2108 «История» с доп. спец. «Советское право» / под ред. А. В. Мицкевич, Л. В. Лазарева, А. Ф. Никитина и др. М. : Просвещение, 1982. 223 с.

190. Механизм преступного поведения / [Ю. М. Антонян, П. С. Дагель, О. Л. Дубовик и др.] ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. М. : Наука, 1981. 248 с.

191. Мидлер Н. И. О влиянии материально-бытовых условий семейного воспитания на развитие личности подростков. *Личность правонарушителя и проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних*. М., 1977. С. 54–58.

192. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) : приняты 29 ноября 1985 г. *Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних*. М., 1998. С. 51–85.

193. Миньковский Г. М. Личностный подход в криминологических исследованиях проблем борьбы с преступностью среди несовершеннолетних. *Личность правонарушителя и проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних*. М., 1977. С. 5–21.

194. Миньковский Г. М., Тузов А. П. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. Киев : Политиздат Украины, 1987. 215 с.

195. Михайлов О. Є., Лихолоб В. Г. Профілактика насильницьких злочинів органами внутрішніх справ : навч. посіб. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1993. 68 с.

196. Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. 125 с.

197. Музика І. В. Судебник 1550 р. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ, 2003. Т. 5 П–С. URL: http://leksika.com.ua/17481225/legal/sudebnik_1550.

198. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Каннон ; А.С.К., 2001. 1104 с.

199. Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» / кол. авт.; за заг. ред. К. Б. Левченко, К. В. Павліченко, В. В. Чернея. Київ : МВС України ; НАВС, 2020. 396 с.

200. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. [4-те вид., перероб. та допов.]. Київ : А.С.К., 2006. 848 с.

201. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ : Форум, 2001. Т. 1. Загальна частина. 387 с.

202. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ : Форум, 2001. Т. 2. Особлива частина. 941 с.

203. Національна програма «Діти України»: указ Президента України від 18 січ. 1996 р. № 63/96. *Законодавство України про шлюб, сім'ю та спадкування* / [упоряд. М. І. Хавронюк. Київ, 1998. С. 236–264.

204. Нечаева А. М. О правовой незащищенности несовершеннолетних и путях их устранения. *Советское государство и право*. 1990. № 5. С. 93–97.

205. Новак К. М. Основні особливості Кримінального кодексу УСРР 1922 р. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали І Всеукр. наук. конф. (Харків, 15 берез. 2013 р. – 15 квіт. 2013 р.) ; Конституційне будівництво в УРСР за радянських часів : матеріали круглого столу, (Харків, 24 берез. 2013 р.). Харків, 2013. С. 201–202. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2599/1/Novak_201%E2%80%93202.pdf

206. О комиссиях для несовершеннолетних : декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 9 января 1918 г. *СУ РСФСР*. 1918. № 16. Ст. 227.

207. О мерах борьбы с детской беспризорностью : постановление Совета Народных Комиссаров УССР от 19 июня 1921 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1921. № 11. Ст. 293.

208. О неприменении к несовершеннолетним ареста, как меры дисциплинарного и административного взыскания : постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 4 января 1922 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1922. № 1. Ст. 9.

209. О подсудности подростков за нарушение правила трудовой повинности : постановление Всеукраинского Комитета Труда от 5 июля 1920 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1920. № 20. Ст. 386.

210. Об изменении и дополнении некоторых статей Уголовного кодекса УССР : постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 29 декабря 1922 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1923. № 1. Ст. 15.

211. Об изменении статей 1, 2 и 11 декрета Совнаркома от 12 июня 1920 г. «Об ответственности несовершеннолетних»: постановление Совета Народных Комиссаров УССР от 30 июля 1921 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1921. № 11. Ст. 318.

212. Об изменении статьи 18-й Уголовного кодекса УССР : постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров УССР от 29 декабря 1923 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1923. № 18. Ст. 551.

213. Об основных обязанностях и правах инспекций по делам несовершеннолетних, приемников-распределителей для несовершеннолетних и специальных учебно-воспитательных учреждений по предупреждению безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних : указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 февраля 1977 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1977. № 8. Ст. 138.

214. Об ответственности несовершеннолетних : декрет Совета Народных Комиссаров УССР от 12 июня 1920 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1920. № 15. Ст. 281.

215. Об усилении борьбы с детской безнадзорностью и хулиганством :

постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 15 июня 1943 г. *СП СССР*. 1943. № 12. Ст. 114.

216. Орлов Ю. Ю., Джужа О. М. Застосування фрактального аналізу кримінальної статистики з метою запобігання злочинам (досвід поліції США). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 257–266. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknusvs_2016_3_24

217. Основание и порядок реализации уголовной ответственности : межвуз. сб. науч. ст. Куйбышев : Куйбышев. ун-т, 1989. 185 с.

218. Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик 1924 г. : утв. постанов. ЦИК СССР от 31 октября 1924 г. *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* / под ред. И. П. Голякова. М., 1953. С. 199–207.

219. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. Общая концепция. Неприкосновенность личности / отв. ред. И. Б. Михайловская. М. : Наука, 1985. 239 с.

220. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Харьков : Юридический Харьков, 2002. Кн. 2. О наказаниях. 195 с.

221. План заходів на 2019 рік з реалізації Стратегії подолання бідності : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 лют. 2019 р. № 86-р. *Урядовий портал* : [сайт]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-na-2019-rik-z-realizaciyi-strategiyi-podolannya-bidnosti>

222. Познишев С. В. Основные начала науки уголовного права : Общая часть уголовного права. [2-е изд., испр. и доп.]. М. : А. А. Карцев, 1912. 668 с.

223. Познышев С. В. Учебник уголовного права. Очерк основных начал общей и особенной части науки уголовного права : в 2 ч. М. : Юриздат НАРКОМЮСТА, 1923. Ч. 1 : Общая часть. 280 с.

224. Положение о дисциплинарной комнате специальной общеобразовательной школы и специального училища для детей и подростков, нуждающихся в особых условиях воспитания : приказ Минобразования Украины от 25 августа 1994 г. № 256. *Сборник нормативных актов Министерства образования Украины*. 1994. № 24. С. 4–6.

225. Об организации деятельности специальных учебных заведений для детей и подростков, нуждающихся в особых условиях воспитания : постанова Кабінету Міністрів України від 13 жовт. 1993 р. № 859. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-%D0%BF#Text>

Положення про професійне училище соціальної реабілітації : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовт. 1993 р. № 859. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-%D0%BF#n180>

Положення про загальноосвітню школу соціальної реабілітації : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовт. 1993 р. № 859. *ЗП України*. 1994. № 3. Ст. 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-%D0%BF#n41>

226. Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 8 лют. 2019 р. № 100 ; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 5 берез. 2019 р. за № 223/33194. *Офіційний вісник України*. 2019. № 26. Ст. 939.

227. Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров УССР от 25 марта 1931 г. *СУ УССР*. 1931. № 10. Ст. 85

228. Права ребенка. *Энциклопедия Кругосвет. Универсальная научно-популярная энциклопедия* : [сайт]. URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/PRAVA_REBENKA.html.

229. Правда Русская / под. общ. ред. Б. Д. Грекова. М. ; Ленинград : АН СССР, 1940. Т. 1. Тексты. 505 с.

230. Правда Русская / под. общ. ред. Б. Д. Грекова. М. ; Ленинград : АН СССР, 1947. Т. II. Комментарии. 862 с.

231. Правила ООН, касающиеся защиты несовершеннолетних, лишенных свободы : приняты 14 декабря 1990 г. *Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних*. М., 1998. С. 103–128.

232. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі.

Київ : Український центр правничих суддів, 1999. Вип. 2. 263 с.

233. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии (Общая часть уголовного права) / отв. ред. Н. Ф. Кузнецова. М. : Юрид. лит., 1991. 287 с.

234. Преступность несовершеннолетних в капиталистических странах. М. : Юрид. лит., 1971. Ч. 2. 146 с.

235. Приходько К. И. Когда перед следователем несовершеннолетний. М. : Юрид. лит., 1979. 63 с.

236. Про внесення змін і доповнень до Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР : указ Президії Верховної Ради Української РСР від 13 квіт. 1977 р. Відомості Верховної Ради Української СРР. 1977. № 17. Ст. 180.

237. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 груд. 2017 р. № 1044 ; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 07 черв. 2018 р. за № 686/32138. *Верховна Рада України* : [сайт] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/z0686-18>.

238. Про затвердження Положення про патрульну службу МВС : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 02 лип. 2015 р. № 796. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0777-15>.

239. Про заходи боротьби з злочинністю серед неповнолітніх : постанова Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР від 9 квіт. 1935 р. *СУ УСРР*. 1935. № 11–12. Ст. 49.

240. Про зміни в законодавстві УСРР у зв'язку з заходами по ліквідації дитячої безпритульності й бездоглядності : постанова Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР від 4 серп. 1935 р. *СУ УСРР*. 1935. № 22. Ст. 128.

241. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

242. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют.

1992 р. № 2135-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL:: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

243. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/20/95-%D0%B2%D1%80>

244. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

245. Про попередження насильства у сім'ї : Закон України від 29 листоп. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 10. Ст. 70.

246. Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру : постанова Пленуму Верховного Суду України № 21 від 22 груд. 1995 р. № 21. *Юридичний вісник України*. 1996. № 10. С. 5–8.

247. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16 квіт. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text>

248. Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність : постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 23 груд. 1983 р. *Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України*. 1993. С. 204–208.

249. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 31 трав. 2002 р. *Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972–2002* : Офіц. вид. / за заг. ред. В. Т. Маляренка. Київ, 2003. С. 293–298.

250. Протидія кримінальним правопорушенням підрозділами карного розшуку МВС України : навч. посіб. / [С. В. Албул, Т. С. Демедюк, О. Є. Користін, В. Ф. Паскал]. Одеса : ОДУВС, 2015. 354 с.

251. Профілактика злочинів : підручник / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Гіда та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2011. 720 с.

252. Психологічний словник / [авт. – уклад. : В. В. Синявський, О. П.

Сергеенкова] ; за заг. ред. Н. А. Побірченко. Київ, 2007. 336 с. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf.

253. Пудовочкин Ю.Е. Ювенальное уголовное право: понятие, структура, источники // *Журнал российского права*. 2002. № 3.

254. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого / рассуждение А. Богдановского. М. : Тип. Каткова и К°, 1857. 146 с.

255. Ратинова Н. А. Психология насильственных преступлений и их экспертная оценка. М. : НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генпрокуратуре РФ, 2001. 168 с.

256. Ратинова Н. А. Саморегуляция поведения при совершении агрессивно-насильственных преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 1988. 18 с.

257. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1984. Т. 1. Законодательство Древней Руси. 432 с.

258. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1985. Т. 3. Акты Земских соборов. 512 с.

259. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит. 1986. Т. 4. Законодательство времен абсолютизма. 512 с.

260. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1988. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. 432 с.

261. Руководящие принципы ООН для предупреждения преступности среди несовершеннолетних : принятые в Эр-Рияде от 14 декабря 1990 г. *Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних*. М., 1998. С. 86–103.

262. Савченко А. В., Кузнецов В. В., Штанько О. Ф. Сучасне кримінальне право України : курс лекцій. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2005. 640 с.

263. Санталов А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. Ленинград : Ленингр. ун-т, 1982. 97 с.

264. Свод законов Российской империи. СПб., 1909. Кн. 5. Т. XV. Ст. 137–146.
265. Селецкий А. И., Тарарухин С. А. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. Киев : Наук. думка, 1981. 185 с.
266. Семернева Н. К., Щедрина А. К. Правовые формы общественного воспитания несовершеннолетних. М. : Юрид. лит., 1980. 96 с.
267. Сергеевский Н. Наказания в русском праве XVII века. СПб. : Изд. кн. магазина А. Ф. Цинзерлинга,, 1887. 300 с.
268. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности. М. : НОРМА, 1998. 285 с.
269. Стручков Н.А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. Саратов. 1978. С. 91-9.
270. Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. *Генеральна прокуратура України* : [сайт]. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>
271. Становский М.Н. Назначения наказания. - СПб.: Юридичний центр Прес, 1999. 145.
272. Стратегія подолання бідності : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 берез. 2016 р. № 161-р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#n10>.
273. Судебные уставы 20 ноября 1864 года : с изложением рассуждений, на коих они основаны. СПб. : Тип. 2 отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Ч. 4. 213 с.
274. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая : лекции : в 2 т. М. : Наука, 1994. Т. 1. 380 с.
275. Тацій М. С. Кримінологічний аналіз агресивної корисливо-насильницької злочинності та запобігання їй : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 20 с.
276. Теоретические проблемы предупреждения правонарушений несовершеннолетних / АН УССР ; Ин-т гос-ва и права. Киев : Наукова думка, 1977. 327 с.

277. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. Київ : А.С.К., 2002. 1056 с. (Нормативні документи та коментарі).

278. Тихонова О. В. Щодо розуміння категорії «кримінологічна характеристика». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2014. № 8. С. 246–249. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc8/67.pdf>.

279. Топчій В. В. Кримінологічна характеристика особи насильницького злочинця. *Європейські перспективи*. 2015. № 5. С. 85–91.

280. Трудный подросток : причины и следствия / под ред. В. А. Татенко. Киев : Радянська школа, 1985. 175 с.

281. Тузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних. Киев : Высшая школа, Главное изд-во, 1982. 181 с.

282. Уголовное право Украины: общая часть : учебник / отв. ред. Я. Ю. Кондратьев ; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. Киев : Юринком Интер, 2003. 512 с.

283. Уголовное право Украины: общая часть : учебник / отв. ред. Я. Ю. Кондратьев ; под ред. В. А. Клименко, Н. И. Мельника. Киев : Атика, 2002. 448 с.

284. Уголовно-процессуальный кодекс Украины : науч.-практ. коммент. / под общ. ред. В. Т. Малярченко, Ю. П. Аленина. Харків : Одиссей, 2003. 960 с.

285. Уголовно-процессуальный кодекс УССР : затв. ВУЦВК 13 верес. 1922 р. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1922. № 41. Ст. 598.

286. Уголовный кодекс Украины : комментарий / под. ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. Харьков : Одиссей, 2001. 960 с.

287. Уголовный закон: опыт теоретического моделирования. М. : Наука, 1987. 278 с.

288. Уголовный кодекс Австрийской Республики. *Crimpravo.ru*. *Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

289. Уголовный кодекс Королевства Бельгии. *Crimpravo.ru*. *Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/> Назва з екрана.

290. Уголовный кодекс Королевства Дании. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/> А

291. Уголовный кодекс Королевства Испании. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовны екодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

292. Уголовный кодекс Королевства Нидерландов. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

293. Уголовный кодекс Королевства Норвегии. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

294. Уголовный кодекс Королевства Швеции. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

295. Уголовный кодекс Латвийской Республики. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>
Назва з екрана.

296. Уголовный кодекс Литовской Республики. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

297. Уголовный кодекс РеспубликиПольша. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

298. Уголовный кодекс Украины : науч.-практ. comment. / отв. ред. С. С. Яценко. [3-е изд., испр. и доп.]. Киев : А.С.К., 2003. 1088 с.

299. Уголовный кодекс Украины : с изм. и доп. по сост. на 1 февраля 1998 г. Харьков : Одиссей, 1998. 224 с.

300. Уголовный кодекс УССР, 1922 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. 1922. № 36. Ст. 533.

301. Уголовный кодекс Французской Республики. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

302. Уголовный кодекс ФРН. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

303. Уголовный кодекс Швейцарской Конфедерации. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>

304. Уголовный кодекс Эстонской Республики. *Crimpravo.ru. Зарубежные уголовные кодексы* : [сайт]. URL: <http://crimpravo.ru/page/zar-uk/>.

305. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1885. 592 с.

306. Филонов Л. Б. Поиск пределов допустимого как одна из особенностей поведения «трудных» подростков. *Социальная психология личности*. М., 1979. С. 114–138.

307. Фойницкий И. Учение о наказании в связи с тюремоведением. СПб. : типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1889. 504 с.

308. Фойницкий И. Я. Курс русского уголовного судопроизводства, составленный по лекциям профессора Санкт-Петербургского университета И. Я. Фойницкого и изданный в руководство слушателям 1883–1884 года. СПб. : Изд. В. Лесникова, 1884. Т. 2. 664 с.

309. В. Д. Филимонов Принципы уголовной права –М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. 139 с.

310. Хамитов Р.Н. Специальные правила назначения наказания. М., 2002. С. 17-31

311. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

312. Чередниченко Е.Е. Принципы уголовного законодательства: понятие, система, проблемы законодательной регламентации. М.: Волтерс Клувер, 2007.

313. Чубинский М. П. Курс уголовной политики. Ярославль : Тип. Губ. правл., 1909. 450 с.

314. Чудновский В. Э. Нравственная устойчивость личности : психолог. исслед. М. : Педагогика, 1981. 208 с.

315. Чунталова О.В. Личность виновного: проблемы назначения наказания по уголовному законодательству России и других стран СНГ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Краснодар, 2006. 28 с.

316. Шакур В.І. Кримінологічна експертиза в механізмі запобігання корупції. [сайт]. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/> Назва з екрана.

317. Шевченко Д. А. Принцип індивідуалізації покарання в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2014. 20 с.

318. Шевченко Я. М., Барило Т. С. Радянський закон про відповідальність неповнолітніх. Київ : Наукова думка, 1972. 100 с.

319. Шость Н. В. Надзор районного (городского) прокурора за исполнением законов о предупреждении правонарушений среди несовершеннолетних инспекциями и комиссиями по делам несовершеннолетних : учеб.-метод. пособ. Харьков : Филиал Ин-та повышения квалификации руководящей кадров прокуратуры Союза ССР, 1980. 71 с.

320. Шость Н. В. Проблемы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность. Харьков, 1982. 260 с.

321. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : Укр. енцикл., 2001. т. 3. К – М. 792 с. URL: <https://leksika.com.ua/legal>

ДОДАТКИ

Додаток А

Аналіз матеріалів 427 кримінальних проваджень за період 2015–2019 рр.(у Львівській, Чернігівській, Дніпропетровській, Одеській областях та м. Києві) щодо кримінальних правопорушень неповнолітніх та за їх участю за результатами проведення дослідження

№ питання Зміст питання та варіанти відповіді

1. Вік на момент вчинення злочину
 - 14 – 15 років 48,6%
 - 16 – 17 років 52,9%

2. Освіта:
 - до 9 класів 40,1%
 - 10 – 11 класів 18,6%
 - навчається в ПТУ 26,5%
 - навчається у технікумі, коледжі 8,8%
 - студент вузу 6,0%

3. Чи є на обліку органів внутрішніх справ
 - на профілактичному обліку 15,8%
 - облік осіб, що раніше засуджені та відбули покарання 3,8%
 - облік осіб, які повернулися із спецшкіл 3,8%
 - облік осіб, які повернулися із спецучилищ 1,9%

4. Види злочинів, що вчинили неповнолітні
 - крадіжка 36,9%
 - грабіж 11,4%
 - розбій 16,1%
 - злочини, що пов'язані з наркотиками 10,4%
 - зброя 4,4%
 - вбивство 3,5%
 - вимагання 4,1%
 - шахрайство
 - інше 5,0%

5. Рід занять на момент вчинення злочину
 - навчався 56,2%
 - працював 11,9%

- не навчався, не працював 29,9%
6. Батьки неповнолітніх, що вчинили злочин
- є обидва з батьків 30,9%
 - нема батьків 11,7%
 - є мати чи батько 57,4%
 - раніше судимі (батько чи мати) 10,7%
 - знаходяться в місцях позбавлення волі або засуджені до іншого покарання 7,6%
7. Соціальний стан батьків
- робітники 47,6%
 - службовці 53,93%
 - займаються приватним підприємництвом 10,4%
 - інше 5,4%
 - не працюють 25,4%
8. На момент вчинення злочину неповнолітній знаходився в стані:
- алкогольного сп'яніння 31,9%
 - наркотичного сп'яніння 15,8%
 - токсичного сп'яніння 6,9%
9. Стан психіки неповнолітнього (чи знаходиться на обліку в психіатричному диспансері):
- так 16,4%
 - ні 73,8%
10. Час доби вчинення злочину:
- ранок (з 6 до 11 години) 14,8%
 - день (з 12 до 18 години) 24,6%
 - вечір (з 18 до 22 години) 35,6%
 - ніч (з 23 до 6 години) 32,8%
11. Мотив вчинення злочину неповнолітнім
- пустоці 8,2%
 - намагання ствердитися серед однолітків 13,3%
 - знущання над потерпілим 7,6%
 - помста 7,9%
 - солідарність з компанією 20,2%
 - небажання протиставити себе компанії 4,42%
 - майновий борг 24,6%
 - інше (вказати)
12. Злочин вчинений:
- без впливу повнолітніх осіб 62,8%
 - в результаті впливу дорослих осіб: 37,2%

- втягування до вчинення злочину 18,6%
 - втягування до вчинення антигромадських дій 3,4%
 - співучасть з дорослими особами 7,6%
13. Спосіб втягування, використання неповнолітнього
- запевнення в тому, що це не наказуємо 19,8%
 - підкуп 5,8%
 - залякування 16,5%
 - умова, обман, лестоці 10,7%
 - спонукання почуття помсти, заздрощів 23,1%
 - інше
14. Хто втягнув неповнолітнього в злочинну діяльність
- батьки 19,8%
 - педагог 4,9%
 - інша особа, на яку покладений обов'язок по вихованню неповнолітнього 7,4%
 - інша особа 37,2%
15. Вік дорослої особи
- 18 – 20 років 30,6%
 - 20 – 25 років 13,2%
 - 25 – 35 років 21,5%
 - 35 – 45 років 14,9%
 - понад 45 років 10,7%
16. Неповнолітній сам вчинив злочин, але:
- раніше був свідком 10,0%
 - був потерпілим 3,8%
 - корисна допомога дорослої особи 0,1%
 - використання наркотиків, зброї 25,0%
 - співучасть змішана 51,3%
17. Характеристика поведінки неповнолітнього:
- позитивна з місця навчання чи роботи 20,2%
 - негативна з місця навчання чи роботи 29,3%
 - змішана з місця навчання чи роботи 23,0%
 - позитивна з місця проживання 35,9%
 - негативна з місця проживання 22,7%
 - змішана з місця проживання 5,9%
18. Чи застосовувались раніше до неповнолітнього заходи виховного впливу
- так 33,8%
 - ні 48,6%

19. Якщо застосовувались, то які саме:

- зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого 5,4%
- застереження 12,3%
- передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за його згодою, а також окремим громадянам на їх прохання 11,4%
- покладання на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні збитки 0,3%
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років 1,0%

20. Які заходи стосовно неповнолітнього застосовані вироком суду:

- захід виховного впливу 10,4%
- кримінальне покарання 74,3%

21. Якщо кримінальне покарання, то яке:

- штраф 5,5%
- громадські роботи 12,8%
- виправні роботи 7,7%
- арешт 5,1%
- позбавлення волі на певний строк 68,9%

Додаток Б

Питома вага звільнення від покарання з випробуванням та застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення, за судовими вироками до неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення (за результатами вивчення судової статистики Державної судової адміністрації України)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Направлено проваджень до суду	8781	7467	7171	5230	5608	4750	4088	3708
Звільненні від покарання з випробуванням	3637 41%	2684 36%	2812 39%	1991 38%	1639 29%	1471 31%	1266 30,9%	1062 20,6%
Застосування примусових заходів виховного характеру	730 8,31%	438 6%	376 5%	324 6,1%	80 1,4	266 5,6%	230 5,6%	269 7,2%

За результатами вивчення 152 судових рішень щодо кримінальних правопорушень неповнолітніх та за їх участю у Львівській, Чернігівській, Дніпропетровській, Одеській областях та м. Києві, розміщених в Єдиному реєстрі судових рішень, в межах дисертаційного дослідження встановлено, що майже 40% неповнолітніх звільняються від відбування покарання з випробуванням, до 10% - застосовуються примусові заходи виховного характеру.

Додаток В

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук,
професорС.С. Чернявський
25 2019 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертації ад'юнкта кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ Кідіної Наталі Володимирівни на тему: «Кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні» у науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: завідувача кафедри кримінального права НАВС доктора юридичних наук, професора А.В. Савченко (голова комісії), заступника начальника відділу організації наукової роботи та захисту прав інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника О.В. Калиновського; т.в.о. завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, кандидата юридичних наук А.В. Микитчика склала цей акт про те, що результати дисертації Кідіної Н.В. на тему: «Кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні» впроваджені у науково-дослідну діяльність академії.

1. Матеріали дисертації Кідіної Н.В. використовуються у науково-дослідній діяльності слухачами та курсантами: при підготовці та проведенні лекцій, семінарських та практичних занять із курсантами, студентами, слухачами; під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Кримінологія», «Профілактика злочинів», «Правова статистика», «Кримінологічна віктимологія».

2. Результати дисертації Кідіної Н.В. відображені у науково-

практичних і навчально-методичних матеріалах для слухачів магістратури та аспірантури, де в якості джерел рекомендовані такі публікації:

1. Кідіна Н.В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за законодавством країн Західної Європи. *Право України*. - 2000 р. - № 2. - С. 97-100.

2. Кідіна Н.В. Формування в майбутніх педагогічних працівниках навичок корекційної роботи з підлітками-інфантилами. *Збірник НПУ ім. М. Драгоманова «Наукові записки»*, жовтень 2000 р. - С. 47-50.

3. Кідіна Н.В. Формування в майбутніх педагогічних працівниках навичок корекційно-виховної роботи з психічно хворими неповнолітніми, що знаходяться в місцях соціальної ізоляції. *Збірник НПУ ім. М. Драгоманова «Наукові записки»*, 4.12.2001 р. - С. 91-93.

4. Кідіна Н.В. Загальні питання кримінальної відповідальності неповнолітніх за новим Кримінальним кодексом України. *Збірник Академії праці і соціальних відносин*, квітень 2002 р. - С. 72-75.

5. Кідіна Н.В. Призначення неповнолітнім примусових заходів виховного характеру. *Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах: Тези доп. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. - Ч.1.* - К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002.- С.64-65.

6. Кідіна Н.В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх у Європейських країнах у ХУІІІ – ХІХ ст.ст. *Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук і освіти: Збірник наук. статей соціально-гуманітарного факультету НПУ ім. М. П. Драгоманова*. К.: НПУ, 2002. - С.157-163.

7. Кідіна Н.В. Система кримінальних покарань неповнолітніх за КК України і проблеми її реалізації. *Міжнародне право і національне законодавство: Зб. наук. пр. За загальною редакцією д.ю.н. В.Л. Чубарева*. - К.: КиМУ, 2003. - Вип. 3 - С.91-97.

8. Кідіна Н.В. Застосування до неповнолітніх звільнення від відбування покарання з випробуванням. *Міжнародне право і національне законодавство*: Зб. наук. пр. За загальною редакцією д.ю.н. В. Л. Чубарева. – К.: КиМУ, 2005. – Вип. 4.- С. 177 – 190.

9. Кідіна Н.В. Про деякі особливості звільнення неповнолітніх від подальшого відбування покарання. *Держава і право*: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Т. 2. – С. 176-180.

10. Кидина Н. Критерии индивидуализации наказания несовершеннолетних при его назначении. *Legeasi Viata*. – Moldova, 2015. – № 9/3 (285) – С. 25-29.

11. Кідіна Н.В. Деякі аспекти віктимологічної профілактики злочинності неповнолітніх. *Теорія і практика віктимології (матеріали Всеукраїнської конференції для студентів, аспірантів, ад'юнктів, здобувачів, присвяченої 50-річчю з дня заснування кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, м. Харків, 12 листопада 2015 р.)* / за ред. А.П. Гетьмана, Б.М. Головкина. –Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. –266 с. – С. 132-133.

12. Кідіна Н.В. Призначення неповнолітнім примусових заходів виховного характеру. *Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах*: Тези доп. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. – Ч. 1. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002.- С.64-65.

13. Кідіна Н.В. Поновлююче правосуддя як альтернатива кримінального покарання неповнолітніх. *Юридичні читання молодих вчених*: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції 23-24 квітня 2004. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – С.189-191.

14. Кідіна Н.В. Індивідуалізація призначення кримінального покарання неповнолітнім. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук* : Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 7-8 жовтня 2012 р., м. Дніпропетровськ,

Частина I. / Наук. Ред.. О.Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: «Свідлер А.Л.», 2012 – С.213-215.

15. Кідіна Н.В. Про деякі аспекти кримінально-правових засобів індивідуалізації покарання неповнолітніх *Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи* (матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26 лютого 2016 р.) – Київ, 2016.

16 Кідіна Н.В. Про деякі фактори, що стримують інтеграцію у суспільство неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті із законом. *Актуальні проблеми соціального права: збірник матеріалів учасників всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій»*. За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.О. Попелюшка, - К.: ПВГОІ «ІР СТ Україна», 2016. – 288 с.

17. Кідіна Н.В. Врахування ознак особи неповнолітнього, що вчинив злочин (порівняльно-правовий аспект). *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* [Текст]: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2016р.) : у 2 ч. / [ред. кол.: В.В. Черней, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.]. Ч. 2. – Київ : Нац. акад.. внутр.. справ, 2016. – 283 с. – С. 225-229.

18. Кідіна Н.В. Організаційно-правові основи ресоціалізації неповнолітніх засуджених: зарубіжний досвід. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* [Текст] : матеріали міжвуз. наук.-практ. круг. столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.) / [ред. кол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Деревач : Нац. акад. внутр. справ, 2018. – 314с. – С.188-192.

19. Кідіна Н.В. Особливості виховного впливу на засуджених до позбавлення волі неповнолітніх в сучасних умовах розвитку пенітенціарної системи. – *Recht der Osteuropäischen Staaten*. (Право країн Східної Європи) – München - 2018. – № 4. - С. 123-129.

3. Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами підготовки та

проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:
доктор юридичних наук,
професор

А.В.Савченко

Члени комісії:
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

О.В.Калиновський

кандидат юридичних наук,
доцент

А.В.Микитчик

АПАРАТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Головне науково-експертне управління

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-40-25, 255-45-01; факс: 255-41-86

№ 04/5-5 ВР

"15" 01 2014 р.

Довідка

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспіранта кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ України
Кідіної Наталі Володимирівни
за спеціальністю 12.00.08 "Кримінальне право; кримінологія та
кримінально-виконавче право"**

Головне управління повідомляє, що наукові дослідження Кідіної Наталі Володимирівни, які були викладені автором у доповідній записці щодо індивідуалізації призначення покарання неповнолітнім та низці публікацій у відкритих фахових виданнях, використовувались у Головному науково-експертному управлінні Апарату Верховної Ради України в процесі наукової експертизи проектів законів України «Про пробацію» від 18.01.2013 № 1197-1, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про пробацію» від 17.03.2015 № 2388, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення дотримання прав та вдосконалення роботи з неповнолітніми правопорушниками» від 20.10.2016 № 5298

Керівник Головного управління,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

В.І. Борденюк

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук,
професор

С.Д. Гусарев
21. 08 2019 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертації ад'юнкта кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ Кідіної Наталі Володимирівни на тему: «Кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні» у освітній процес Національної академії внутрішніх справ

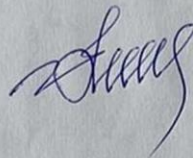
Комісія у складі: начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук, доцента Дубівки І.В., заступника начальника відділу організації наукової роботи та захисту прав інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника О.В. Калиновського; т.в.о. завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, кандидата юридичних наук А.В. Микитчика склала цей акт про те, що результати дисертації Кідіної Н.В. на тему: «Кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні» впроваджені у освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Кідіної Н.В. містять науково-обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Кримінологія», «Профілактика злочинів», «Правова статистика», «Кримінологічна віктимологія», у рамках підвищення кваліфікації слідчих та працівників підрозділів згідно з затвердженими МВС навчальними програмами після дипломної освіти Національної академії внутрішніх справ, а також у процесі

підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Голова комісії:

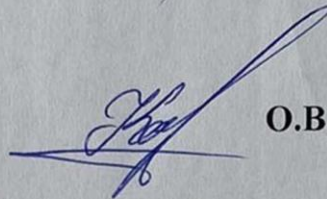
**кандидат юридичних наук,
доцент**

І.В. Дубівка

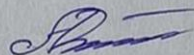
Члени комісії:

**кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник**

О.В. Калиновський

**кандидат юридичних наук,
доцент**

А.В. Микитчик

ВЕРХОВНИЙ СУД
КАСАЦІЙНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД
 вул. П. Орлика, 4а, м. Київ, 01043, код ЄДРПОУ 41721784

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Комісія у складі: судді третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду М.В. Мазура, заступника керівника апарату – керівника секретаріату Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Хім'яка Ю.Б., заступника керівника департаменту аналітичної та правової роботи – начальника правового управління (III) департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду Зеленова Г.М., склала цей акт про те, що комісією розглянуто окремі результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ Кідіної Наталі Володимирівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08. – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» на тему: «Кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні».

Комісія вважає, що отримані в результаті зазначеного дисертаційного дослідження наукові результати, які стосуються індивідуалізації покарань неповнолітніх, є доцільними та належним чином обґрунтованими і можуть бути враховані під час здійснення Касаційним кримінальним судом у складі Верховного Суду своїх повноважень, а також в процесі аналітичної діяльності, яка здійснюється департаментом аналітичної та правової роботи Верховного Суду.

Суддя третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду,
кандидат юридичних наук, доцент

Микола МАЗУР

Заступник керівника апарату
керівник секретаріату
Касаційного кримінального суду,
кандидат юридичних наук

Юрій ХІМ'ЯК

Заступник керівника департаменту
аналітичної та правової роботи –
начальник правового управління (III)
апарату Верховного Суду,
кандидат юридичних наук, доцент

Геннадій ЗЕЛЕНОВ

Додаток Д

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Кідіна Н. В. Законодавство країн Європи про кримінальну відповідальність неповнолітніх. *Право України*. 2000. № 2. С. 97–100.
2. Кідіна Н. В. Загальні питання кримінальної відповідальності неповнолітніх за новим Кримінальним кодексом України. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 2. С. 110–113.
3. Кідіна Н. В. Про деякі особливості звільнення неповнолітніх від подальшого відбування покарання. *Держава і право*. 2005. Вип. 26. С. 176–180.
4. Кидина Н. В. Критерии индивидуализации наказания несовершеннолетних при его назначении. *Legea si Viata*. Moldova, 2015. № 9/3 (285). С. 25–29.
5. Кідіна Н. В. Особливості виховного впливу на засуджених до позбавлення волі неповнолітніх в сучасних умовах розвитку пенітенціарної системи. *Recht der Osteuropäischen Staaten (Право країн Східної Європи)*. München, 2018. № 4. С. 108–111.
6. Кідіна Н. В. Деякі питання застосування засобів виховного впливу до неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення: історія та сучасність пенітенціарної системи. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2019. № 4. С. 6–10.
7. Кідіна Н. В. Значення Церкви в процесі правової соціалізації неповнолітніх. *Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15–16 берез. 2001 р.). Київ : НАУ, 2001. С. 205–206.
8. Кідіна Н. В. Розвиток концептуальних положень, що визначають кримінальну відповідальність і покарання неповнолітніх. *Актуальні проблеми державотворення в Україні* : матеріали IV міжвуз. наук.-практ. конф. (Рівне, 25 квіт. 2001 р.). Рівне, 2001. С. 134–139.
9. Кідіна Н. В. Формування в майбутніх педагогічних працівниках навичок корекційно-виховної роботи з психічно хворими неповнолітніми, що знаходяться в місцях соціальної ізоляції. *Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукр. з'їзду працівників освіти* (Київ, 8 жовт. 2001 р.). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 100–102.
10. Кідіна Н. В. Призначення неповнолітнім примусових заходів виховного характеру. *Теорія та практика застосування чинного кримінального*

та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 17 квіт. 2002 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2002. С. 64–65.

11. Кідіна Н. В. Поновлююче правосуддя як альтернатива кримінального покарання неповнолітніх. *Юридичні читання молодих вчених* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 квіт. 2004 р.). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. С. 189–191.

12. Кідіна Н. В. Диференціація кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25–26 лют. 2006 р.). Київ, 2006. С. 230–235.

13. Кідіна Н. В. Індивідуалізація призначення кримінального покарання неповнолітнім. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 7–8 жовт. 2012 р.). Дніпропетровськ : Свідлер А. Л., 2012. С. 213–215.

14. Кідіна Н. В. Деякі аспекти віктимологічної профілактики злочинності неповнолітніх. *Теорія і практика віктимології* : матеріали Всеукр. конф. (Харків, 12 листоп. 2015 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 132–133.

15. Кідіна Н. В. Про деякі аспекти кримінально-правових засобів індивідуалізації покарання неповнолітніх. *Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 лют. 2016 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 110–113.

16. Кідіна Н. В. Врахування ознак особи неповнолітнього, що вчинив злочин (порівняльно-правовий аспект). *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2016 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 225–229.

17. Кідіна Н. В. Про деякі фактори, що стримують інтеграцію у суспільство неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті із законом. *Актуальні проблеми соціального права* : зб. матеріалів учасників всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій». Київ : ПВГОІ «ІР СТ Україна», 2016. С. 131–134.

18. Кідіна Н. В. Дискусійні питання призначення покарання неповнолітнім. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 25 листоп. 2017 р.). Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 142–144.

19. Кідіна Н. В. Організаційно-правові основи ресоціалізації неповнолітніх засуджених: зарубіжний досвід. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 188–192.

20. Кідіна Н. В. Питання застосування заходів пробації в зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали X Всеукр. наук.-теорет. конф., присвячено пам'яті професора П. П. Михайленка (Київ, 22 листоп. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 228–232.

21. Кідіна Н. В. Аспекти методології прогнозування злочинності неповнолітніх. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 279–282.

22. Кідіна Н. В. Значення кримінологічної експертизи для прогнозування злочинності неповнолітніх. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 28 трав. 2020 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 173–177.

23. Кідіна Н. В. Формування в майбутніх педагогічних працівниках навичок корекційної роботи з підлітками-інфантилами. *Наукові записки (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)*. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2000. № 2. С. 45–47.

24. Кідіна Н. В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх в Європейських країнах у XVIII–XIX ст. *Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук і освіти* : зб. наук. статей. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 157–163.

25. Кідіна Н. В. Система кримінальних покарань неповнолітніх за КК України і проблеми її реалізації. *Міжнародне право і національне законодавство* : зб. наук. праць. Київ : КиМУ, 2003. Вип. 3. С. 91–97.

26. Кідіна Н. В. Застосування до неповнолітніх звільнення від відбування покарання з випробуванням. *Міжнародне право і національне законодавство* : зб. наук. праць. Київ : КиМУ, 2005. Вип. 4. С. 177–190.